

ZAUR MƏMMƏDOV

MƏNƏVİ ZƏRƏRİN KOMPENSASIYASI

**AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
Elmi Şurasının 1 aprel 2009-cu il tarixli 3 №-li qərarı
ilə
çapa məsləhət görülmüşdür**

Bakı – 2009

Elmi redaktor:

Mayis Əliyev
Hüquq elmləri doktoru

Məmmədov Zaur. *Mənəvi zərərin kompensasiyası.*
Monoqrafiya. Təknur mətbəəsi.
Bakı, 2009, 200 səhifə.

Rəyçilər: BDU-nun Mülki proses, əmək və ekologiya
hüququ kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru
M.D. Dəmirçiyeva və
BDU-nun Mülki hüquq kafedrasının baş müəllimi,
hüquq elmləri namizədi
R.A. Göyüşov

Mənəvi zərər, onun kompensasiyası problemlərinə həsr olunmuş bu kitab problemin kompleks şəkildə tədqiqinin nəticəsidir. Müəllif bu mürəkkəb hadisəyə mülki hüquq və mülki prosessual hüquq kontekstində yanaşmağa, onun maddi və prosessual problemlərini aydınlaşdırmağa çalışır. Bununla yanaşı, müəllif qüvvədə olan qanunvericilikdəki boşluqları və ziddiyyətləri aşkara çıxarır, onların həlli yollarını göstərir.

Kitabdan hüquqçular, o sıradan hakimlər və vəkillər, jurnalistlər, müəllim və tələbələr, problemlə peşəkar səviyyədə maraqlanan oxucular faydalana bilərlər.

Məmmədov Zaur
Hüquq elmləri namizədi

D Ü Z Ü M

Ön söz.....	4
--------------------	----------

I fəsil. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində mənəvi zərər problemi və onun ödənilməsinin hüquqi əsasları.....	10
---	-----------

II fəsil. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ və məzmunu.....	25
---	-----------

2.1. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun anlayışı.....	25
--	----

2.2. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun mahiyyəti.....	30
---	----

2.3. Mənəvi zərərə görə hüquq məsuliyyətinin əsasları və şərtləri.....	47
--	----

2.4. Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin müəyyən edilməsi.....	100
---	-----

III fəsil. Mənəvi zərərin kompensasiyasına dair işlərin qaldırılmasının, hazırlanmasının və baxılmasının prosessual xüsusiyyətləri.....	116
--	------------

3.1. Mənəvi zərərin kompensasiyasına dair iddianın irəli sürülməsi hüququ.....	116
--	-----

3.2. Mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı işlərin prosessual xüsusiyyətləri.....	138
---	-----

Nəticə.....	177
--------------------	------------

İstifadə edilmiş ədəbiyyat	183
---	------------

ÖN SÖZ

Mənəvi sözü latın mənşəli «mores» sözündən götürülərək «əxlaq», «tərbiyə», «insanların davranış qaydası» deməkdir (86, s. 191). Mənəvi zərərə görə kompensasiya ödənilməsi uzun illərdir ki, diskussiya predmetidir. Bu məsələ keçmiş SSRİ-nin ayrı-ayrı qanunlarında, Azərbaycanın 1923-cü il Mülki Məcəlləsində (bundan sonra - MM), 1964-cü il MM-ində, 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş və 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvədə olan MM-də nəzərdə tutulmamışdır. 12 iyun 1990-cı ildə «Mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələri haqqında» SSRİ Qanunu qəbul edildi. Həmin Qanunda ilk dəfə olaraq vurulmuş mənəvi zərərə görə pul formasında ödəmənin mümkünlüyü göstərildi. Qanunun 39-cu maddəsində deyilirdi: «Kütləvi informasiya vasitələrində həqiqətə uyğun olmayan, vətəndaşın şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vətəndaşa dəymiş mənəvi zərər və ya digər qeyri-əmlak zərəri kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən, həmçinin təqsirkar vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən məhkəmənin müəyyən etdiyi məbləğdə pul formasında ödənilir» (57). 31 may 1991-ci il tarixdə qəbul edilmiş SSRİ-nin və müttəfiq respublikaların Mülki Qanunvericiliyinin Əsasları (bundan sonra – Əsaslar) mənəvi zərərə fiziki və mənəvi iztirab kimi anlayış verərək hüquq tətbiqi təcrübəsini bir qədər asanlaşdırdı. Mənəvi zərərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi Əsasların iki normasında əksini tapmışdı. 7-ci maddəyə əsasən həm vətəndaşlar, həm də hüquqi şəxslər həqiqətə uyğun olmayan məlumatların yayılması nəticəsində

şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun ləkələnməsinə görə vurulmuş mənəvi zərərin ödənilməsinə məhkəmə qaydasında tələb edə bilərdilər. 131-ci maddə isə vətəndaşların hər hansı subyektiv hüquqlarının və nemətlərinin pozulması nəticəsində vurulmuş mənəvi zərərin ödənilməsi üçün məhkəməyə müraciət etmənin mümkünliyünü nəzərdə tuturdu. Lakin SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranmış müstəqil dövlətlərin qanunvericiliklərində ilk dövrlərdə həmin institut öz əksini tapmadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik özünün hüquqyaradıcı fəaliyyətində mülki qanunvericiliyin ayrı-ayrı institutlarının sistemləşdirilməsi zamanı fərqli hüquqi-texniki yanaşmadan istifadə etmişdir. Fikrimizcə, mənəvi zərərin kompensasiyası institutunun qeyri-əmlak hüquqlarının (qeyri-maddi nemətlərin) ayrı-ayrı növlərinin müdafiəsi üsulu kimi müəyyən edilməsi deyil, başqa institutlar kimi ardıcıl düzülmüş ümumi və xüsusi normalar sistemi olan ayrıca institut kimi MM-də əksini tapması daha məqsədəuyğun olardı. Ona görə ki, mülki, əmək, ailə, cinayət prosessual məcəllələrində və başqa qanunlarda nəzərdə tutulmuş mənəvi zərərin kompensasiyasının tənzimlənməsinin epizodik xarakteri mülki hüquq münasibətlərinin nizama salınmasının təsir qüvvəsinin azalmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində hüquq pozuntularına görə mənəvi sarsıntı və izzət vurulması faktları ilə bağlı məsələlərin hüquqi təsir dairəsindən və məhkəmə müdafiəsindən kənarda qalmasına gətirib çıxarır.

Respublikamızın məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, mənəvi zərərin kompensasiyasına dair məhkəmələrin

baxdıqları mülki işlərin 80 faizini kütləvi informasiya vasitələrində həqiqətə uyğun gəlməyən və ayrı-ayrı fiziki şəxslərin mənafeyinə xələl gətirən məlumatların yayılmasına görə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi ilə bağlı işlər təşkil edir. Hesab edirik ki, bu göstərici sosial və mənəvi həyat səviyyəsinin real vəziyyətini tam şəkildə əks etdirmir. Bunun səbəbi isə qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmil olmamasıdır.

Eyni zamanda, məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, məhkəmələr belə kateqoriyadan olan işlərə baxarkən və onları həll edərkən həmişə bu hüquq münasibəti növünün subyektiv hədlərinin, onun müstəqilliyinin, bu hüquq münasibətində tərəflərin təqsirinin xarakterinin və dərəcəsinin prosessual xüsusiyyətlərini, zərərçəkmişin («zərərçəkmiş» termini Azərbaycan dilinin qrammatikasına daha uyğun olduğu üçün monoqrafiyada «zərərçəkən» deyil, «zərərçəkmiş» termini işlədiləcək) fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alırlar. Bu natamamlıq isə bu mövzunun tədqiq olunmasının aktuallığını və onun hərtərəfli şəkildə araşdırılmasını şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası institutunun səmərəliliyinin artırılması və qanunvericilikdəki boşluqların aşkar edilməsi baxımından fiziki şəxslərin subyektiv hüquqlarının müdafiəsinin bu vasitəsinin həm mülki hüquq, həm də mülki prosessual hüquq baxımından kompleks şəkildə tədqiq edilməsinə zərurət vardır.

Tədqiqatın məqsədi mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı problemləri kompleks şəkildə təhlil etməkdən, bununla əlaqədar olaraq qüvvədə olan qanunvericilikdəki boşluqların, eləcə də məhkəmə təcrübəsindəki səhvlərin

aşkara çıxarılması, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, mənəvi zərərin vurulması faktının müəyyən edilməsinin qanunauyğunluğunu və belə bir zərərin qanunazidd hərəkət nəticəsində vurulmasının aşkar edilməsi də tədqiqatın məqsədi kimi çıxış edir.

Səlahiyyətli orqanların hüquqtətbiquedici fəaliyyəti ilə bağlı xarici ölkələrin və respublikamızın təcrübəsi göstərir ki, mənəvi sarsıntı və iztirablar nəticəsində dəyən zərərin dəqiq pul ekvivalentini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq, mənəvi zərəərə görə kompensasiya institutunun mövcudluğunun zəruriliyi heç bir mübahisə doğurmur, çünki pozulmuş hüquq müdafiə tələb edir.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün monoqrafiyada qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- mülki hüquq məsuliyyəti daxilində mənəvi zərərin kompensasiyasının hüquqi təbiətini müəyyən etmək;
- mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin qüvvədə olan mexanizminin təkmilləşdirilməsi imkanlarını müəyyənləşdirmək və təhlil etmək;
- vurulmuş maddi ziyana görə mülki hüquq məsuliyyətinin şərtlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə mənəvi zərərin kompensasiyasının qaçılmazlığını əsaslandırmaq;
- bu növ münasibətlərin məzmununun keyfiyyət xüsusiyyətlərini göstərməklə prosessual hərəkətlər sistemində onun yerini aydınlaşdırmaq, iddia irəli sürmək hüququnun ilkin şərtlərini müəyyən etmək və bu kateqoriyadan olan işlərin qaldırılmasının və məhkəmədə araşdırılmasının xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

- məhkəmə təcrübəsi materiallarının öyrənilməsi və hüquqtəbqiətmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək.

Tədqiqatın predmetini mülki və mülki prosessual qanunvericilik, eləcə də bu kateqoriya işlər üzrə subyektiv mülki hüququn müdafiəsi üzrə həmin qanunvericilikdən irəli gələn hüquq münasibətləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı kimi mənəvi zərərlə əlaqədar iddianın qaldırılması və bu işlər üzrə məhkəmə araşdırılmasının aparılması prosesində iştirak edən şəxslərin subyektiv maddi və prosessual hüquqları çıxış edir.

Etiraf etmək lazımdır ki, respublikamızda mənəvi sarsıntı və iztirablara görə mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı əsərlər olsa da, bu problemlərin kompleks şəkildə tədqiqatı aparılmamışdır. Ə.B. Hacıbəyli «Mülki hüquq məsuliyyəti» adlanan monoqrafiyasında və «Bir daha mənəvi zərər haqqında» adlı elmi məqaləsində bu problemi tədqiq etmişdir. S.S. Allahverdiyevin «Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi üsullarla məhkəmə müdafiəsi» adlı kitabçası da bu mövzuya həsr olunmuşdur. Lakin inkişaf etmiş xarici ölkələrdə mülki hüquq institutu kimi mənəvi zərərin kompensasiyası kifayət qədər tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda respublikamızda bu kateqoriya işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi formalaşma mərhələsindədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla müəyyən olunur ki, o, Azərbaycanda mülki hüquq sistemində mənəvi zərərin kompensasiyası problemlərinin, eləcə də subyektiv hüquqların müdafiəsi prosesində bu kateqoriya işlərin mülki prosessual xüsusiyyətlərinin kompleks tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafik xarakterli ilk tədqiqat işidir.

Monoqrafiyanın elmi yeniliyi həm də tədqiqatın mülki və mülki prosessual hüquq elementlərini qarşılıqlı surətdə uzlaşdıran predmetindən, işdə əsaslandırılmış bəzi elmi müddəalardan, qanunvericiliyin və hüquqtətbiqetmə praktikasının təkmilləşdirilməsinə dair irəli sürülmüş tövsiyələrdən ibarətdir.

Müəllif haqlı iradlarını bildirəcək oxuculara əvvəlcədən dərin minnətdarlığını bildirir.

***Zaur Məmmədov,
hüquq elmləri namizədi***

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNDƏ MƏNƏVİ ZƏRƏR PROBLEMI VƏ ONUN ÖDƏNİLMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Hüquq ədəbiyyatında məsuliyyətin dörd əsas növü fərqləndirilir: cinayət məsuliyyəti, inzibati məsuliyyət, intizam məsuliyyəti və mülki hüquq məsuliyyəti (36, s. 233). N.İ. Matuzov hüquq məsuliyyətini maddi məsuliyyət, konstitusion məsuliyyət və prosessual məsuliyyət kimi növlərə bölür (98, s. 449).

Mülki hüquqda hüquqi məsuliyyət mülki hüquq məsuliyyəti şəklində təzahür edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçilməsi, xüsusi mülkiyyətə və sahibkarlığa meydan verilməsi şəraitində ictimai münasibətlərə, iqtisadiyyata dövlətin təsiri zəifləsə də, maliyyə intizamı, maddi maraq, təsərrüfatçılıq və mülkiyyətçilik hissi müqavilə intizamının möhkəmlənməsinə keyfiyyətcə yeni təkan verir, məsuliyyətsizlik hallarının azalmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatla bağlı qəbul edilən yeni qanunlarda qanunu və ya öhdəliyi pozmuş şəxslərin məsuliyyəti əvvəlki qanunvericiliyə nisbətən daha ciddi qoyulmuşdur. Müasir qanunların qəbulundan başqa mülki dövryyənin normal inkişafı və fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərtlərdən biri mülki hüquq subyektlərinin vəzifə və öhdəliklərini vicdanla, lazımınca yerinə yetirmələrindən ibarətdir. Mülki hüquq subyektləri vəzifələrinin icrasına

məsuliyyətlə yanaşmadıqda mülki dövryyənin normal inkişafı təhlükə altına alındığından qanunvericilik mülki hüquq məsuliyyəti institutu vasitəsilə bu təhlükənin qarşısını vaxtında almağa çalışır. Mülki hüquq subyektləri vəzifələrini vicdanla yerinə yetirmədikdə mülki hüquq pozuntuları törədilir. Bu halda qanunvericilikdə nəzərdə tutulan mülki hüquq məsuliyyəti institutunun bir aləti qismində çıxış edən mülki hüquq sanksiyaları tətbiq edilir. Mülki hüquq sanksiyalarını hüquq ədəbiyyatında adətən mülki hüquq məsuliyyətinin formaları adlandırırlar. Mülki hüquq məsuliyyətinin forması dedikdə, hüquq pozuntusunu törətmiş şəxsin məruz qaldığı mənfi əmlak nəticələrinin (itkinin) ifadə forması nəzərdə tutulur (68, s. 647). Mülki hüquq sanksiyalarının tətbiq edilməsi mülki hüququn əsas prinsiplərindən biri olan və 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası MM-in 6.1.8-ci maddəsində əksini tapmış pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi prinsipinin mahiyyətindən irəli gəlir.

Mülki hüquq sanksiyası qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan elə bir tədbirdir ki, onun tətbiqi öhdəliyi icra etməyən və ya lazımınca icra etməyən borclu üçün müəyyən mənfi nəticələr yaradır. Mülki hüquq məsuliyyəti, bir qayda olaraq, əmlak münasibətləri ilə əlaqədar olduğu üçün həmin mənfi nəticələr də maddi (əmlak) xarakterlidir (68, s. 644). Mülki hüquq sanksiyalarını iki qrupa bölmək mümkündür:

- a) müdafiə tədbirləri;
- b) məsuliyyət tədbirləri (87, s. 11-12).

Sanksiyaların birinci qrupunu təşkil edən müdafiə tədbirləri hüququn pozulmasının qarşısının alınmasına və

aradan qaldırılmasına, yaxud artıq pozulmuş hüquq və mənafeələrin bərpasına yönələn sanksiyalardır. Müdafiə tədbirlərinin tətbiqi, adətən hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün mənfi əmlak nəticələri yaratmır.

Sanksiyaların ikinci qrupunu məsuliyyət tədbirləri təşkil edir. Məsuliyyət tədbirləri qanunla müəyyənləşdirilən, dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin edilən elə tədbirlərdir ki, onların tətbiqi hüquq pozuntusu törədən subyekt üçün əmlak xarakterli arzuolunmaz mənfi nəticələr yaradır. Müdafiə tədbirlərindən fərqli olaraq, ümumi qaydaya görə məsuliyyət tədbirləri hüquq pozuntusu törədən subyektin təqsiri olduqda tətbiq edilir (2, s. 643).

Mülki qanunvericilikdə iki əsas mülki hüquq sanksiyası ilə yanaşı (zərərin ödənilməsi və əldən çıxmış faydanın ödənilməsi) başqa mülki hüquq sanksiyaları da nəzərdə tutulmuşdur (dəbbə pulunun, cərimənin ödənilməsi və s.).

Mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan mülki hüquq sanksiyalarından biri də vurulmuş mənəvi zərəre görə kompensasiyanın ödənilməsidir. Mənəvi zərəre görə kompensasiyanın ödənilməsi həm əmlak, həm də qeyri-əmlak hüquqları pozulduqda tətbiq edilir.

Mənəvi zərər respublikamızın qanunvericiliyi üçün yeni institutdur. Keçmiş SSRİ dövründə qanunvericilikdə yalnız əmlak zərəri nəzərdə tutulurdu. Mənəvi zərər anlayışı isə ümumiyyətlə, qanunvericilikdə legal şəkildə təsbit olunmamışdı. Belə hesab edilirdi ki, mənəvi zərəre düşər olan şəxs pul kompensasiyası tələb edə bilməz, mənəvi zərərin pulla ödənilməsi əxlaqdan kənar sayılırdı. Bu zaman şəxs məsələnin cinayət mühakiməsi qaydasında həll edilməsini tələb edə bilirdi.

Hesab edirik ki, hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin cəzasız qalması özü əxlaqdan kənar haldır. Alman alimləri haqlı olaraq hesab edirlər ki, mənəvi zərərə görə pul kompensasiyası zərərçəkmişə mənəvi rahatlıq gətirir (33, s. 29). Digər tərəfdən, mənəvi zərərə görə kompensasiya tələbi subyektiv hüquqdur və heç kəs bu hüquqdan istifadəyə məcbur edilə bilməz.

Bununla yanaşı, həmin dövrün hüquq ədəbiyyatında mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılırdı. XX əsrin 60-70-ci illərində Y.X. Kalmikov, M.Y. Şiminova, N.S. Malein, A.M. Belyakova və başqa tanınmış alimlərin əsərlərində mənəvi zərərin kompensasiya edilməsinin zəruriliyi göstərilirdi (82, s. 22; 129, s. 29; 93, s. 20-22; 50, s. 26-29). Hələ keçən əsrin 70-ci illərinin hüquq ədəbiyyatında mənəvi zərərin kompensasiyası hüququnu yarada biləcək aşağıdakı hallar fərqləndirilirdi: borclunun vəzifələrini vaxtında icra etməməsindən irəli gələn vaxt itkisi; müəyyənləşdirilmiş normalardan artıq olan səs-küylər və ya vibrasiya; yaşayış evlərinin zirzəmilərində, yaxud birinci mərtəbələrində yerləşən emalatxana və ya müəssisələrdə quraşdırılmış qurğuların nasazlığı üzündən mənzillərə daxil olan buxarlardan doğan narahatlıqlar və s. (53, s. 202).

Respublikamızda müstəqillik dövründə qəbul edilmiş ilk normativ aktlarda mənəvi zərərin kompensasiyası institutu əksini tapdı. «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» 21 iyul 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu (11 mart 2001-ci il tarixli qanunla qüvvəsini itirmişdir, hal-hazırda 7 dekabr 1999-cu il tarixli eyni adlı qanun qüvvədədir), «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 19 sentyabr 1995-ci il tarixli Qanun,

«Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» 29 dekabr 1998-ci il tarixli Qanun, 1 fevral 1999-cu ildə qəbul edilmiş Əmək Məcəlləsi (maddə 290) bunun bariz nümunəsidir. Lakin təəssüflər olsun ki, yeni iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının MM-i mənəvi zərərə anlayış vermir.

Daha güclü sivilistik ənənələrə malik olan Qərbi Avropa və ABŞ-da mənəvi zərərə görə kompensasiya institutunun meydana çıxması və inkişafı mülki qanunvericiliyin qanunauyğun inkişafının nəticəsi olmuşdur. Bu institut dövrün tələblərinə, həmçinin əxlaq və mənəvi meyarlara, adət-ənənəyə və insanın cəmiyyətdə davranışının başqa sosial-etik əsaslarına söykənir və sosial gerçəkliyin ifadəsidir. Buna görə də nəzərdən keçirilən hüquq institutunun təşəkkülü və inkişafı başqa hüquq institutları ilə üzvi vəhdətdə çıxış edir. Mənəvi zərərin ödənilməsi hüququnu reallaşdıran cəmiyyət yüksək fəaliyyət imkanı olan güclü sosial müdafiə sisteminin zəruriliyini də qəbul etməlidir. Cəmiyyət üzvləri mənəvi zərərin ödənilməsi tələblərini özündə əks etdirən iddialarla məhkəmələrə müraciət etməyə hazır olmalıdırlar. Bu məsələdə marağı olan fərdin özünün hansı hüquqlarının pozulduğunu bilməsi, irəli sürdüyü tələblərdə hansı hüquqlarının pozulması faktını necə sübut edəcəyini və öz pozulmuş hüquqlarını necə müdafiə edəcəyini dərk etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fransa, İtaliya, Hollandiya, Avstriya və digər ölkələrin qanunvericiliyində mənəvi zərərin ödənilməsi barədə normalar nəzərdə tutulur (1, s.

99). ABŞ hüququna görə mənəvi zərərin analoqu «fiziki və psixi iztirablar» (physical and mental sufferings) olan «psixoloji zərər» (psychological damage) təşkil edir. İngilis-amerikan məhkəmə təcrübəsində psixi iztirablar dedikdə neqativ emosional reaksiya başa düşülür (118, s. 21).

Respublika qanunvericiliyinə mənəvi zərərin ödənilməsinə təsbit edən müddəaların daxil edildiyi ilk dövrlərdə cəmiyyət buna yetərinə hazır deyildi. Ona görə ki, mənəvi zərərin ödənilməsinin təsirli və səmərəli şəkildə, hüquqa uyğun qaydada tətbiqi üçün zəmin hazırlanmamışdı. Belə vəziyyətin yaranmasının səbəbləri çox olsa da, bunların sırasında iddiaçıların mənəvi zərəre görə kompensasiya hüququnun məzmununu yanlış və ya natamam şəkildə dərk etməsi ən əsas yerlərdən birini tutur.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində mülki hüquq sanksiyası qismində mənəvi zərərin ödənilməsi nəzərdə tutulsa da, nə «mənəvi zərər» anlayışını müəyyən edən, nə də onun ödənilmə mexanizmini tənzimləyən vahid normalar sistemi yoxdur. Artıq göstərdiyimiz kimi, MM hətta «mənəvi zərər» anlayışını müəyyən etməmişdir. Şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə 23-cü maddə də daxil olmaqla, MM-də mənəvi zərərin ödənilməsi qaydalarını müəyyən edən norma yoxdur. Ə.B. Hacıbəyli düzgün olaraq hesab edir ki, «bu məsələ ayrıca toplanmış normalar vasitəsilə nizama salınmalı idi. Çünki mənəvi zərərin ödənilməsi zərurəti təkcə 23-cü maddə ilə məhdudlaşmır, ikincisi, bəzi qanunvericilik aktları adətən mənəvi zərərin ödənilməsindən danışarkən MM-ə istinad edir, üçüncüsü isə MM mülki qanunvericiliyin

«konstitusiyası» olduğundan bu boşluğun fəsadları daha çox narahatlıq doğurur. Nəhayət, dördüncüsü, 21-ci maddə zərərə sırf iqtisadi məzmunlu kateqoriya kimi yanaşdığından mənəvi zərəri və onun miqdarını bu maddə vasitəsilə müəyyən etmək əslində mümkünsüzdür» (33, s. 28).

Ə.B. Hacıbəyli daha sonra göstərir ki, «MM-in 21, 23, 1097 və s. maddələrində nəzərdə tutulan qaydalar mənəvi zərərin ödənilməsi ilə bağlı çoxsaylı suallara cavab vermək iqtidarında deyil. Mənəvi zərərin mahiyyəti, maddi ziyandan fərqi, onunla nisbəti, ayrı-ayrı hallarda onun ödənilməsi qaydaları, mənəvi zərərin həcmnin müəyyən olunması, fiziki və mənəvi sarsıntılara görə mənəvi zərərin miqdarının müəyyən olunmasının kriteriyaları, zərərin ödənilməsi qaydaları və üsulları, başqa suallar nəinki MM-də, bütövlükdə qanunvericilikdə cavabsız qalır. Təsadüfə deyil ki, son illər mətbuata və ayrı-ayrı şəxslərə qarşı ölçüsüz, heç bir əndazəyə sığmayan iddialar baş alıb gedir» (33, s. 28).

Ə.B. Hacıbəyli «zərər» və «ziyan» anlayışlarını təhlil edərək qeyd edir ki, zərərin tərfi MM-in 21-ci maddəsində verilir. Bu ümumi xarakterli norma ilə yanaşı qanunun başqa maddələrində «ziyan» terminindən də istifadə olunur. Qanun bu termini daha çox maddi zərərdən danışarkən işlədir. Ancaq bu qayda bütün məcəllə boyu əməl edilən qayda deyil. Qanun əksər hallarda «zərər» termini işlətsə də, bəzən bütün məcəllədə ara-sıra «ziyan» termini gözə dəyir. Lakin bu hallarda «zərər» və «ziyan» terminoloji baxımdan müstəqil anlayışlar kimi deyil, daha çox sinonim sözlər kimi işlədilir (33, s. 30). Təəssüflər olsun ki, bu anlayışların qarışdırılması təkcə MM-ə deyil, ümumiyyətilə

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə xas tendensiyaadır. Məsələn, MM-in 21-ci maddəsində, habelə doqquzuncu bölməsində (1096-1127-ci maddələri) «zərər» anlayışından, MM-in 1096-cı maddəsində həm «ziyan», həm də «zərər» anlayışlarından, MM-in 563-cü və 564-cü maddələrində isə «ziyan» anlayışından istifadə edilir. Konstitusiyanın 68-ci maddəsində, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 7-ci maddəsində «zərər» anlayışından, «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» Qanunda isə ziyan anlayışından istifadə edilir. Fikrimizcə, terminlərin dəqiq müəyyən olunması mənəvi zərər barədə hüquqi normaların tətbiqinin mümkün hədlərini müəyyənləşdirmək baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.B. Hacıbəyli qeyd edir ki, «köhnə MM-in 574 maddəsinin otuz yeddisində «zərər» terminindən, on səkkizində isə «ziyan» terminindən istifadə olunurdu. Özü də həm şəxsi, həm də əmlak nemətlərinin korlanmasını, habelə hüquq pozuntusu nəticəsində vurulmuş zərərin pulla ifadəsini göstərmək üçün gah «zərər», gah da «ziyan» terminləri işlədilirdi. Yeni MM də bu baxımdan irəli getməyib» (34, s. 12-13).

Gördüyümüz kimi, həm köhnə, həm də yeni MM «zərər» və «ziyan» anlayışlarını sinonim anlayışlar kimi qəbul edir. Ə.B. Hacıbəyli haqlı olaraq göstərir ki, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə, başqa ədəbiyyatda ərəb-fars sözləri olan «zərər» və «ziyan» heç bir hədd qoyulmadan sinonim sözlər kimi işlədilməsinə baxmayaraq, filoloji ədəbiyyatdan fərqli olaraq hüquq

ədəbiyyatında və qanunvericilik aktlarında bu sözlərə müstəqil termin qüvvəsi vermək zəruridir. Müəllif təklif edir ki, bütövlükdə qanunvericilikdə ən ümumi termin kimi «zərər» işlədilsin, yalnız əmlak nemətlərinin korlanmasını ifadə etmək üçün «ziyan» terminindən istifadə olunsun. Şəxsiyyətə vurulmuş zərər «mənəvi zərər», əmlaka (maddi nemətlərə) vurulmuş zərər isə «maddi zərər» adlandırılınsın» (34, s. 13-14).

Hüquq ədəbiyyatında göstərilən bu iki anlayışa münasibət birmənalı deyil. Müəlliflərin əksəriyyəti bu anlayışları sinonim anlayışlar hesab edirlər (66, s. 495; 119, s. 141). Bəzi müəlliflərin fikrincə isə, əmlak zərəri çox vaxt «ziyan» adlanır, yəni «ziyan» və «əmlak zərəri» anlayışları sinonimdir (69, s. 371; 67, s. 427).

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, «zərər» termininin işlədilməsi daha düzgündür, çünki zərər dedikdə dövlətin, təşkilatların, fiziki şəxslərin qanun tərəfindən mühafizə edilən hüquq və mənafeələrinin onların əmlak və ya qeyri-əmlak sferasında əlverişsiz dəyişikliklər şəklində pozulması nəzərdə tutulur (80, s. 5).

Fikrimizcə, «zərər» anlayışının qanunvericilikdə ümumi anlayış kimi işlədilməsi məqsədəuyğundur. «Ziyan» anlayışından isə əmlak xarakterli zərəri ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər.

Bəzi müəlliflər zərərin pulla ifadəsini göstərmək üçün ayrıca anlayışdan istifadə olunmasını təklif edirlər (104, s. 365; 97, s. 43; 94, s. 89-91; 130, s. 3). Məsələn, Ə.B. Hacıbəyli zərərin pulla ifadəsini göstərmək üçün «itki» anlayışından istifadə etməyi təklif edir (34, s. 15). Hesab edirik ki, bu təklif Azərbaycan dilinin qrammatikasına,

qanunvericilik texnikasına və mülki hüquq nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərinə zidd olmadığı üçün məqbul sayıla bilər.

Mənəvi zərərin kompensasiyası hüququ əsasən şəxsin şərəf və ləyaqətinin, işgüzar nüfuzunun pozulmasından irəli gəlidiyi üçün, MM-də şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsi ilə bağlı ayrıca maddənin (23-cü maddənin) nəzərdə tutulması təbiidir. Lakin təəssüflər olsun ki, həmin maddədə mənəvi zərərin ödənilməsi barədə heç bir göstəriş nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, həmin maddənin 4-cü bəndində göstərilmişdir ki, şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin həmin məlumatların təkzibi ilə yanaşı, onların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Lakin həmin normanın müddəaları aşağıdakı sualı yaradır:

Maddədə «zərər» dedikdə zərərin hansı forması (maddi və ya mənəvi) nəzərdə tutulur?

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi bu suala cavab vermək məqsədilə 31 may 2002-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası MM-in 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» qərar (19) qəbul etdi. Lakin təəssüflər olsun ki, həmin qərarda da bu suala dəqiq cavab verilməmişdir. Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarında göstərilir:

«1. Azərbaycan Respublikası MM-in 21-ci maddəsinin müddəaları yalnız real zərərin, habelə əldən çıxmış faydanın ödənilməsinə nəzərdə tutur. Həmin Məcəllənin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş zərər dedikdə şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun ləkələnməsi ilə bağlı şəxsə dəymiş mənəvi zərər (fiziki və mənəvi iztirablar) və maddi zərər başa düşülür.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, Azərbaycan Respublikası MM-ndə digər qeyri-əmlak hüquqlarının və qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsini müəyyən etsin.

3. Mənəvi zərərin ödənilməsi, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş başqa məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qorunan digər əsas hüquq və azadlıqlarla mütənəsb olmaqla hər bir konkret halda məhkəmənin mülahizəsindən asılıdır».

Konstitusiya Məhkəməsinin bu qərarının ən düzgün şərhini Ə.B. Hacıbəyli verərək göstərmişdir ki, Konstitusiya Məhkəməsi bu qərarı ilə sadəcə aşağıdakıları müəyyən etmişdir:

- məhkəmə təcrübəsində mənəvi zərərin tətbiqi ilə bağlı çətinliklər var;

- mülki hüquqda zərər ona görə sosial məna kəsb edir ki, subyektiv hüququn pozulması müəyyən edilmiş və qanunla qorunan obyektiv hüquqların pozulması ilə müşayiət olunur;

- MM-in 21-ci maddəsi şəxsin hüquqlarının pozulması nəticəsində yaranan maddi zərərin ödənilməsinin ümumi qaydaları kimi qəbul oluna bilər;

- CPM-in 7.0.36, 57, 58, 60-cı, Əmək Məcəlləsinin 290-cı, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 12-ci maddələrində və başqa qanunlarda mənəvi ziyanın ödənilməsi barədə müddəalar vardır;

- mənəvi zərər qeyri-əmlak zərəri olmaqla iqtisadi məzmun və dəyər kəsb etməyən hüquq pozuntusudur;

- zərərin ödənilməsi ilə bağlı xüsusiyyətlər məhkəmənin mülahizəsinə görə müəyyən olunmalıdır və s.

Məhkəmənin müəyyən etdiyi bu məsələlərin özünə münasibət belə birmənalı deyil.

Birincisi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin bu qərarında qanunvericilikdəki terminoloji anarxiyanın təkrar olunması təəssüf doğurur. «Ziyan» qanunvericilikdə, adətən, maddi zərəri bildirdiyindən qərarda «mənəvi ziyan» termini işlədilməsi düzgün deyil.

İkincisi, mülki hüquqda zərər ona görə sosial mənə kəsb edir ki, o, biososial varlıq kimi insana məxsus qeyri-maddi nemətlərin və hüquqların korlanması (pozulması) ilə bağlı olur və cəmiyyət üzvlərinin əmlak sferasında əlverişsiz (mənfi) nəticələr doğurur.

Üçüncüsü, MM-in 21-ci maddəsi yalnız maddi zərərin ödənilməsinin ümumi qaydalarını müəyyən edir və bu yeganə birmənalı hökmün qərarda ürkək təsdiqi, əslində, əks nəticə çıxarılmasına əlyeri qoyur. Bu isə həm qanuna, həm də Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarının sonrakı məntiqinə ziddir və s. (34, s. 17-18).

Konstitusiyaya Məhkəməsinin bu qərarının çatışmayan cəhətlərindən biri də budur ki, qərarda mənəvi zərərin vurulması yalnız vətəndaşların şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması ilə əlaqələndirilir, amma fiziki şəxslərin əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində də mənəvi zərər vurula bilər.

Həmin qərarla Konstitusiyaya Məhkəməsi «Azərbaycan Respublikası MM-ndə digər qeyri-əmlak hüquqlarının və qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsinin müəyyən edilməsini» Milli Məclisə tövsiyə edir. Lakin təəssüflər olsun ki, Milli Məclis bu günədək bu müdafiəni müəyyən etməmişdir.

Azərbaycan Respublikası MM-i şəxsi qeyri-maddi nemətlərin siyahısını vermir, amma mülki hüquq elmində

(doktrinasında) və bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində, məsələn, Rusiya Federasiyası (bundan sonra - RF) MM-in 150-ci maddəsinin 1-ci bəndində həmin nemətlər sadalanır. Düzdür, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ayrı-ayrı maddələrində vətəndaşların şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, məsələn, 27-ci maddədə yaşamaq hüququ, 41-ci maddədə sağlamlığın qorunması hüququ, 46-cı maddədə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, 47-ci maddədə fikir və söz azadlığı hüququ və s. müəyyənləşdirilir. Təbii ki, bu hüquqların obyektləri elə şəxsi qeyri-maddi nemətlərin özüdür. Lakin təəssüflər olsun ki, Konstitusiyada da şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının siyahısı tam açıqlanmır.

RF MM-in 150-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən şəxsi qeyri-maddi nemətlərə aiddir: həyat və sağlamlıq, şəxsiyyətin ləyaqəti, şəxsi toxunulmazlıq, şərəf və yaxşı ad, işgüzar nüfuz, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, şəxsi və ailə sirri, sərbəst hərəkət, yaşayış yeri, ad seçmək, müəlliflik hüquqları, fiziki şəxsə doğulduğu andan və ya qanuna görə məxsus olan, özgəninkiləşdirilə və başqa üsullarla ötürülə bilməyən digər şəxsi qeyri-əmlak hüquqları və qeyri-maddi nemətlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən siyahı tam deyil və həmin siyahı aşağıdakı şərtlərə cavab verən başqa hüquq və nemətlərlə tamamlana bilər:

a) onlar fiziki şəxsə doğulduğu andan, yaxud qanuna əsasən məxsus olmalıdır (ikinci halda, onların qanunda birbaşa göstərilməsi və lazımi qaydada tərtib edilmiş sənəddə təsbiti zəruridir);

b) onlar özgəninkiləşdirilə və heç vəchlə üçüncü şəxsə ötürülə bilməz;

c) onlar pulla və ya əmlakla ifadə olunmamalıdır.

«Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 14 may 1999-cu il tarixli 7 sayılı qərarının 14-cü bəndində deyilir: «məhkəmələrə izah edilsin ki, mənəvi ziyanın tutulması (bu qərar da zərər əvəzinə ziyan terminindən istifadə olunur), bir qayda olaraq, vətəndaşların şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində tətbiq edilir. Vətəndaşın əmlak hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar mənəvi ziyanın tutulmasına qanunvericilikdə bilavasitə müəyyən olunmuş hallarda yol verilir.

Mənəvi ziyanın miqdarı pul ilə ölçülməlidir. Mənəvi ziyanın miqdarını müəyyən edərkən məhkəmələr hər bir işə fərdi yanaşmalı, məlumatın yayılma dairəsini, iddiaçıya yetirilmiş mənəvi və fiziki sarsıntılarda xarakterini və dərəcəsini, cavabdehin təqsirini və əmlak vəziyyətini, işin sair diqqətəlayiq hallarını, habelə mənəvi ziyanın ödənilməsi üçün cavabdehin real imkanlarını və qətnamənin icrasının mümkünlüyünü nəzərə almalıdırlar».

Konstitusiyaya Məhkəməsinin yuxarıda qeyd olunan qərarından fərqli olaraq Ali Məhkəmənin Plenumunun bu qərarında vətəndaşların əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində də mənəvi zərərin vurulmasının mümkünlüyü göstərilir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumu «Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında» 3 noyabr 2008-ci il tarixli 7 №-li Qərarı ilə (bundan sonra – Plenum Qərarı) Ali Məhkəmə Plenumunun 14 may 1999-cu il tarixli 7 sayılı qərarının 14-cü bəndini qüvvədən düşmüş hesab edərək göstərdi ki, «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların

müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 41-ci maddəsinə və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərinə əsasən mənəvi zərər şəxsə qeyri-əmlak, habelə əmlak zərəri vurulduqda ödənilə bilər. Konkret hüquq münasibəti üzrə milli qanunvericilik aktında mənəvi zərərin ödənilməsinin mümkünlüyü barədə birbaşa göstərişin olmaması bu barədə tələbin rədd edilməsi üçün əsas deyildir.

Mənəvi zərərin vurulması ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətlərinə müvafiq qanunvericilik aktları, habelə Azərbaycan Respublikası MM-in IX bölməsinin (Mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər) qaydaları tətbiq edilir».

Qanunvericilik texnikası baxımından meydana çıxan biləcək başqa bir problem isə qanunvericilikdə və hüquq ədəbiyyatında həm «qeyri-əmlak xarakterli zərər», həm də «mənəvi zərər» anlayışlarından istifadə olunmasıdır. Bu anlayışları qarışdırmaq olmaz. Qüvvədə olan qanunvericilik mənəvi zərərdən başqa, zərərin sağlamlığa vurulan zərər kimi növünü də təsbit edir. Mənəvi zərəre görə kompensasiya da bu sonuncunun müdafiəsinə dair tədbirlərdən biridir. Sağlamlığa vurulan zərər kifayət qədər səciyyəvidir və mənəvi zərər onu, bir qayda olaraq, subyekt tərəfindən yaşanan fiziki iztirablar şəklində müşayiət etsə də, təcrübədə fiziki zərərin özünü və onun üçün kompensasiyanın həcmi müəyyənləşdirmək daha asandır. Zərərin bu növünü hər bir konkret halda vurulan zədələrin xarakteri və tibbi müalicəsi, həmçinin səhhətə vurulan zərər nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsilə bağlı olaraq dəyərmiş maddi ziyan nəzərə alınmaqla pul məbləği ilə əks etdirmək mümkündür.

II FƏSİL

MƏNƏVİ ZƏRƏRƏ GÖRƏ KOMPENSASIYA HÜQUQU VƏ ONUN MƏZMUNU

2.1. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun anlayışı

«Kompensasiya» termini latın mənşəli olmaqla «ödəmə, əvəzini vermə» (compensatio) və ya «tarazlaşdırma» (compensare) mənalarında işlənir (115, s. 247). Müxtəlif lüğətlərdə «kompensasiya» sözü «əvəzini ödəmə», «əvəz» mənalarında işlədilir (6, s. 156). Lakin bu zaman əvəzin verilməsi itirilənin, bir qayda olaraq, ona bərabər olanla əvəzlənməsinə əsaslanır, mükafatlandırma isə müəyyən ödəmənin və mükafatın verilməsi kimi başa düşülür. Yəni kompensasiya anlayışı özündə həm ödəmə, həm də mükafatlandırma əlamətlərini əks etdirir, çünki pul ümumi ekvivalent, qeyri-əmlak və əmlak xarakterli hadisələr arasında vasitəçi kimi çıxış edir. «Kompensasiya» termininin müxtəlif mənaları baxımından kompensasiyaya, mülki hüquqda mülki-hüquqi vəzifələrin pozulması nəticəsində yaranan zərərin əvəzinin verilməsi kimi anlayış vermək olar. Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, mənəvi zərərin kompensasiyası ideyası bunda maraqlı olan ayrı-ayrı şəxslərin sui-istifadə obyektinə çevrilir və varlanma vasitəsi olur. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, bu hüquq institutu əksər hallarda cəmiyyətdə itirilmiş sosial rifahın bərpası vasitəsi kimi deyil, öz maddi vəziyyətini düzəltmək imkanı kimi nəzərdən keçirilir. Belə bir münasibət zamanı mənəvi

zərərə görə kompensasiya institutunun aid olduğu delikt məsuliyyəti prinsipi pozulur. Başqa sözlə, yol verilmiş hüquq pozuntusuna uyğunluq, ekvivalentlik pozulur (134, s. 17).

Mənəvi zərərin kompensasiyası hüququ bir sıra konstitusion müddəalara əsaslanır.

Cinayət hüquq pozuntusu nəticəsində vurulmuş zərərin (o cümlədən mənəvi zərərin) ödənilməsi hüququnu nəzərdə tutan Konstitusiyanın 68-ci maddəsi, həmçinin hər kəsin şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququnu təsbit edən 46-cı maddəsi mənəvi zərərin kompensasiyası hüququnun konstitusion əsaslarıdır.

Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq subyektı subyektiv hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanı ilə yanaşı, onun hüquqi mövqeyini müəyyən edən siyasi, əmlak, şəxsi subyektiv hüquqların müəyyən məcmusuna da malik olur. Belə hüquqların sırasına mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ da daxildir. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin nəticəsi kimi yaranmır, o hər bir şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarındandır.

Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnu təsbit etməklə qanunvericilik hər bir subyekt üçün onun təmiz adının, nüfuzunun, ətrafdakıların hörmətinin vacibliyini bir daha tanımış olur. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun elementlərindən olan şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuza xələl gətirilməsi ilə bağlı kompensasiya tələb etmək hüququnu nəzərdə tutan qanunvericilik normaları təkcə tənzimləyici və qoruyucu funksiyaları yerinə yetirmir, böyük preventiv və tərbiyəvi önəm də daşıyır.

Dövlət bu və ya başqa subyektlərə müəyyən hüquqlar verərkən bu hüquqların qorunmasının həyata

keçirilməsində zəruri təminat sistemini də yaradır. Bu təminatlara uyğun olaraq hər bir vətəndaş pozulmuş hüquqlarını bərpa edə bilər. Mülki qanunvericilik hüquqların müdafiəsinin bir neçə formasını nəzərdə tutsa da, təcrübədə ən çox tətbiq edilən forma mülki hüquqların müdafiəsinin mühakimə formasıdır. Mülki hüquqların müdafiəsinin mühakimə forması pozulmuş və ya mübahisə edilən mülki hüququn səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən bərpası və hüquqpozmanın qarşısının alınmasıdır. Mülki hüquqların müdafiəsinin mühakimə forması bu hüquqların məhkəmə və inzibati qaydada müdafiəsini nəzərdə tutur.

Hüquqların, o cümlədən mülki hüquqların müdafiəsinin mühakimə formasının əsas üsulu onların məhkəmə müdafiəsidir. Konstitusiyanın 60-cı maddəsindən irəli gələn bir hüquq kimi hüquqların məhkəmə müdafiəsi MM-in 6.1.9-cu maddəsində mülki qanunvericiliyin əsas prinsipi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ maddi və prosessual hüquq kimi zərərvuranın hüququn subyektinə müəyyən mənəvi və fiziki izzətlər yetirildikdən sonra zərərçəkmiş subyektin kompensasiya tələbini özündə əks etdirir və bir qayda olaraq, iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququnda əksini tapır. Xüsusi subyektiv hüquq kimi vurulmuş mənəvi zərərə görə kompensasiya tələb etmək hüququnun mahiyyəti hər bir pozulmuş hüquq subyektinin şəərəfinə, ləyaqətinə, işgüzar nüfuzuna və əmlak toxunulmazlığına olan hüququndan və bütün başqa subyektlərdən bu hüququ pozmaqdan imtina edilməsini tələb etmək imkanından ibarətdir.

İstənilən zərərin əvəzinin ödənilməsinin mütləqlik xarakteri şəxsiyyət və mülkiyyət toxunulmazlığı haqqında Konstitusiya müddəalarına əsaslanır. Şəxsiyyət və mülkiyyət toxunulmazlığı hüquqlarını pozan bu cür hərəkətin qarşısı qətiyyətlə alınmalı və onun nəticəsində dəymiş zərərin əvəzi mütləq ödənilməlidir. Məhz buna görə də Konstitusiyanın 68-ci maddəsində əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları sırasında zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ da nəzərdə tutulmuşdur (32, s. 71).

Mənəvi zərəre görə kompensasiya hüququ tam aydın şəkildə olmasa da, MM-in 21 və 23-cü maddələrində nəzərdə tutulub. Mənəvi zərər əmlak zərərinin vurulması ilə də müşayiət oluna bilər. Bu halda kompensasiya müəyyən edilərkən əmlak zərərinə tənzimləyən mülki hüquq normalarına uyğun hesablanır. Vurulan zərər ancaq «mənəvi» xarakter daşıyarsa və əmlak ziyanı ilə müşayiət olunmursa, bu halda kompensasiyanın müəyyən edilməsində bir sıra çətinliklər yaranır. Mülki qanunvericiliyə uyğun olaraq, mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı hər dəfə mənəvi zərərin yaranmasına səbəb olan hərəkətin təhlükəlilik dərəcəsi, bunun nəticəsində keçirilmiş iztirab və sarsıntıların ağırlığı, onların nəticəsində baş vermiş dəyişikliklərin mahiyyəti, hüquqpozanın və hüququ pozulanın şəxsiyyəti nəzərə alınmaqla məhkəmə tərəfindən fərdi qaydada həll edilir. Əmlak itkilərindən təcrid edilmiş mənada mənəvi zərərdə əmlak baxımından nə real zərərdən, nə də əldən çıxmış faydadan söhbət gedə bilməz. Buna görə də mənəvi zərərin miqdarını məhkəmə həmişə təxmini olaraq fərdi qaydada müəyyən edir. Mənəvi zərərin ödənilməsinin spesifik

xüsusiyyəti ondadır ki, hüquqpozanın təqsirindən asılı olmayaraq pozulmuş hüquq bərpa edilir (32, s. 76).

Göründüyü kimi, mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun əsas xüsusiyyətləri pozulmuş hüququn mütləq bərpası və vurulmuş zərərin pulla ifadəsinin dəqiq müəyyən edilməsinin mümkünsüzlüyüdür. Lakin hüquq ədəbiyyatında mənəvi zərərin kompensasiyasının əğlabatan hədlərinin müəyyən edilməsi üçün bir sıra konstruksiyalar təklif edilmişdir. Bu konstruksiyalar bu fəslin IV paraqrafında təhlil ediləcəkdir.

2.2. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun mahiyyəti

Hər bir hüququn mahiyyəti onun tənzimlədiyi münasibətlərin məzmununda ifadəsini tapır. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun mahiyyətini müəyyən etmək üçün ilk növbədə mənəvi zərərin anlayışı təhlil edilməli, onun kompensasiyası üsulları və vasitələri müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində mənəvi zərərə anlayış verilməsə də, bir sıra normativ-hüquqi aktlarda belə bir anlayış var. Məsələn, «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» Qanunun 7-ci maddəsinə görə, şəxsin barəsində mənfi fikrin formalaşmasına, onu əhatə edən şəxslərlə münasibətlərin pisləşməsinə gətirib çıxaran və başqa xarakterli mənfi nəticələr mənəvi zərər hesab edilir. Əmək Məcəlləsinin 290-cı maddəsinin qeyd hissəsinə əsasən işçiyə vurulmuş mənəvi ziyan dedikdə, işəgötürən və ya onun tabeçiliyində olan vəzifəli şəxs tərəfindən hər hansı üsulla işçinin şərəf və ləyaqətinin ləkələnməsi, alçaldılması, ona böhtan atılması, şəxsiyyətinin təhqir edilməsi, kollektiv arasında gözdən salınması məqsədi ilə barəsində həqiqətə uyğun olmayan, yalan məlumatlar yayması, habelə mənəviyyatına, əxlaq normalarına, milli qürur hissəsinə, etiqadına zidd olan digər əməllər və hərəkətlər başa düşülməlidir.

Plenum Qərarının 2-ci bəndi izah edir ki, «Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin, «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında

Konvensiya»nın müddəaları və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentləri baxımından «mənəvi zərər» anlayışı insanın anadangəlmə və ya qanun əsasında ona mənsub olan şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq və azadlıqlarının, habelə əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində mənəvi sarsıntı və izzət keçirməsini ifadə edir.

Zərərçəkən (bu Qərarda da «zərərçəkmiş» deyil, «zərərçəkən» termini işlədilir) fiziki şəxsin mənəvi sarsıntı keçirməsi dedikdə, ona qarşı törədilən qanunsuz hərəkətin və ya hərəkətsizliyin şüurunda müəyyən mənfi psixi reaksiyaya səbəb olması, izzət keçirməsi dedikdə isə onun sağlamlığının pozulması nəticəsində fiziki əzab çəkməsi anlaşılır.

Mənəvi zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar qanunvericiliyin müddəaları nəzərə alınmaqla şəxsə mənəvi zərər vurulması onun yaxın qohumlarını və ya iş yerini itirməsi, fəal ictimai həyat tərzindən məhrum olması, şəxsi, ailə və tibbi sirlərinin açıqlanması, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunun ləkələnməsi, hər hansı başqa hüquqlarının müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırılması və ya həmin hüquqlardan məhrum olması, sağlamlığına xəsarət yetirilməsi və s. hallarda özünü büruzə verə bilər.

Mənəvi sarsıntı və izzətin ağırliq dərəcəsi mənəvi zərərin ödənilməsi tələbinin rədd edilməsi üçün əsas deyildir».

Hüquq ədəbiyyatında mənəvi zərəre anlayış verilir, ilk növbədə onu «qeyri-maddi zərər» anlayışı ilə müqayisə edirlər. Məsələn, M.N. Maleinanın fikrincə, qeyri-maddi zərər dedikdə, hüquq pozuntusunun iqtisadi

məzmunu və qiymətlə ifadə olunmuş nemətə malik olmayan nəticələri başa düşülür (95, s. 27).

O, bu baxımdan zərərin iki növünü fərqləndirir: birinci, mənəvi zərər (mənəvi həyəcanlar) və ikinci, fiziki iztirablar. Qeyri-maddi zərəre verilən anlayış qanunvericiliklə mənəvi zərəre də şamil edilə bilər. Mənəvi və fiziki iztirablar mənəvi zərərin iki müstəqil formasında təzahür edir. M.N. Maleina tərəfindən yuxarıda verilən tərfi kifayət qədər uğurlu hesab etmək olar və həmin anlayışda bəzi terminlərin mənasındakı çatışmazlıqlar nəzərə alınmaqla istifadə edilməsi mümkündür. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, mənəvi iztirablar müxtəlif səciyyəli səbəblərlə bağlı olan həyəcan, əsəbilik, qorxu, alçaldılma, köməksizlik, narahatlıq xarakterli başqa həyəcanların (ailə üzvünün və ya qohumun, dostun itirilməsi, fəal həyat tərzini keçirilməsinin mümkünsüzlüyü, ailə və ya kommersiyanın sirrinin açıqlanması, həqiqətə uyğun olmayan informasiyanın yayılması, insan hüququnun məhdudlaşdırılması və ya onlardan məhrum edilmə və s.) yaşanması şəklində ifadə oluna bilər. Fiziki zərər dedikdə, insanın bədən sferasında istənilən neqativ dəyişikliklər başa düşülür. Ona görə ki, məzmun baxımından bu, zərər anlayışına da uyğundur.

Yaşanan fiziki iztirabların dərəcəsi haqqında tibbi məlumatlardan, həmçinin zərərçəkmişin aldığı zədələrin xarici əlamətləri (çapıqlar, tük örtüyünün itirilməsi, saçın ağarması və s.) barədə şahid ifadələrindən çıxış edərək fikir yürütmək olar.

Müxtəlif mülahizələr əsasında A.M. Erdelevski belə hesab edir ki, terminoloji və hüquqi mədəniyyət naminə

«cismani zərər» anlayışını daxil etməklə, hüquqi terminologiyadan «mənəvi zərər» anlayışını xaric etmək lazımdır (133, s. 8). Fikrimizcə, «cismani zərər» daha dar və insan bədəninin yalnız xarici (təzahür) hissəsində fiziki zədələrin vurulması ilə məhdudlaşan bir anlayışdır. Ona görə də, «cismani zərər» terminindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun deyil və onunla bağlı olan «sağlamlığa vurulan zərər» termininin işlədilməsi daha düzgün olardı. Belə ki, «sağlamlığa vurulan zərər» anlayışı daha əhatəlidir və özündə orqanizmin təkcə xarici (bilavasitə cismani zərəri) deyil, həm də sonra bürüzə verə bilən neqativ dəyişiklikləri (məsələn, radioaktiv şüalanmanın nəticələri) də əks etdirir.

Fiziki zərər mahiyyətinə görə qeyri-əmlak xarakterli hesab edilsə də, maddi xarakter daşıyır, çünki məhz maddi ifadəyə malik olmaqla, zahiri əksini insan orqanizminin canlı toxumalarının zədələnməsində, o cümlədən də onun ayrı-ayrı sistemlərinin fəaliyyətinin pozulmasında xarici təsirin nəticəsi kimi tapır. Mənəvi iztirablar da, fiziki iztirablar da xarici təsir nəticəsində yaranan fiziki zərərdən doğa bilər. Lakin bu anlayışların eyniliyindən söhbət gedə bilmədiyi kimi, kompensasiya (ödənilmə) baxımından onların birbaşa əvəz edilməsi də mümkün deyil. Fiziki zərər itirilmiş gəlirlərin, yaxud müalicə və ya tibbi vasitələrin alınması ilə bağlı məsrəflərin qarşılığının verilməsilə ödənilir.

Hüquq ədəbiyyatında mövcud olan bəzi konsepsiyalara görə, xüsusi tibbi qurğuların alınması ilə zərərçəkmişin həyatındakı mənfi dəyişikliklərin, daha konkret desək, hərəkət etmək imkanından qismən və ya tam məhrum edilmiş insanın iztirablarının ekvivalenti

müəyyənləşdirilir (135, s. 127). Fikrimizcə, bu halda fiziki zərərin maddi xarakter daşması ön plana çəkilir və bu, sarsıntı və iztirabların kompensasiyası deyil, məhz əmlak ödəməsi kimi çıxış edir. Ona görə ki, yalnız bu zaman insanın sağlamlıq vəziyyətində itirdiyi imkanların qismən və ya tam bərpasından söhbət gedə bilər.

Göstərilən konsepsiya ilə əlaqədar hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər mübahisəli fikirlər söylənilib. Bununla bağlı ən ətraflı tədqiqatı isə A.M. Erdelevski aparıb. Bu məsələ ilə əlaqədar Almaniyada yaranmış təcrübənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, zərər əmlaka deyil, konkret şəxsə vurularsa, o yalnız qanunda müəyyən edilmiş xüsusi hallarda kompensasiya edilə bilər (99, s. 89-94).

Bəzi ölkələrdə isə belə müddəalar rədd edilir. Məsələn, RF MM-in 1099-cu maddəsinin 3-cü bəndinə görə, «mənəvi zərərin kompensasiyası ödənilməli əmlak zərərinin əvəzinin ödənilməsindən asılı olmayaraq həyata keçirilir». Bu müddəa Rusiya qanunvericiliyində qüvvədə olan zərərin ödənilməsinin dolğunluğu prinsipi ilə bir qədər də möhkəmləndirilir. Həmin prinsipə görə, zərərin ödənilməsi və mənəvi zərərin kompensasiyası mülki hüquqların müdafiəsinin iki müxtəlif növü kimi nəzərdən keçirilir (RF MM-in 12-ci maddəsi). Başqa sözlə, fiziki zədə bütövlükdə zərərin müstəqil bir növüdür və o, insanın psixikasında ifadə oluna bilən fiziki iztiraba bərabər tutula bilməz. İnsan bədənində yetirilən zədə nəticəsində meydana çıxan mənəvi zərərin kompensasiyası fiziki zərərin kompensasiyası ilə paralel həyata keçirilə bilər və bunlar eynilik təşkil etməsələr də, kompensasiya birincinin vasitəsilə reallaşdırılır, çünki fiziki ağrılar həm də iztirab gətirir.

Hüquq ədəbiyyatında adətən mənəvi zərərin pul ilə və ya təqsirkarın zərərçəkmişə natura formasında əmlak təqdim etməsi şəklində kompensasiya edilməsi təklif edilir (130, s. 50-51). Mənəvi zərər özünü yalnız həyəcan və iztirablar şəklində deyil, zərərçəkmişin hər hansı imkanlarının məhdudlaşdırılması şəklində də büruzə verə bilər (51, s. 10). Göstərilən məsələyə eyni cür yanaşmanın başqa tərəfdarları da belə hesab edir ki, ruhi cəhətdən iztirabları pulla qiymətləndirmək mümkün olmasa da, təqsirkardan vəsait tutulması zərərçəkmişin həyatını yüngülləşdirmək məqsədi güdür (93, s. 18; 129, s. 28; 92, s. 17). Beləliklə, yuxarıda göstərilən müəlliflərin fikirləri əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, mənəvi zərərin kompensasiyası zərərçəkmişin adi tələbatlarının təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Gördündüyü kimi, insana müxtəlif zədələrin yetirilməsi ilə təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi zərər vurulur ki, bu da bir qayda olaraq zərərçəkmişin fiziki iztirablarına səbəb olan hüquq pozuntusunu mənəvi baxımdan qiymətləndirməsi ilə bağlıdır.

Bütün bunlar əsasında belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddialar üzrə sübutetmə predmeti kimi emosional xarakterli hadisələr, və ya mənəvi sarsıntı və iztirablar, onların dərəcəsi və xarakteri çıxış edir.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, hüquq pozuntusuna yol verildiyi halda, cavabdeh şəxs qanunazidd hərəkətinə görə məsuliyyət daşmalıdır (98, s. 448). O, cinayət əməli törətdikdə cinayət məsuliyyətinə, inzibati xəta törətdikdə inzibati məsuliyyətə cəlb edilməli, başqasına maddi ziyan vurduqda isə mülki hüquq

məsuliyyətinə cəlb edilərək həmin ziyanı ödəməlidir. Lakin qanunu pozan şəxs bilməlidir ki, onun istənilən qanunazidd hərəkəti konkret insanı alçaldır və həmin adam heç də buna dözməyə borclu deyil. Zərərvuranın hər bir fərdin hüquq və qanuni maraqlarının çox qiymətli olduğunu dərk etməsi və gələcəkdə bir daha onları pozmaq istəyinə düşməməsi üçün onun özünün də vurduğu zərərə adekvat olan mənfi nəticələrə məruz qalması zəruridir. Artıq mövcud olan nemətlər baxımından çıxış edərək, zərərvuranın özünün haqsız olduğunu maddi vəziyyəti vasitəsilə hiss etməsi tamamilə ədalətli olardı. İnsan davranışının ədalət prinsipinin şərtlərinə uyğunluğu isə hüquqi dövlət quruculuğunun və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasının ən zəruri atributlarından biri kimi çıxış edir. Bu qəbildən olan tədbirlərin təsirliliyi onların necə həyata keçirilməsindən və tətbiq edilmələrinin mümkünlüyündən asılıdır. Bunun üçün məhkəmələrdə bu kateqoriyadan olan işlərin sübuta yetirilməsinin mümkünlüyü və dinləmələr zamanı əldə olunan məlumatların qərar qəbulu üçün əhəmiyyəti araşdırılmalıdır. Bununla bağlı bu kateqoriyadan olan işlərin məzmununun və sübutetmə predmetinin xüsusiyyətlərinin, həmçinin, mülki prosesdə qeyri məhkəmə orqanlarının materiallarının tətbiqinin mümkünlüyünün araşdırılması diqqətəlayiqdir.

Mənəvi zərərə məruz qalma faktlarının təsbiti zamanı ekspert araşdırmalarından istifadə edilməsi də diqqətəlayiq amildir. Bu zaman səhhətə dəyən zərərin xarakteri və ağırlıq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün, bir qayda olaraq, səhiyyə müəssisələrinin ekspertlərinin gəldikləri nəticələrdən istifadə edilməsi daha

məqsədəuyğun görünür. Eyni zamanda, zərərçəkmişin keçirdiyi iztirabların xarakteri və dərəcəsi məsələlərilə bağlı psixoloji və psixiatrik ekspertizaların keçirilməsi təcrübəsi geniş yayılmalıdır, çünki belə ekspertiza rəylərinin işə mahiyyətə baxılarkən çox önəmli olan informasiya əldə edilməsi üçün böyük potensial imkanları var. Bundan başqa, bu kateqoriyadan olan işlər üçün şahidlərin izahatları kimi sübutetmə vasitəsinin də müəyyən rolu var. Bunlar zərərçəkmiş şəxsin psixoloji durumunun subyektiv qiymətini verir, həmçinin, zərərvuranın əməlinə münasibətinin zahiri təzahürlərini əks etdirir. Bu məlumatlar zərərçəkmişin keçirdiyi iztirabların dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir, həmçinin, vurulmuş mənəvi zərərə görə ödənilməli olan kompensasiyanın həcmnin hesablanması zamanı nəzərə alınə bilər. Qaldırılan məsələlərin mahiyyəti araşdırılan mövzunun aktuallığından, həmçinin, bu araşdırmanın nəticələrinin əməli tətbiqinin mümkünlüyündən irəli gəlir.

Mənəvi zərərə görə kompensasiyaya dair tələbin reallaşdırılması mülki-hüquqi münasibətlər çərçivəsində mövcud olur. Bu zaman iki hüquq münasibəti: mülki hüquq və mülki prosessual hüquq münasibətləri mövcud olur. Həmin hüquq münasibətlərinin subyektləri qismində bir tərəfdən zərərçəkmiş, başqa tərəfdən isə zərərvuran çıxış edir. Onun meydana çıxması üçün əsas isə delikt – zərərçəkmişin subyektiv hüququnun pozulması olur ki, bu da öz ifadəsini mənəvi zərər vurulmasında tapır. Formal baxımdan o, zərərvuranın zərərçəkmiş qarşısında vurulmuş zərəri kompensasiya etmək barədə müqavilədənənar delikt öhdəliyini yaradır. Hüquqi

təbiətinə görə mənəvi zərərin ödənilməsinə dair mülki hüquq münasibətləri mühafizəedicidir, çünki delikt öhdəliyi həmişə şəxsiyyətin və mülkiyyət hüququnun mühafizəsinə yönəlmişdir (68, s. 3-14).

Mənəvi zərər vurulan obyekt hüquqa malik olan subyekt qismində çıxış edir. Qüvvədə olan qanunvericiliyin və artıq formalaşmış olan praktikanın təhlili göstərir ki, bu, yalnız fiziki şəxs ola bilər. Hesab edirik ki, hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun pozulması nəticəsində ona real zərər dəyə bilər və o, mənfəətin itirilməsi şəklində mövcud olur. Ona görə ki, hüquqi şəxs mənəvi sarsıntı və izzət keçirə bilməz, çünki hüquqi şəxs cansız varlıqdır.

Hüquqi şəxsin mənəvi sarsıntı və izzət çəkməsinin mümkünsüz olmasına baxmayaraq, məhkəmələr bir çox hallarda hüquqi şəxslərin iddiaları əsasında mətbuatdan və jurnalistlərdən mənəvi zərəre görə kompensasiyalar tuturlar. Məsələn, ANS Müstəqil Yayım və Media Şirkəti «Novoye Vremya» qəzeti və jurnalist Rüstəm Seyidova qarşı iş üzrə məhkəmə vurulmuş mənəvi zərəre görə iddiaçının xeyrinə «Novoye Vremya» qəzetindən 150.000.000 manat, yəni 30.000 AZN, R. Seyidovdan isə 50.000.000 manat, yəni 10.000 AZN ödənc alınması qərarını çıxarmışdır.

Paris Kommunası adına Gəmi Təmiri Zavodunun «Cümhuriyyət» qəzetinə qarşı işində məhkəmə qəzeti vurulmuş mənəvi zərərin əvəzi kimi 10.000.000 manat, yəni 2.000 AZN ödəməyə məcbur edən qərar verib.

«Azərsun-holding» «Yeni Müsavat» qəzetinə və qəzetin jurnalistlərinə qarşı işində məhkəmənin mənəvi zərərlə bağlı qərarı belə olub: «Yeni Müsavat» qəzeti

redaksiyasından 500.000.000 manat, yəni 100.000 AZN mənəvi ziyan tutularaq qocalar evlərinə, uşaq evlərinə köçürülsün.

Naxçıvanın Bakı şəhərindəki daimi nümayəndəliyinin iddiası əsasında məhkəmə «Monitor» jurnalını və onun baş redaktorunu «Xaç atası» yazısında Naxçıvan əhalisinin şərəfini və ləyaqətini alçaldan məlumatlar yazdığına görə Naxçıvanın Bakıdakı nümayəndəliyinə mənəvi zərərə görə kompensasiya kimi 100.000.000 manat, yəni 20.000 AZN əvəz ödəməyə məcbur edən qərar çıxarıb və s. (35, s. 88-90).

Plenum Qərarının 3-cü bəndi müəyyən edir ki, «mənəvi zərərin ödənilməsi barədə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müddəaları baxımından mənəvi zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququ yalnız fiziki şəxslərə aiddir.

Fiziki şəxslərin işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılması ilə bağlı mənəvi zərərin ödənilməsini tənzimləyən qaydalar sahibkarlar barəsində belə məlumatların yayılması hallarına da şamil edilir.

Hüquqi şəxsin təsərrüfat fəaliyyəti və s. funksiyaları barədə yanlış məlumatların yayılması, haqsız rəqabət üsul və vasitələrdən istifadə olunması (təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması və təqlidi, istehlakçıların çaşdırılması və s.) nəticəsində onun işgüzar nüfuzuna qəsd edildikdə həmin hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikası MM-in 21-ci və 1097.1-ci maddələrinə müvafiq olaraq ona vurulmuş maddi zərərin ödənilməsini tələb edə bilər».

Buna baxmayaraq hüquqi şəxsə mənəvi zərərə görə kompensasiyanın ödənilməsinin mümkünlüyü məsələsi hələ də geniş müzakirə obyektı olaraq qalmaqdadır və

mübahisəlidir. Məsələn, RF Ali Məhkəməsi Plenumunun «Mənəvi zərərin kompensasiyası barədə qanunvericiliyin tətbiqinin bəzi məsələləri» adlı 20 dekabr 1994-cü il tarixli 10 sayılı qərarına əsasən vətəndaşların işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş mənəvi zərəre görə ödənilən kompensasiyanı tənzimləyən qaydalar, belə məlumatlar hüquqi şəxslər barəsində yayıldığı hallarda da tətbiq edilir.

RF Ali Arbitraj Məhkəməsi bunun tam əksi olan mövqeni tutaraq göstərdi ki, hüquqi şəxs fiziki şəxsdən fərqli olaraq itzirab keçirə bilməz. Nəticədə hal-hazırda RF-də maraqlı vəziyyət yaranıb: hüquqi şəxslərə ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrin qərarı ilə keçirdikləri itzirab üçün mənəvi zərəre görə kompensasiya ödənilir, arbitraj məhkəmələrinin qərarlarına əsasən isə ödənilmir (47, s. 19-20).

Fikrimizcə, mülki qanunvericilikdə hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılması ilə bağlı kompensasiyanın ödənilməsinə nəzərdə tutan «işgüzar nüfuzun kompensasiyası» adlanan xüsusu normanın müəyyən edilməsi məqsəduyğundur və mənəvi zərərin kompensasiyasını tələb etmək hüququnu yalnız fiziki şəxslərə, işgüzar nüfuzun kompensasiyasını tələb etmək hüququnu isə hüquqi şəxslərə aid etmək olar.

Respublikamızın qanunvericiliyində hüquqi şəxsin vurduğu mənəvi zərərin ödənilməsinə müəyyən edən normalar var. Məsələn, Əmək Məcəlləsinin 290-cı maddəsinin 3-cü bəndi.

Mənəvi zərərin kompensasiyasına yönəldilmiş delikt hüquq münasibətlərinin müdafiə obyektı kimi fiziki şəxslərin hüquq və mənafeləri çıxış edir. Qanunvericilik

məhz hüquq və qanuni mənafelərin pozulmasına görə mənəvi zərərin kompensasiyasını nəzərdə tutur. İşgüzar nüfuzun müdafiəsi zamanı isə əsas məqsəd kimi hüquqi şəxslərin maraqlarının müdafiəsidir. MM-in 23-cü maddəsinə əsasən həmin hüquq və maraqların əsas ümumi əlamətləri onların şəxsi qeyri-əmlak və ya qeyri-maddi xarakterli olmasıdır. 3 noyabr 2008-ci il tarixli Plenum Qərarına kimi, belə hesab edilirdi ki, başqa münasibətlər, o cümlədən də əmlak münasibətləri mənəvi zərəre görə kompensasiyanın ödənilməsi barədə tələblərin verilməsi ilə yalnız o halda qoruna bilər ki, bu, qanunla birbaşa təsbit edilmiş olsun. Belə göstərişlər, bir qayda olaraq, xüsusi qanunvericiliklərə daxil edilir. Məsələn, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 12-ci maddəsi və s.

Plenum Qərarının 1-ci bəndində ilk dəfə olaraq göstərildi ki, konkret hüquq münasibəti üzrə milli qanunvericilik aktında mənəvi zərərin ödənilməsinin mümkünlüyü barədə birbaşa göstərişin olmaması bu barədə tələbin rədd edilməsi üçün əsas deyildir.

Əvvəllər məhkəmələr konkret hüquq münasibəti üzrə milli qanunvericilik aktında mənəvi zərərin ödənilməsinin mümkünlüyü barədə birbaşa göstərişin olmamasını əsas tutaraq mənəvi zərəre görə kompensasiya ödənilməsi haqqında iddiaları rədd edirdi.

E.A.Ə-ov Bakı şəhər Yasamal rayon məhkəməsində «B» aviaşirkətinə qarşı iddia qaldıraraq «B» aviaşirkətinin təyyarəsi ilə Bakı-London-Budapeşt reysində uçduğunu, Budapeştə çatarkən baqajını ala bilmədiyini, bir neçə gün bu barədə ona məlumat verilmədiyini, yük baqajının gecikdirilməsi nəticəsində mənəvi sarsıntılar keçirdiyini,

bu vəziyyətdə nümayəndə olduğu konfransda iştirak etsə də Azərbaycanı layiqincə təmsil edə bilmədiyini, digər konfrans iştirakçılarından 200 ABŞ dolları borc pul aldığını, bunun onun səhhətinə pis təsir etdiyini bildirib, nəticədə ona vurulmuş mənəvi zərərə görə cavabdehdən 20.000 (iyirmi min) ABŞ dolları məbləğində pul tutulmasını xahiş etmişdir.

Yasamal rayon məhkəməsi 19 sentyabr 2003-cü ildə E.A.Ə-vun «B» aviaşirkətinə qarşı iddiasını təmin edərək, «B» aviaşirkətindən E.A.Ə-vun xeyrinə manat məzənnəsi ilə 20.000 ABŞ dolları məbləğində mənəvi zərərə görə pul tutulması haqqında qətnamə çıxarmışdır.

«B» aviaşirkətinin verdiyi apellyasiya şikayəti nəticəsində Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 1 mart 2004-cü il tarixli qətnaməsi ilə Yasamal rayon məhkəməsinin qətnaməsi ləğv edilərək E.A.Ə-vun iddiası təmin edilməmişdir. Apellyasiya Məhkəməsi qətnamədə göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 849-cu və Hava Məcəlləsinin 134-cü maddəsinə görə beynəlxalq sərnişin daşınması zamanı daşıyıcının hər bir sərnişin qarşısında zərər üçün məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə müəyyənləşdirilən həddlə məhdudlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu «Beynəlxalq hava daşımalarına dair müəyyən qaydaların unifikasiyası haqqında» Varşava Konvensiyasının normalarında mənəvi zərərin ödənilməsi nəzərdə tutulmamışdır.

E.A.Ə-ov Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin qətnaməsindən kassasiya şikayəti versə də, kassasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya instansiyası

məhkəməsinin gəldiyi nəticəni qanuni və əsaslı hesab edərək qətnaməni dəyişdirmədən, şikayəti təmin etmədən saxlamışdır (7). Fikrimizcə, bəqajın gecikdirilməsinə görə iddiaçının «B» aviaşirkətindən mənəvi zərərə görə tələb etdiyi 20.000 ABŞ dolları məbləğində kompensasiya bir qədər şişirdilmiş məbləğdir. Yasamal, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələri «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya»nın (bundan sonra – Avropa Konvensiyası) 41-ci maddəsinə və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (bundan sonra – Avropa Məhkəməsi) presedentlərini rəhbər tutaraq iddianı qismən təmin edə bilərdi. Ona görə ki, Avropa Konvensiyası Azərbaycan Respublikasının ərazisində 15 aprel 2002-ci ildən qüvvəyə minib. Hadisə 2003-cü ildə baş verdiyindən Avropa Konvensiyası və Avropa Məhkəməsinin presedentləri 2003-cü ildə artıq Azərbaycanın hüquq sisteminin tərkib hissəsi idi.

Qanunla qorunan qeyri-əmlak hüquqları, həmçinin, qeyri-maddi nemətlər fiziki şəxslərin şəxsi maraqlarının mühafizəsi dairəsinə aiddir. Fiziki şəxslərin şəxsi hüquqları, azadlıqları və qanunla qorunan mənafeləri mülki məhkəmə icraatının vəzifələri sırasına daxil edilmişdir. Mülki məhkəmə icraatında mənəfe daşıyıcısı iddia irəli sürmüş şəxsdir. Sovet hüquq ədəbiyyatında qeyri-maddi nemətlərin (o cümlədən şərəf, ləyaqət, müəlliflik hüququ) siyahısı verilirdi və bunlar pozulduqda mənəvi zərərin kompensasiyası hüququ yaranırdı, üstəlik bu, fərdi mənəfe kimi təfsir edilirdi (126, s. 41). Fikrimizcə, məsələnin bu aspektdən nəzərdən keçirilməsi indi də aktualdır. Ona görə ki, şəxsin MM-də göstərilən

qeyri-əmlak hüquqları və qeyri-maddi nemətləri məhz onun maraqları ilə uzlaşır.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları və qeyri-maddi nemətlər pozulduğu halda mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun reallaşdırılması məhkəmə qaydasında şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququnun reallaşdırılması formasında həyata keçirilir. Bu zaman şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququ mühafizəedici xarakterli mülki hüquq normalarından irəli gəlir və həmin hüquq şəxsə pozulmuş subyektiv mülki hüququnun və ya qanunla mühafizə olunan mənafeyinə müdafiəsi üçün təqdim edilir. Mülki məhkəmə icraatında da pozulan tənzimləyici xarakterli subyektiv hüquq deyil, məhz göstərilən hüquq tətbiq edilməlidir (88, s. 88). Müdafiənin prosessual formasının reallaşdırılması ilə konkret hüquq münasibətində fiziki şəxsin mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun reallaşdırılması da təmin edilir. Bu halda, mülki hüquq münasibətinin reallaşdırılması ilə yanaşı mülki prosessual hüquq münasibətləri də reallaşdırılır. Onların meydana çıxmasında maraqlı olan şəxsin məhkəməyə müraciəti, bu müraciətin baxılmaq üçün qəbulu və hakimin həmin iddia üzrə mülki işin qaldırılması barədə qərarı ilə bağlıdır. Onun mülki hüquq münasibətlərindən əsas fərqi tərəflərdən başqa, daha bir subyektin – icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti olan məhkəmənin də olmasıdır. Tərəflərin bütün prosessual hüquqları yalnız məhkəmə vasitəsilə reallaşdırılır. Mübahisəli maddi hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmayan, səlahiyyətli orqan kimi, məhkəmədən hüquqların pozulmasına dair faktların müəyyən edilməsi üzrə təhqiqat fəaliyyətini həyata keçirmək tələb edilir. Bundan sonra məhkəmə maddi

hüquq normalarını işin hallarına uyğun tətbiq edir. Beləliklə, məhkəmə vasitəsilə subyektiv hüquqların müdafiəsinin qanuni üsulları təmin edilir və reallaşdırılır. Məhkəmə müdafiəsinin məqsədi faktların və hüquq münasibətlərinin sadəcə müəyyənləşdirilməsi deyil, faktların və hüquq münasibətlərinin məcburi şəkildə tanıtılmasıdır (58, s. 26). Üçüncü şəxslər, dövlət orqanları və başqaları da bu kateqoriyadan olan işlər üzrə mülki prosessual hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi çıxış edə bilər. Burada, əsasən, mülki prosessual qanunvericiliklə qorunan və məhkəmə araşdırmasına təqdim edilən hüquqla əlaqədar olaraq meydana çıxan delikt hüquq münasibəti ilə müdafiə obyektinə vəhdət təşkil edir. Bu zaman göstərmək lazımdır ki, məhkəmədə mənəvi zərər mənəvi sarsıntı və iztirablar kimi anlaşılır. Eyni zamanda, bu kateqoriyadan olan işlər üzrə prosessual hüquq münasibətlərində ekspertlər, şahidlər, tərcüməçilər və başqa şəxslər də iştirak edə bilər. Belə işlərə baxılarkən konkret işin hallarına dair xüsusi bilikləri və yaxud məlumatları olan insanların da məhkəmənin qərarı ilə işə cəlb edilməsi mümkündür.

Mülki prosessual hüquq münasibətlərinin məzmununu subyektlərin mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi həddudlarında davranışı təşkil edir ki, bu da həmin kateqoriyadan olan işlər üzrə icraatda müəyyən yer tutan uyğun prosessual hərəkətlərlə bağlıdır.

Fikrimizcə, bütün bunlar mənəvi zərər nəticəsində insanın rahatlığının, zərərçəkmişin ruhi və psixi tarazlığının pozulması şəklində təzahürlərin mövcudluğu haqqında baxışların düzgün olduğunu göstərir. Qanun pozuntusu nəticəsində zərərçəkmiş tərəf alçaldılma, təhqir

olunma, xəcalət, əsəbilik, fiziki ağrı, narahatlıq kimi hisslər, mənəvi sarsıntı və iztirablar keçirir. Bütün bu neqativ hallar isə mənəvi zərərin tərkib hissələridir. Zərərçəkmişin fərdi xüsusiyyətlərindən, qəsd obyektlərinin onun üçün sosial və mənəvi dəyərindən və başqa amillərdən asılı olaraq bu hallar ən müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər. Həmin hallar da hüquqyaradan amillər kimi sübut etmə predmetinə daxildir.

2.3. Mənəvi zərərə görə hüquq məsuliyyətinin əsasları və şərtləri

Mülki hüquq məsuliyyətinin əsası dedikdə, zərərçəkmişin subyektiv mülki hüquqlarının pozulmasına dair hüquqi faktın – zərərin olması başa düşülür. Mülki hüquq məsuliyyətinin şərtləri dedikdə isə qanunda nəzərdə tutulan elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsasında zərər vurma faktına hüquqi qiymət verilir və məsuliyyət tədbiri formasında uyğun sanksiya tətbiq edilir. MM-in 1096.1 maddəsinə uyğun olaraq, həmin şərtlərin dairəsinə aşağıdakılar aid edilir:

- zərərvuranın hüquqazidd, yəni qeyri-hüquqi davranışı;
- maddi və ya mənəvi zərər;
- hüquqazidd davranışla zərər arasında səbəbli əlaqə;
- zərərvuranın təqsiri.

Mülki hüquq məsuliyyətinin yuxarıda sadalanan obyektiv xarakterli ilk iki şərtindən fərqli olaraq, təqsir subyektiv təbiəti ilə seçilir. Yəni təqsir məsuliyyətin subyektiv şərtidir. Təqsir mülki-hüquqi anlayış olsa da, onun olub-olmamasının sübutunun zəruriliyi bu anlayışın mülki prosessual hüquq baxımından da əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

«Təqsir» anlayışı mülki hüquq elmində ən mübahisəli məsələlərdən biridir. XX əsrin 30-cu illərinin sonuna kimi mülki hüquq məsuliyyəti haqqında doktrinada zərər prinsipi üstün mövqeyə malik olduğu üçün təqsir nəzəriyyəsi zəif inkişaf etmişdi. Bəzi sovet sivilistləri təqsir prinsipini müdafiə etmək üçün fikirlər söyləsələr də, bu fikirlər yarımçıq xarakter daşıyırdı (49, s. 62; 63, s.

171; 55, s. 86-88). Xüsusilə K.M. Varşavski 30-cu illərin sonlarında tövsiyə edirdi ki, həm mülki-hüquqi təqsirin ümumi anlayışı, həm də onların ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətləri hərtərəfli tədqiq edilsin (55, s. 108). Lakin alimin tövsiyəsi qanunvericilik təcrübəsi və sivilistika elmində qəbul edilmədi.

Mülki-hüquqi təqsirin ümumi anlayışının verilməsinə ilk dəfə 1939-cu ildə X.İ. Şvarts təşəbbüs göstərmişdir. O, təqsiri «fəaliyyət qabiliyyətli insanın sosialist cəmiyyəti vətəndaşının normal davranışından hər cür kənaraçıxma və uzaqlaşma» kimi izah edirdi (128, s. 29). 50-ci illərdən başlayaraq sivilist alimlər təqsirə kriminalistlər kimi anlayış verməyə başladılar. Onlar göstərdilər ki, təqsir hüquqazidd davranışa və onun mümkün olan nəticəsinə subyektiv münasibətdir (97, s. 178, 181; 81, s. 113-114).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, sovet hüquq ədəbiyyatında uzun müddət belə bir konsepsiya üstünlük təşkil etmişdir ki, təqsir qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında şəxsin öz davranışına psixi münasibətdir. Bu fikrə müasir dərsliklərdə də rast gəlinir (68, s. 544).

Fikrimizcə, sivilistikada təqsirə cinayət hüququ elmində verilən anlayışdan istifadə edilməsi məqsədəuyğun deyil.

Birincisi, ona görə ki, mülki qanunvericiliyə görə əgər şəxs özündən asılı olan bütün tədbirləri görməsinə baxmayaraq mülki hüquq pozuntusuna yol verərsə, bu halda həmin şəxs hüquq pozuntusunu törətməkdə təqsirli sayıla bilməz.

İkincisi, «təqsirlilik prezumpsiyası» cinayət hüququna yad olduğu halda, mülki hüququn əsas prinsiplərindən biridir.

Üçüncüsü, ona görə ki, bir qayda olaraq, cinayət hüququnda təqsirin forması, dərəcəsi və ya ağırlığı həmişə əhəmiyyətə malikdir. Mülki hüquqda isə, bir qayda olaraq, məsuliyyət təqsirin dərəcəsi və formasından asılı deyil. Ona görə ki, mülki hüquq məsuliyyətinin əsas və başlıca funksiyası kompensasiya-bərpaedici funksiyadır.

Beləliklə, yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərdən mülki hüquqda təqsirə cinayət hüququndakı kimi anlayış vermək olmaz.

Təqsirin mülki-hüquqi anlayışı cinayət hüququndakı anlayışından ciddi şəkildə fərqlənsə də, cinayət hüququnda təqsirə yanaşmanın təhlili müqayisə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cinayət Məcəlləsinin 24.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) yalnız qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törətmiş şəxs cinayət törətməkdə təqsirli sayılır. Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibəti başa düşülür. Psixoloji kateqoriya kimi təqsirin müxtəlif psixoloji elementlərin məcmusundan ibarət olan müəyyən məzmunu var. Təqsirin məzmununu təşkil edən psixoloji elementlərə şüur və iradə aiddir ki, onlar da psixoloji akt kimi ictimai təhlükəli davranışın uyğun əqli və iradi tərəflərini (momentlərini) təşkil edir. Əqli momentin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan öz şüurunun köməyi ilə konkret dərk etmə anına qədər əldə etdiyi nəzəri və təcrübi biliklər əsasında əhatəsində olduğu mühitin, o cümlədən həmin mühitdə (şəraitdə) baş verən hadisələrin mənasını və mahiyyətini dərk edir və həmin hadisələrin dərk olunan tipik əlamətlərinə əsasən bir hadisəni

başqasından fərqləndirmək imkanına malik olur. Davranışın iradi tərəfi (momenti) isə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün əqli və fiziki səylərin istiqamətləndirilməsini əks etdirir. Əgər davranışın əqli momenti yalnız əqli-idrak fəaliyyətindən ibarətdirsə, iradi moment həm əqli fəaliyyətdən, həm də əqli fəaliyyətlə idarə olunan fiziki fəaliyyətdən ibarətdir (13, s. 51).

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi hüquqi şəxslərin cinayət subyekti olması mümkünlüyünü tanımadığı üçün hüquqi şəxsin təqsiri də adətən, dövlət və ya başqa orqanın, vəzifəli şəxslərin və qulluqçunun, yəni hüquq münasibətlərində həmin hüquqi şəxslərin adından çıxış edən konkret şəxslərin təqsiri ilə eyniləşdirilir.

Mülki qanunvericilikdə təqsirin növləri göstərilməsə də, onun iki forması fərqləndirilir: qəsd və ehtiyatsızlıq. Ehtiyatsızlığın sadə və kobud kimi növləri fərqləndirilsə də, onların məzmunu nə normativ aktlarda, nə müasir hüquq ədəbiyyatında, nə də hüquqtətbiqetmə praktikasında açıqlanır. Hər bir halda hüquqi nəticələr ehtiyatsızlığın formasından asılıdır, yəni kobud ehtiyatsızlığa yol verildiyi hallarda məsuliyyət daha yüksək olur. Kobud ehtiyatsızlığa hələ qədim Roma hüququnda belə anlayış verilmişdir: «hamının başa düşdüyünü son dərəcə başa düşməmək» (74, s. 142). Bütün bunlar isə sadə ehtiyatsızlığın mənasına etinasızlığın, kobud ehtiyatsızlığın mənasına isə özünəgüvənmənin uyğun olması qənaətinə gəlməyə imkan verir. Əgər cinayət qanunvericiliyindəki uyğun anlayışlarla analogiya aparsaq, görərik ki, qəsd dedikdə, şəxsin öz əməlinə elə bir münasibəti nəzərdə tutulur ki, bu zaman o, əməlinin zərərli nəticələrini qabaqcadan görür və

bilavasitə onun nəticəsini arzulayır, yaxud onun baş verməsini şüurlu şəkildə mümkün sayır. Kobud ehtiyatsızlığa yol verildiyi hallarda, hüquq pozuntusu törədən özünün hüquqazidd davranışının mənfi nəticələrinin mümkünlüyünü əvvəlcədən görür, lakin məsuliyyətsizcəsinə onların baş verməyəcəyini, yaxud qarşısının alınacağını düşünür. Sadə ehtiyatsızlıq isə hüquq pozuntusu törədən şəxsin öz davranışının zərərli nəticələrini təxmin etmədiyini, lakin təxmin edə bilməli olduğunu nəzərdə tutur.

Beləliklə, təqsirin növlərini, onun dərəcəsini nəzərə almaqla azalma ardıcılığı ilə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür: qəsd, kobud ehtiyatsızlıq və sadə ehtiyatsızlıq.

İstənilən mühafizəedici xarakterli hüquq münasibətində hüquq məsuliyyətini müəyyən edərkən təqsirin növü mütləq müəyyənləşdirilməlidir. Ona görə də, biz təqsirin növünü sübut etmə predmetinə daxil etməyi təklif edirik.

Mənəvi zərərə görə kompensasiya barədə qərar çıxararkən məhkəmə zərərvuranın təqsirinin dərəcəsini də nəzərə almalıdır. Təqsirin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi isə iş üzrə məhkəmənin düzgün və əsaslandırılmış qərar çıxarması üçün olduqca zəruridir. Fikrimizcə, mənəvi zərərə görə kompensasiyanın xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təqsirin növlərinin və onların dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtlərdən biridir və mütləq xarakter daşımalıdır.

Mənəvi zərər mənəvi sarsıntı və izzitablardan ibarət olduğundan, məntiqi baxımdan zərərvuranın təqsiri, bir qayda olaraq, zərərçəkmişin keçirdiyi sarsıntı və izzitablar

əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Lakin məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, qanunazidd hərəkətlər edilərkən zərərçəkmişin sarsıntı və iztirabları nadir hallarda nəzərə alınır. Zərərverən öz əməlinə münasibətini vurduğu zərərin maddi və kənardan əyani şəkildə dərk edilən iradə ifadəsi əsasında qurur. Zərərçəkmiş isə öz tələblərini təqsirin bilavasitə mənəvi zərər ilə deyil, başqa maddi hüquq normalarından irəli gələn elementləri ilə əsaslandırır. Əksər hallarda isə mənəvi zərərə tam etinasızlıq göstərilir. Bütün bunlar göstərir ki, bu kateqoriyadan olan mülki işlərdə birbaşa təqsirin ümumiyyətlə mövcud olmaması təsəvvürü yaranır. Vurulan mənəvi zərərin dərəcəsi isə maddi xarakterli mübahisələr üzrə təqsirin dərəcəsindən fərqli müəyyənləşdirilir. Lakin belə yanaşma hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğurmayan və hüquqtətbiquedici fəaliyyətə uyğun gələn məsuliyyətin şərtlərinin ayrılıqda müəyyən edilməsi prinsipinə ziddir. Doğrudur, bir qayda olaraq, mənəvi zərər və maddi ziyan eyni əməldən törəyir. Konkret danışılan halda isə, ziyan mənəvi zərərlə müşayiət olunur. Ancaq belə yanaşma ortaya belə bir sual çıxara bilər: zərərin iki növünü - maddi və mənəvi zərəri doğuran eyni hüquqazidd hərəkətdə təqsirin dərəcəsi zərərin ayrılıqda götürülmüş hər iki növünə münasibətdə ayrılıqda, yoxsa bütövlükdə hüquqazidd hərəkətə və mənfi nəticələrin meydana çıxmasının mümkünlüyünə münasibətdəmi müəyyən edilməlidir? Qeyd edilən problemin həllini aşağıdakı kimi göstərə bilərik. Əgər maddi ziyan vurulan hallarda onun xarakterini əvvəlcədən müəyyən etmək mümkündürsə, mənəvi zərər vurulduğu hallarda iztirabların dərəcəsini qabaqcadan görmək və

müəyyən etmək çətin və demək olar ki, qeyri-mümkündür. Mənəvi zərərin vurulması zamanı kompensasiyanın ödənilməsi hüququnun meydana çıxması üçün təqsirin olması kifayətdir. Onu zərərvuranın ümumiyyətlə zərərin meydana çıxacağını görə bilməməsindən deyil, görməli olduğundan çıxış edərək müəyyənləşdirmək lazımdır. Fikrimizcə, işin halları əhəmiyyətli olduqda, mənəvi zərərin vurulması ilə bağlı təqsirin dərəcəsini hüquqazidd hərəkətlərin nəticələri sırasında mənəvi zərərin də olduğu əmələ münasibətdə müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla belə, mənəvi zərəre görə məsuliyyətin şərtləri ayrılıqda hüquqtəbqiədici fəaliyyətdə qiymətləndirilməlidir.

Bu zaman ikinci mühüm vəzifə həmin kateqoriya mülki işlər üzrə mülki prosessual hüquq münasibətləri vasitəsilə cavabdehin təqsirinin sübuta yetirilməsinin mümkünlüyüdür. Bu məsələnin həlli yolları isə aşağıdakı kimidir.

Birincisi, cavabdehin əməli törətdiyi anda onu necə dərk etdiyini izah etməsi və işin bütün halları nəzərə alınmaqla konkret şəraitdə öz hərəkətlərini düzgün qiymətləndirmək imkanının müəyyənləşdirilməsidir. İkincisi, zərərvuranın hüquqazidd hərəkətləri ilə zərərli nəticə arasında səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsidir, yəni subyektiv cəhət hüquq pozuntusunun obyektiv cəhətinə uyğun olmalıdır. Sübutetmə prosesində məhz obyektiv xarakterli məlumatlar ən etibarlı məlumatlardır. A. Piyuk məhkəmə təcrübəsindən çıxış edərək göstərir ki, bir çox hallarda informasiyanın olmaması cinayət tərkibinin subyektiv cəhətinin mövcudluğu barədə qənaəət gəlməyə imkan vermir» (108, s. 43). Həmin fikir mülki hüquq pozuntusuna da aid edilə bilər.

Mülki qanunvericilik heç də həmişə təqsiri hüquq pozuntusuna görə mütləq şərt kimi müəyyənləşdirmir. MM-in 1097.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, qanunla zərərvuranın təqsiri olmadıqda da (obyektiv surətdə hüquqazidd əməl üçün) zərərin əvəzinin ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu müddəaya uyğun olaraq aşağıdakı hallarda məsuliyyət müəyyənləşdirilir:

- ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə ilə bağlı fəaliyyəti (nəqliyyat vasitələrindən, mexanizmlərdən, yüksək gərginlikli elektrik enerjisindən, atom enerjisindən, partlayıcı maddələrdən, güclü təsir edən zəhərlərdən və i.ə. istifadə edilməsi; tikinti fəaliyyətinin və onunla bağlı digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi və s.) nəticəsində zərər vurulduqda (MM-in 1108.1-ci maddəsi);

- zərər qanunsuz məhkum etmə, cinayət məsuliyyətinə qanunsuz cəlb etmə, qəti imkan tədbiri kimi həbsəalmanın və ya başqa yerə getməmək haqqında iltizamın qanunsuz tətbiqi, inzibati tənbehin qanunsuz verilməsi nəticəsində vurulduqda (MM-in 1101.1-ci maddəsi);

- zərər şəraf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulduqda (MM-in 23-cü maddəsi);

- heyvanın vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsi (MM-in 1110-cu maddəsi);

- binanın uçması nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi (MM-in 1111-ci maddəsi).

Vurulmuş real zərəre görə mülki qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyət, analogiya üzrə vurulan mənəvi zərəre görə məsuliyyətin şərti kimi tətbiq edilə bilər.

Zərərveranın qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən təqsirin formasından asılı olmayan məsuliyyəti heç də onun maddi şəkildə olmaması kimi qəbul edilə bilməz. Əksinə, onun mövcudluğu zərərverən şəxsin vəzifə və ya başqa vəziyyətindən törəyən təqsir öz hərəkətlərinə, yaxud hərəkətsizliyinə şüurlu münasibəti ilə xarakterizə olunur.

Bu baxımdan təqsirin mənəvi zərərin vurulmasının şərti kimi MM-in 1101-ci maddəsində nəzərdə tutulması məsələsi olduqca təqdirəlayiq haldır.

Göstərilən maddənin bilavasitə mətnindən vurulan mənəvi zərəre görə məsuliyyətin (müdafiə tədbirinin) nəzərdə tutulmadığı görünür. Bununla yanaşı, bu maddə yalnız hərəkət və ya hərəkətsizliyin (bunlar hüququn vurulan mənəvi zərəre görə qanunla müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət nəzərdə tutan sahələrinin predmetini təşkil edir) mülki-hüquqi nəticələrilə bağlı olaraq nisbi-müəyyən məzmunla malik olur. Odur ki, MM-in 1101-ci maddəsinin təsiri mənəvi zərərin kompensasiyası üçün də potensial imkanlar yaradır. Fikrimizcə, belə bir nəticə öz təsdiqini həm də onda tapır ki, göstərilən norma mənəvi zərəre görə kompensasiyanı mülki-hüquqi təsirin üsullarından biri qismində müəyyənləşdirmir və onun ayrı-ayrı növlərini konkretləşdirmir.

Başqa bir məsələ isə təqsirin formasından asılı olmayaraq, tibb və əczaçılıq müəssisələrinin işçilərinin mülki hüquq məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli Qanunun 57-ci maddəsinə görə, vətəndaşların sağlamlığına zərər vurulduqda təqsirkar şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə ziyanı ödəməyə borcludurlar,

həmin qanunun 59-cu maddəsinə əsasən, tibb və əczaçılıq işçiləri öz peşə vəzifələrini lazımı səviyyədə yerinə yetirmədikdə, sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların hüquqlarının pozulması hallarında qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Lakin həmin qanun göstərilən işçilərin hərəkətlərini yüksək təhlükə mənbəyi ilə bağlı olanlara aid etmir. Bununla yanaşı, artıq qeyd edildiyi kimi, qanun təqsirin formasından asılı olmayaraq, onların üzərinə məsuliyyət qoyur. Deməli, müəyyən şərtlər mövcud olduğu halda, sübut edilməsi tələb olunmayan məsuliyyətin şərti kimi təqsir həm fiziki, həm də hüquqi şəxsə aid edilə bilər. Lakin, bu zaman konkret şərtlərin, məsələn, təqsirli şəxslərin (subyektlərin) müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətlidir, çünki vurulan mənəvi zərərə görə məsuliyyətin subyekti də bunlarla əlaqələndirilir.

Zərərvuranın hüquqazidd hərəkətləri, hərəkətin və ya hərəkətsizliyin hüquqazidd olması onun qüvvədə olan qanunvericiliyə zidd olması ilə xarakterizə olunur. Hərəkət və ya hərəkətsizliyin qanuna zidd olması dedikdə, onun formal baxımdan hüquq normalarının tənzimləyici məzmununa aid olması, lakin funksional təyinatına, yaxud hüquq normalarının tələblərinə zidd olması başa düşülür. Hərəkətsizlik, bir qayda olaraq, normanın məzmununun tətbiqi, yaxud reallaşdırılması vəzifəli şəxsin səlahiyyətlərinə aid edildiyi hallarda meydana çıxır.

Təəssüf ki, hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi aşağı olduğundan, bəzən isə fiziki şəxslər məhkəmə çəkişmələrinə vaxt sərf etmək istəmədiklərindən, mənəvi zərər vuran qanunazidd hərəkətlər əksər hallarda hüquqi məsuliyyətdən kənarda qalır. Məsələn, əhaliyə

keyfiyyətsiz məhsullar satan ticarət işçilərinin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısı heç də həmişə alınmır. Yararlılıq müddəti keçmiş, keyfiyyətsiz məhsulu satan ticarət müəssisəsinin onu geri götürməkdən imtina etməsi halları geniş yayılmışdır.

Beləliklə, mənəvi zərər vuranın qanunazidd hərəkətləri, fikrimizcə, bir neçə formada ola bilər.

Birincisi, mənəvi zərərin bu və ya başqa hüquqlar pozulduğu və nemətlərə qəsd olunduğu hallarda; ikincisi, mənəvi zərərin zərərvuranın qanuni və ya qanunazidd əməlləri nəticəsində vurulduğu hallarda.

Hüquq ədəbiyyatında qeyri-maddi nemət və qeyri-əmlak hüququ anlayışlarının fərqləndirilməsi təklif edilir. Göstərilir ki, qeyri-maddi nemətlər obyektiv şəkildə mövcud olduğu halda, qeyri-əmlak hüququ termini şəxsin hüququnu həyata keçirmək və ya onu qorumaqda maraqlı olmasını nəzərdə tutur. Bu hüquq üçüncü şəxslər tərəfindən qiymətləndirilmə obyektinə çevrilir. Bu aspektdən çıxış edən V.S. Sinenko göstərir ki, qeyri-maddi nemətlər mahiyyət etibarilə obyektivdir və subyektiv mənada qeyri-əmlak hüquqlarıdır (114, s. 9). Qeyri-maddi nemətlərin (məsələn, həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz və s.) obyektiv şəkildə mövcud olması ilə razılaşmaq olar. Bununla belə, qeyri-maddi nemətlərin (intellektual fəaliyyətin nəticələri ilə yanaşı) qeyri-əmlak hüquqlarının tərkib hissəsi olması fikrini (96, s. 13) də əsaslı hesab etmək lazımdır. Qeyri-əmlak hüququ subyektiv hüququn obyektı olan qeyri-maddi nemətə yönəldilmişdir və onunla birlikdə vəhdət təşkil edir.

Göstərmək lazımdır ki, şəxsin hüququnun pozulması ona üçüncü şəxslər tərəfindən verilmiş qiymətin

dəyişməsinə səbəb ola bilər. Hüququ pozulan şəxsin mənfi qiymətləndirilməsi və cəmiyyətin ona verdiyi qiymətin dəyişməsi iş üzrə konkret halda mənəvi zərərin məzmununu formalaşdıracaq və sübutetmə predmetini müəyyən edəcəkdir. Bu zaman qeyri-maddi nemətlərə qəsd edilməsi (məsələn, həyata qəsd, sağlamlığa zərər vurulması və s.) bilavasitə şəxsin göstərilən nemətlərə uyğun olan qeyri-əmlak hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır.

Göstərilən hüquqlar mənəvi zərərin kompensasiyasının xüsusi əsasını təşkil edir. Bunların böyük əksəriyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktda və başqa qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir. Başqa sözlə, bu hüquqlar dünya birliyində birgəyaşamanın müasir qaydalarının əsasını təşkil edir və onların başqa hüquqlardan ayrı təqdim edilməsi heç də təsadüfi deyil. Bu hüquqlara təminat verməyən dövlət sivil, demokratik, hüquqi dövlət kimi qəbul edilə bilməz. Bu hüquqlar ümumbəşəri və insani nemətləri ifadə edir, şəxsiyyətin hər şeydən üstün olan nemətini bərqərar edir, azadlığın məzmununu formalaşdırır və belə hüquqlara məxsus olan şəxslərin sivil dünyada yaşadığını təsdiq edir. Məhz bu səbəbdən də mülki qanunvericilik bu hüquqların pozulması hallarında hüquq məsuliyyətinin tətbiq edilməsi məsələlərini hərtərəfli tənzimləyərkən vurulmuş mənəvi zərəərə görə kompensasiyanı zəruri hesab edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsi hər kəsin yaşamaq hüququnu təsbit etməklə onun

insanın bütün başqa hüquqları sırasında müstəsna əhəmiyyətini tanıyır. M. N. Əliyev göstərir ki, yaşamaq hüququ özündə bütövlükdə insan hüquqlarının məzmununu ifadə edir (31, s. 95). Özgəninkiləşdirilə bilməyən və hər bir insana doğulduğu andan məxsus olan bu hüquq toxunulmazdır. Başqa sözlə, yaşamaq hüququ insanın həyatdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyini təsbit edir. İnsanın həyatının başlanğıcı və son məqamlarının müəyyən edilməsi praktik baxımdan çox əhəmiyyətlidir, çünki bunlar hər bir konkret insanın yaşamaq hüququnun başlanması və başa çatması ilə üst-üstə düşür. Əsasən təcrübədə belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, insanın doğum anı dölün ananın orqanizmindən ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlaması anı ilə bağlıdır. Bu, orqanizmdə oksigen mübadiləsini şərtləndirən nəfəsalma prosesinin başlanması ilə mümkün olur. Həyatın başlanması və ölüm anlarının müəyyən edilməsi məsələsinin həm tibbi, həm də hüquqi baxımdan əhəmiyyətli olması ilə əlaqədar, bir sıra alimlər həyatın başlanması və ölüm anlarını müəyyənləşdirən xüsusi qanunun qəbul edilməsini və bu faktların müəyyənləşdirilməsi prosedurasını ixtisaslı mütəxəssislərə tapşırılmasını təklif edirlər (102, s. 54-60; 127, s. 92).

MM-in 25.2-ci maddəsinə görə beyinin fəaliyyətinin dayanması ölüm anı sayılır. Bütün bunlar göstərir ki, yaşamaq hüququ göstərilən anlarla müəyyənləşir və insanın özünün mövcudluğu ərzində bu hüquq da olur. Yaşamaq hüququnun pozulması insanın həyatdan məhrum edilməsi və ya buna cəhd kimi təzahür edə bilər. Birinci halda, mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ

zərərçəkmişin ailə üzvlərinə (ata, ana, uşaqlar, baba, nənə və s.), ikinci halda isə zərərçəkmişin özünə məxsus olur.

İrqindən, milliyyətindən, cinsindən, fiziki və psixi vəziyyətindən, başqa xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, hər bir insanın yaşamaq hüququ var. Yaşamaq hüququ pozulduğu hallarda, delikt öhdəliyi yalnız bir halda – təqsirli şəxs öldükdə və onun ölümü qanunla müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edildikdə yaranmır. Bundan başqa, əgər qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması, fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət zamanı səlahiyyətli şəxsin verdiyi əmrin yerinə yetirilməsi, ölkəyə silahlı basqın zamanı müdafiə olunarkən öldürülmə mənəvi zərərin əsasını təşkil etmir və mənəvi zərəre görə kompensasiya hüququnu əmələ gətirmir. Göstərilən hallarda ölüm (öldürülmə) qanuni sayılır və bunu törətmiş şəxs üçün neqativ hüquqi nəticə yaratmır.

Sağlamlıq hüququn əksər sahələrində müdafiə obyektini kimi çıxış edir. Lakin, sağlamlığın anlayışı fərqli şəkildə verilir. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı sağlamlığı tam sosial, psixi və fiziki rifah halı kimi xarakterizə edir. Lakin, «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, ayrı-ayrı kateqoriyalı şəxslərin hüquqları ətraflı şəkildə tənzimlənsə də, «sağlamlıq» «sağlamlığın mühafizəsi» kimi mühüm anlayışlar açıqlanmamışdır.

Sağlamlığa hüquq ədəbiyyatında əsasən aşağıdakı kimi anlayış verilir: «Sağlamlıq təkcə xəstəliklərin və

fiziki qüsurların olmaması deyil, tam fiziki, ruhi və sosial rifah halıdır» (105, s. 170). A.F. Nozdraçyevin bu fikrinə və RF-nin «Vətəndaşların sağlamlığının qorunması haqqında qanunvericilik» Əsaslarına istinad edərək A.M. Erdelevski göstərir ki, insanın sağlamlığı onun tam psixi və fiziki rifah halıdır. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, insanın sağlamlıq hüququ göstərilən rifah vəziyyətində olmaq hüququ kimi başa düşülməlidir (132, s. 142). Hüquq ədəbiyyatında yayılmış belə bir fikirlə də razılaşımaq olar ki, sağlamlıq hüququnun mütləq xarakteri var, çünki bütün başqa səlahiyyətli vətəndaşlar və orqanlar bu hüququ pozmaməğa, onun həyata keçirilməsinə maneçilik törədən hərəkətlərdən çəkinməyə borcludurlar (96, s. 76).

İnsanın fiziki və ya psixi rifahını itirməsinə səbəb olan hərəkət, yaxud hərəkətsizlik sağlamlığın pozulması kimi tanınmalıdır. Müvafiq işlər üzrə sübutetmə vəzifəsi də elə məhz belə faktları sübutetmə predmetinin tərkibinə daxil etməklə müəyyənləşdirməkdir. Burada müxtəlif sahələr üzrə xüsusi biliklərin tətbiqi məqsədəuyğundur. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun meydana çıxması üçün ekspertin göstərilən konkret hərəkətlə (hərəkətsizliklə) zərərçəkmişin sağlamlığına zərər vurulması barədə müsbət rəyi sübut kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilən müddəalar nəzərə alınmaqla, bu cəhət zərərçəkmişin sağlamlıq hüququnun pozulduğunu, deməli, zərərvuranın hərəkətlərinin qanunsuzluğunu təsdiq edəcəkdir.

Bu kateqoriya işlər üzrə sağlamlığa zərər vurulması zərərçəkmişin peşəkar fəaliyyətilə bağlı olduğu hallarda, məhkəmə iclasına istehsalatda bədbəxt hadisə haqqında aktın, bədbəxt hadisədə zərərçəkmişin təqsirinin dərəcəsi

barədə aktın, yaxud işçilərin müvəkkil etdiyi başqa səlahiyyətli orqanın rəyi, peşə xəstəliyi barədə tibbi rəyin, zərərçəkmişin əmək qabiliyyətini itirməsinin dərəcəsi, əlillik qrupu barədə tibbi-sosial ekspert komissiyasının rəyinin təqdim olunması zəruridir (121, s. 134-135).

Şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz və sair kimi qeyri-əmlak hüquqlarının və qeyri-maddi nemətlərin pozulması qüvvədə olan mülki qanunvericiliklə tənzimlənir (MM-in 23-cü maddəsi). Burada şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən və şəxsi həyatın sirrini və ya şəxsi toxunulmazlığı pozan məlumatların təkzibini tələb etmək hüququ nəzərdə tutulur. Zərərçəkmişin hüququ yalnız yayılan məlumatlar həqiqətə uyğun olmadıqda meydana çıxır. Bundan başqa, bu siyahıya təmiz adın müdafiəsi hüququnu da əlavə etmək mümkündür, çünki onun məzmununu subyektin daxili özünüdərkətməsi təşkil edir.

Göstərilən hüquq və qeyri-maddi nemətlərin hamısı mahiyyət etibarilə çox yaxındır və hətta çox vaxt bir-birilə uzlaşır. Onların fərqləri isə əsasən subyektiv qiymətləndirmə ilə müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı, göstərilən qeyri-maddi rifahların hər birinin müstəqil məzmunu var. Məsələn, şərəfin məzmununu obyektiv, ləyaqətin məzmununu isə subyektiv ictimai qiymət təşkil edir. Nüfuz dedikdə, şəxsin ictimai əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsilə onun haqqında yaranan rəy başa düşülür (77, s. 98). Sadalanan qeyri-əmlak və qeyri-maddi nemətləri mülki hüququn mühafizə obyektini geniş tədqiq edən A.A. Vlasov qeyd edir ki, şərəf və ləyaqət anlayışlarının xarici və daxili tərəfləri var. Şərəfin xarici (obyektiv) tərəfi şəxsiyyətin xidmətlərinə cəmiyyətin ehtiram göstərməsi olmaqla, həmin şəxsiyyətin

onun haqqında ətrafdakıların yüksək rəyi şəklində öz əksini tapan nüfuzu və təmiz adıdır. Şərəfin daxili (subyektiv) tərəfi isə insanın öz hərəkət və əməllərini qiymətləndirə bilmək qabiliyyətində, öz şərəf və ləyaqətini dərk etməsində, müəyyən ictimai mühitdə özü barədə rəyi hiss edə bilməsindədir və şəxsiyyətin fəaliyyət və davranışının daxili motivi kimi çıxış edir. Eyni zamanda A.A. Vlasov insanın ən ali nemət kimi tanınmasını ləyaqətin obyektiv cəhəti kimi qiymətləndirir, subyektiv cəhəti isə insanın daxili aləmi, dünyagörüşü və əqidəsi, cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaq normalarına uyğun şəkildə hərəkət edə bilmək bacarığı, özünün cəmiyyət üçün dəyərini və faydasını dərk etməsilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, şərəf dedikdə, şəxsin yaxşı keyfiyyətlərinin ətraf cəmiyyətdə müsbət qiymətləndirilməsi, ləyaqət dedikdə isə – şəxsin mənəvi keyfiyyətlərinin öz şüurunda müsbət əksini tapması başa düşülür (60, s. 16).

Hüquq elmində qəbul olunmuşdur ki, şərəf müsbət və mənfi şəkildə qiymətləndirilə bilər və o, fiziki şəxsə münasibətdə ictimai hörmətsizlik olduğu hallarda da əhəmiyyətini qoruyub saxlayır (96, s. 137; 135, s. 169). Bu zaman fiziki şəxsə öz şərəfini, ilk növbədə, müsbət cəhətlərini qorumaq tələbatının yaranması heç bir mübahisə doğurmur. Yəni mənəvi zərərin kompensasiyasına dair işlər də daxil olmaqla, hüquq müdafiə obyektinin qismində çıxış edən şərəf, şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin mənfi deyil, müsbət cəhətdən qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

A.A. Vlasov işgüzar nüfuza şəxsin ictimai şüurda öz əksini tapmış işgüzar keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

kimi anlayış verilməsini təklif edir (60, s. 25). M.N. Maleinanın fikrincə isə, işgüzar nüfuz müəyyən keyfiyyət və qiymətləndirmə meyarının məcmusunu özündə əks etdirir və fəaliyyətin bu növü peşəkarlar arasında fərdiləşdirilir (96, s. 136). Fikrimizcə, birinci fikir daha əsaslıdır, çünki subyektin işgüzar keyfiyyətlərini dəyərləndirə bilən şəxslərin dairəsi məhdudlaşdırılmamalıdır.

A.A. Vlasov «işgüzar nüfuz» anlayışını müdafiə obyektini anlayışından istisna metodu ilə çıxarmaqla genişləndirməyi təklif edir (60, s. 26-28). Lakin, belə bir fikirlə razılaşmaq çətindir, çünki bu halda nüfuzun ümumi anlayışı mahiyyət etibarilə ləyaqət anlayışı ilə eyniləşəcək. «İşgüzar nüfuz» anlayışı müdafiə obyektini konkretləşdirmək imkanı verir və sübut etmə predmetinə daxil olan faktların müəyyənləşdirilməsini, sübut etmənin vəzifəsini asanlaşdırır. Belə olan halda, fiziki şəxsin təmiz adı şəxsiyyətin ictimai dəyərləndirilməsinin zəhəri təzahürü və onun şəxsiyyət kimi özünü qiymətləndirməsinin vasitəsi qismində çıxış etdiyindən, onun müdafiənin müstəqil obyektini kimi fərqləndirilməsinə ehtiyac qalmır, çünki nüfuzun bərpa edilməsində məqsəd, ilk növbədə, təmiz adın bərpasıdır. Bu məsələyə praktik baxıldıqda, təmiz ad anlayışı özündə şərəf, ləyaqət, nüfuz, o cümlədən də işgüzar nüfuz anlayışlarını əks etdirdiyindən ad hüququnun pozulması faktının sübut edilməsi zamanı bu rifahları və onlara qəsd məcmu şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır. Hüquq və rifahların ayrıca bir şəxs üçün əhəmiyyəti çox böyük olduğundan, onların sosial-hüquqi müdafiəsi sosial əhəmiyyət daşıyır.

Sübutetmə prosesində tərəflərin vəzifələri fərqlidir. Bu kateqoriya mülki işlər üzrə məhkəmə icraatında iddiaçı onun şərəf və ləyaqətini alçaldan məlumatlar yayılması faktını sübut etməli, bu məlumatların nə üçün onun şərəf və ləyaqətini alçaldan kimi qiymətləndirilməsini açıqlamalıdır. Eyni zamanda, o, bu faktların həqiqətə uyğun olmadığını sübut etməyə borclu deyil və həmin hala istinad etməsi kifayətdir. Cavabdeh isə öz növbəsində, iddiaçı barəsində yaydığı məlumatların düzgün olduğunu sübut etməyə borcludur. Cavabdeh bunu sübuta yetirə bilmədiyi halda, sübutetmə prezumpsiyası prinsipindən çıxış edərək, iddiaçının təkzib haqqında tələbləri əsaslı sayılır.

Yuxarıda göstərilənlər sübutetmə prosesində həm iddiaçının, həm də cavabdehin maraqlı olmalarını nəzərə alaraq, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi üçün mənəvi zərərə görə kompensasiya tələbi zamanı sübutetmənin mahiyyəti aşağıdakı iki vəzifə kimi göstərilə bilər:

a) əməlin şəxsin özünün və üçüncü şəxslərin qiymətləndirməsinin üst-üstə düşüb-düşməməsini müəyyənləşdirmək. Bu zaman verilmiş qiymətlər üst-üstə düşməlidir, əks halda, qeyri-əmlak hüququnun (rifahların) pozulması faktını məhkəmə prosesində sübut etmək çətindir;

b) fiziki və ya hüquqi şəxs haqqında yayılan məlumatların həqiqətə uyğun olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi.

Bir qayda olaraq, məhkəmə təcrübəsində göstərilən vəzifələrin birincisinə demək olar ki, diqqət yetirilmir.

Həqiqətə uyğun olmayan faktların yoxlanılması isə, bəzi istisnalar olmaqla, tam şəkildə aparılır.

Əhalinin hüquq mədəniyyətinin lazımi səviyyədə olmaması, qanunvericilikdə mənəvi zərərə görə kompensasiya məsələsinin tam və hərtərəfli nizama salınmaması, o cümlədən hətta qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda da kompensasiyasının həcmının tənzimlənməməsi nəticəsində əksər hallarda ona yardımçı, ikinci dərəcəli, sırf deklarativ xarakter verilir, mənəvi zərərin özünə isə olduqca az diqqət yetirilir.

Pozulan əmlak və qeyri-əmlak xarakterli hüquqlar kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edirsə, məhkəmədə mənəvi zərərin mülki hüquq pozuntusu ilə əlaqəsi daha ətraflı araşdırılmalı və qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda kompensasiyanın məbləği də mənəvi zərərin xarakterinə və dərəcəsinə uyğun şəkildə daha iri məbləğdə müəyyənləşdirilməlidir.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuza qəsd zamanı mənəvi zərərin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi meyarlarına məlumatları yayanın statusunu, həqiqətə uyğun olmayan məlumatların yayılmasının nəticələrini (işdən çıxarılma, ayrı işə keçirilmə, meydana çıxan psixi pozuntular və s.), kompensasiyanın həcmi müəyyənləşdirilərkən isə cavabdehin fərdi xüsusiyyətləri, yaydığı ləkələyici məlumatları könüllü şəkildə təkzib etməsi və sair halların daxil edilməsi məqsədə uyğun olmalıdır. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna gəldikdə isə onun pozulması insanın qanunsuz şəkildə azadlıqdan məhrum edilməsi və ya onun azadlığının məhdudlaşdırılmasında əks olunur. Azadlıqdan məhrum edilmə və ya onun məhdudlaşdırılması mənəvi zərər vurur. Ona görə ki, belə

hal zərərçəkmişdə sərbəst hərəkət edə bilmədiyinə və ya özünə azad yaşayış yeri seçə bilmədiyinə görə, yaxud özünü təhlükəsiz hiss etmədiyinə, ailə sirri saxlanmadığına və s. görə özünün təbii azadlıq hüququnun təmin edilə bilməməsi hissi yaradır. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ o vaxt yarana bilər ki, toxunulmazlıq hüququ qanunsuz şəkildə pozulsun və aşağıdakı şərtlər mövcud olsun:

a) zərərvuran başqa şəxslərin azadlığını pozmaq və ya onların şəxsi həyatına müdaxilə etmək hüququna malik olmadığıda;

b) zərərçəkmişin azadlıqdan məhrum edilməsi və ya onun məhdudlaşdırılması, yaxud şəxsi həyat toxunulmazlığının pozulması əməlləri əsassız olaraq həyata keçirildikdə.

Qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum etmə və ya onun məhdudlaşdırılması hüquq pozuntusudur və cəzalandırılır. Məsələn, adam oğurluğu, adam oğurluğu ilə bağlı olmayan azadlıqdan məhrum etmə, psixi dispanserdə qanunsuz yerləşdirmə, yaşayış yerinin toxunulmazlığının pozulması və s. əməllər cinayət hesab olunur və onun nəticəsində zərərçəkmiş fiziki və ya psixi iztirab keçirə bilər.

Qanunvericilik insanın toxunulmazlığının hər hansı şəkildə pozulmasına və yaxud ona şəxsin iradəsinə zidd olaraq müdaxiləyə yol vermir. Göstərilən hallarda mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ zərərvuranın əməllərində cinayət tərkibi mövcud olduqda meydana çıxır. Yəni eyni bir əməl özündə həm mülki hüquq pozuntusunu, həm də cinayət tərkibini əks etdirir. Beləliklə, bu zaman sübutetmənin də məqsədləri üst-üstə

düşür. Bu halda cinayət işi üzrə sübutetmə daha vacib və ilkin olduğundan, təqsirkarın əməllərində göstərilən cinayət tərkiblərindən birinin mövcudluğu və sübuta yetirilməsi isə həm də insanın müvafiq qeyri-maddi hüquq və rifahlarının pozulmasını müəyyənləşdirəcəkdir.

Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə əsasən şəxsi və ailə həyatı sirrini saxlamaq hüququnun pozulması üç formada mövcud olur:

- 1) onlar haqqında məlumatın toplanması;
- 2) həmin məlumatların saxlanması;
- 3) onların istifadəsi və yayılması.

Bu hüquq pozuntusunun fərqləndirici cəhəti odur ki, məlumatlar həqiqətə uyğun olmalıdır. Həmin məlumatlarla bağlı yuxarıda göstərilən hərəkətlərin həyata keçirilməsinə qoyulan qadağalar isə özünü onda göstərir ki, müəyyən məlumatları səlahiyyətli orqanlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada təsdiq olunmuş siyahılara daxil edir, yaxud da müəyyən statuslu şəxsə onun peşə və ya xidməti vəzifəsi ilə bağlı məlumatları yayması qadağan olunur.

Yayılması qanunvericiliklə qadağan edilmiş məlumatların sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- dövlət sirri («Dövlət sirri haqqında» 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Həmin qanunun 1.0.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət sirri dedikdə, dövlətin hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub, dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlar başa düşülür;

- həkim sirri («Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan

Respublikasının Qanunu). Həmin qanunun 53-cü maddəsinə uyğun olaraq vətəndaşın tibbi yardım üçün müraciət etməsi faktı, onun xəstəliyinin diaqnozu, sağlamlığının vəziyyəti, müayinə və müalicə vaxtı əldə edilən digər məlumatlar barədə informasiya həkim sirrini təşkil edir. Vətəndaşın verəcəyi məlumatın gizli saxlanması haqqında ona zəmanət verilir.

İnsanın orqan və ya toxumalarının transplantasiyası (köçürülməsi) barədə məlumatlar da məzmun və məsuliyyət daşıyan subyektlərin eyniliyi baxımından həkim sirri təşkil edən məlumatlara yaxındır. Həkimlərə və başqa səhiyyə işçilərinə pasiyent və donorlar barədə məlumatları yaymaq qadağan edilir («İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 15-ci maddəsi);

- notariat sirri («Notariat haqqında» 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Həmin qanunun 9-cu maddəsinin üçüncü hissəsinə görə, peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ona məlum olan məlumatları gizli saxlamaq notariusun vəzifəsidir;

- bank sirri («Banklar haqqında» 16 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Həmin qanunun 41.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, bank hesabının, hesab üzrə əməliyyatlar və qalıqların, habelə müştəri haqqında məlumatların, o cümlədən müştərinin adı, ünvanı, rəhbərləri haqqında məlumatların sirrinə bank təminat verir. Müştərilərin bank saxlancında əmlakının mövcudluğu, bu cür əmlakın sahibləri, xarakteri və dəyəri haqqında məlumatların bank sirrinə də bank təminat verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, çirkli pulların yuyulması ilə

mübarizə kontekstində qanunvericiliklə bank sirrinin müəyyən dövlət orqanlarına (məsələn, vergi orqanlarına) daha sadə prosedur əsasında açıqlanması nəzərdə tutula bilər. Bu halda bank sirrinin yayılmaması üzrə müddəalar həmin dövlət orqanına da şamil edilir.

- vəkillik sirri («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Həmin qanunun 17-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar vəkil sirrini təşkil edir və həmin qanunun 17-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə görə müraciət etmiş şəxsə hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq vəkilə məlum olmuş hallar barədə o, şahid kimi çağırılı və dindirilə bilməz. Vəkil göstərilən hallar barədə izahat verməməli və ona etibar edən şəxsin bildirdiyi məlumatları yaymamalıdır.

- övladlığa götürmə sirri (Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Ailə Məcəlləsi). Həmin Məcəllənin 130-cu maddəsinə müvafiq olaraq, övladlığa götürmənin sirri qanunla mühafizə olunur və övladlığa götürənlərin razılığı olmadan, onlar öldükdə isə qəyyumluq və himayə orqanının razılığı olmadan övladlığa götürmə haqqında hər hansı məlumat vermək, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyat kitablarından övladlığa götürənlərin övladlığa götürülənin doğma valideynləri olmadığını göstərən çıxarışlar vermək qadağan edilir.

Bu siyahıya yazışma, telefon danışqları və teleqraf məlumatları, istintaq və vətəndaş vəziyyəti aktları,

mayalandırma və embrionun implantasiyası və bir sıra başqa sirləri də aid etmək olar.

Müəllif hüquqlarının pozulması Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ haqqında qanunvericiliyinə əməl edilməməsilə müəyyənləşdirilir. Müəllif hüquqlarının pozulmasının iki növü var: əmlak və qeyri-əmlak xarakterli pozuntular. Əmlak xarakterli pozuntu müəllifə maddi ziyanın vurulması ilə bağlıdır. Monoqrafiyada yalnız qeyri-əmlak xarakterli hüquq pozuntusuna diqqət yetiriləcəkdir.

«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» 5 iyun 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14-cü maddəsinə görə əsərin müəllifinin aşağıdakı şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqları vardır:

a) əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ);

b) əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud adsız (anonim) istifadə etmək və ya bu cür istifadəyə icazə vermək hüququ (ad hüququ);

c) əsərinin mənasının dəyişilməsinə, təhrif olunmasına və müəllifin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən hər hansı başqa hərəkətlərə qarşı çıxmaq hüququ (şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ);

ç) istifadədən götürmək də daxil olmaqla əsərini istənilən formada açıqlamaq və ya açıqlanmasına icazə vermək hüququ (açıqlama hüququ).

Həmin qanunun 25-ci maddəsi müəyyən edir ki, müəlliflik hüququ əsərin yaradılması ilə yaranır və müəyyən istisnalar olmaqla, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 70 il müddətində qüvvədə qalır.

Müəllifin şəxsi hüquqlarının qorunması müddətsizdir.

Patent hüququndan irəli gələn münasibətlər isə «Patent haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzim edilir. Müəlliflik hüququndan fərqli olaraq, patentə sahiblik hüququnun rəsmi qeydiyyatdan keçdikdən sonra yaranmasına baxmayaraq, onların mühafizə əsasları və üsulları eynidir. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ patent sahibinin ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi üzərində şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozulduğu hallarda meydana çıxır. Bunların müəllifini isə tam əminliklə müəllif adlandırmaq olar. Məsələn, «Patent haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində müəyyənləşdirilir ki, sənaye mülkiyyəti obyektlərinə hüquqlar dövlət tərəfindən qorunur və patentlə təsdiq edilir.

Patent, sənaye mülkiyyəti obyektinə müəllifliyi və ilkinliyi təsdiq edir və onlardan istifadə etmək üçün müstəsna hüquq verir.

Həmin qanunun 11-ci maddəsinə əsasən ixtiranı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs müəllif sayılır, müəlliflik hüququ isə özgəninkiləşdirilməyən şəxsi hüquqdur və müddətsiz qorunur.

Göstərilən hər iki qanuna görə, patent və ya müəlliflik hüququnun pozulması müəlliflik hüququnun mənimsənilməsindən və şərikli müəllifliyə məcburetmədən ibarətdir. Bu əməllər isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə mülki, inzibati və cinayət məsuliyyəti yaradır.

Beləliklə, qeyri-əmlak hüquqlarına qəsb edilməsi göstərilən müddəaların pozulmasından ibarət olacaqdır.

Belə işlər üzrə sübutetmə, əsasən, formal şəkildə təsbit olunmuş müəllif hüquqlarının pozulmasına aiddir.

Ad hüququ müəyyən ada malik olmaq, ondan istifadə etmək, başqalarından özünə bu ad ilə müraciət etmələrini tələb etmək, həmçinin adı müəyyənləşdirilmiş qaydada dəyişə bilmək və s. imkanlardan ibarətdir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, ad üzərində şəxsi qeyri-əmlak hüququnun müsbət məzmununu ada sahiblik, ondan istifadə və sərəncam verməyə dair səlahiyyətlər təşkil edir (96, s. 119-120). Deməli, hüquqi müdafiə obyektini sırasına həm ad, həm təxəllüs (qanunla yol verildiyi hallarda), həm də daşıyıcının ad və təxəllüs üzərində bütün hüquqları aid olmalıdır. Addan istifadə hüququnun pozulması adın çəkilməməsindən, bilərəkdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən təhrif olunmasından, özgənin adının daşıyıcının razılığı olmadan istifadə edilməsindən ibarət ola bilər. Ad üzərində sərəncamvermə hüququnun pozulması isə adın dəyişdirilməsinə məcbur etmə və adı dəyişdirməkdən əsaslandırılmamış şəkildə imtina edilməsi halında mümkündür. Ad daşıyıcısının başqa hüquqları vurulan mənəvi zərərin kompensasiyasını tələb etmək hüququ da vardır.

Ad hüququ pozulduğu hallarda kompensasiya müəyyənləşdirilərkən pozuntu harada (ərazi etibarilə), kimlərin arasında, hansı adın pozulması (zərərçəkmişin rəsmi adı, təxəllüsü, tutduğu vəzifə ilə bağlı ad, adın şəxs üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi və s.) dəqiq şəkildə araşdırılmalıdır. Ad hüququ şəxsi xarakter daşıyır və ətrafdakılar tərəfindən onun pozulması faktının dərk edilib-edilməməsi əhəmiyyətli deyil.

Mənəvi zərərə görə kompensasiya tələbi müstəqil xarakter daşıyır. Ona görə də, hər hansı şəxsin məhkəmə tərəfindən qanunazidd təqsirkar əməlinin (həqiqətə uyğun olmayan məlumatların yayılması) tanınması heç də mənəvi zərərə görə kompensasiya barədə iddianın da tanınıb təmin edilməsinə səbəb olmamalıdır. Hər şeydən öncə, mənəvi zərərin özünün mövcudluğunu və onunla qanunazidd hərəkət arasında səbəbli əlaqəni də sübut etmək zəruridir. Bu halda, mənəvi zərər prezumpsiyası qüvvəyə minməlidir. Odur ki, cavabdehin qanunvericiliklə nəzərdə tutulduğu hallarda, mənəvi zərər çəkilmədiyini sübut etməsi zəruridir.

Bu kateqoriya mülki işlər üzrə iki növ faktlar müəyyən edilir: a) davranış faktları; b) qiymətverici mühakimələr. Ona görə də cavabdeh hər iki halı təkzib etməlidir, çünki onlar hər hansı mənəvi və ya fiziki keyfiyyətin olub-olmaması faktını özündə əks etdirir və bu da fiziki şəxsin şərəf, ləyaqət və ya işgüzar nüfuzuna qəsd kimi nəzərdən keçirilməlidir. Yayılmış məlumatların ləkələyici olub-olmamasını qiymətləndirərkən subyektiv amilin nəzərə alınmaması yolverilməzdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən qanunlar heç də qeyri-əmlak xarakterli münasibətləri tənzimləmir. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ şəxsin bu və ya başqa səbəblər üzündən yaymaq istəmədiyi şəxsi xarakterli məlumatların yayılması ilə də bağlı istənilən halda meydana çıxıb bilər. Məsələn, şəxsi həyat və peşə sirrinin yayılmasını buna misal göstərmək olar.

Sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ Konstitusiyanın 28-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində

olan hər kəsin sərbəst hərəkət etmək, özünə yaşayış yeri seçmək, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara getmək və hər zaman öz ölkəsinə maneəsiz qayıtmaq hüququ var.

Bu münasibətlərin birinci hissəsi «Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında» 4 aprel 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası hüddudlarında yerdəyişmə və hərəkətlə bağlı müəyyən qaydalar müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, yaşayış yerini dəyişdirmiş vətəndaş yeni yaşayış yerinə gəldikdən sonra 10 gündən gec olmayaraq qeydiyyatata alınması üçün müvafiq dövlət orqanına müraciət etməlidir. Bu zaman o, həm şəxsiyyətini təsdiq edən, həm də yaşayış sahəsinə köçmək üçün əsas verən sənəd təqdim etməlidir. Həmin Qanunun 2-ci maddəsinə görə şəxsin yaşayış yeri - tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin mülkiyyətçi kimi icarə və kirayə müqaviləsi üzrə, yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər əsaslarla daimi və ya daha çox yaşadığı ev, mənzil, xidməti yaşayış sahəsi, yataqxana, qoca və əlil evləri, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat evləri, xüsusi təhsil müəssisələri və digər bu kimi yaşayış yerləri başa düşülür.

Şəxsin olduğu yer - onun yaşayış yeri sayılmayan, müvəqqəti yaşadığı mehmanxana, sanatoriya, istirahət evi, pansionat, kempinq, turist bazası, xəstəxana və digər belə ictimai yerlər, habelə yaşayış binası (özünün, qohumunun, tanışının və b.) başa düşülür.

4 noyabr 1950-ci ildə qəbul edilmiş və 3 sentyabr 1953-cü ildən qüvvədə olan Avropa Konvensiyasının 4

sayılı protokolunun 2-ci maddəsinə əsasən qanuni əsaslarla hər hansı dövlətin ərazisində olan hər kəsin həmin ərazidə sərbəst hərəkət etmək, özünə yaşayış yeri seçmək və öz ölkəsi də daxil olmaqla hər hansı ölkəni tərk etmək hüququ var.

Lakin bu hüquq mütləq hüquq deyil və qanunla müəyyənləşdirilən qaydada ona məhdudiyyət qoyula bilər.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də belə məhdudiyyətlər müəyyən edilib. Sərbəst hərəkət etmək hüququ sərhədyanı bölgədə, qapalı hərbi şəhərciklərdə, qapalı inzibati-ərazi qurumlarında, ekoloji fəlakət zonalarında, yoluxucu və kütləvi yoluxucu xəstəliklərə, insanların zəhərlənməsi təhlükəsi olan ərazilərdə, həmçinin fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət elan edildiyi ərazilərdə məhdudlaşdırıla bilər. Göstərilən qaydalar əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə vətəndaşların yardışmələrinə nəzarəti nəzərdə tutur və vətəndaşların konstitusion hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilməyib.

Azərbaycan Respublikası ərazisini tərk etmək və qayıtmaq «Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında» 14 iyun 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir ki, burada Azərbaycan Respublikası əhalisinin və dövlətin, həmçinin xaricə yola düşməyə və ya Azərbaycan Respublikası ərazisinə qayıtmağa hazırlaşan vətəndaşın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş məhdudiyyətlər də əks olunur.

Sərbəst hərəkət və yaşayış yeri seçmək azadlıqlarına göstərilən qaydalardan başqa məhdudiyyətlərin tətbiq

edilməsi hüquq pozuntusu hesab edilməli və mənəvi zərər yetirildiyinə görə kompensasiya hüququ yaratmalıdır.

Yuxarıda göstərilən hallardan başqa, mənəvi zərər şəxsin başqa qeyri-əmlak hüquqlarının və qeyri-maddi rifahlarının pozulması hallarında da kompensasiya hüququnu yaradır. Bu hallara aşağıdakılar aiddir: mənəvi zərərin istehlakçıların hüquqları pozulduğu hallarda kompensasiyası; işəgötürənin ağır əmək xəsarəti almış işçiyə mənəvi zərəri kompensasiya etmək öhdəliyi; mehmanxana xidmətləri göstərən şəxsin istehlakçıya vurduğu zərəri mehmanxananın ödəməsi, həmçinin xidmətlər göstərilməsi zamanı çatışmazlıqlar nəticəsində istehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına dəyən zərəre görə istehsalçının məsuliyyət daşımaq vəzifəsi.

Göstərilənlər arasında istehlakçının hüquqlarının pozulmasına görə mənəvi zərərin kompensasiyası xüsusilə diqqətə layiqdir, çünki bu, hazırda qüvvədə olan qanunvericiliklə əmlak hüquqlarının pozulması zamanı mənəvi zərərin kompensasiyasına dair birbaşa göstərişin olduğu yeganə haldır. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 12-ci maddəsinin tələblərinə görə, istehlakçıların bu Qanunda nəzərdə tutulan hüquqları istehsalçı (icraçı, satıcı) tərəfindən pozularsa istehlakçıya dəyən mənəvi ziyan günahkar tərəfindən ödənilməlidir. Ödənilən ziyanın dəyəri, qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun və MM-in təhlili göstərir ki, onlar konkret olaraq aşağıdakı müqavilələrə əsasən yaranan münasibətlərə şamil edilir: alqı-satqı, əmlakdan istifadə, yaşayış sahəsi

kirayəsi, sərnişinlərin, onların baqajlarının və yüklərinin daşınması, saxlanması, istehlakçının şəxsi məişət ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəldilmiş maliyyə xidmətləri, o cümlədən, vətəndaşların şəxsi məişət ehtiyacları üçün kreditlər verilməsi, müştəri-vətəndaşlar üçün hesablar açılması, bu hesablara xidmət göstərilməsi, hesablaşmalara dair tapşırıqların icrası, vətəndaşlardan qiymətli kağızların, əşyaların qəbulu və saxlanması, onlara məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və s.

Bütün qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müqavilə münasibətlərinin pozulmasından da törəyən mənəvi zərərin kompensasiyası mümkündür. Bu iddia göstərilən müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə mənəvi zərərin kompensasiyası hüququnun yaranmasının mümkünlüyü kimi başa düşülməlidir. Lakin bunları bütün müqavilələrdən irəli gələn münasibətlərə aid etmək olmaz. Əks halda, hər bir normal hüquq münasibətinin, o cümlədən də əmlak hüquq münasibətlərinin xarakterindən asılı olmayaraq kompensasiya hüququ yaranar. Bu ancaq o hallarda mümkün ola bilər ki, müqavilə öhdəliklərinin pozulması həqiqətən də açıq şəkildə mənəvi zərər doğursun. Yuxarıda göstərilənlər əmlak xarakterli münasibətlərin pozulması ilə bağlıdır və bu zaman sübutetmə predmeti qeyri-əmlak hüquq pozuntusunun predmetindən fərqlənir. Belə ki, o, sağlamlığa vurulan zərər ilə münasibətdə fərqlənəcək, çünki sağlamlığa zərər vurulmasının sübuta yetirilməsi mənəvi zərərin şərtlərinin mövcudluğunun da sübutudur. Sağlamlığa vurulan zərər isə həmişə iztirablarla bağlıdır. İstehlakçının hüquqlarının və müqavilə öhdəliklərinin pozulmasından irəli gələn mənəvi zərərdə isə sübutetmə müstəqil surətdə aparılmalı

və əmlak mübahisəsi üzrə sübutetmədən asılı olmamalıdır. Bu halda, həm fiziki, həm də mənəvi iztirabların həqiqətən də yaşanmasının sübut edilməsi əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, mənəvi zərərin kompensasiyasına dair iddiaların əksəriyyətində olduğu kimi, sübutetmə obyektı ümumi xarakterli – mənəvi sarsıntı və iztirabların yaşanması ilə bağlı olacaqdır.

Ümumiyyətlə, məhkəmə prosesində istehlakçı hüquqlarının pozulması faktlarının müəyyən edilməsi ilə yanaşı, iddiaçıya mənəvi zərər yetirildiyi hallar da müəyyən edilməlidir ki, bu da cavabdehin bilavasitə qanunazidd və təqsirli hərəkətlərindən irəli gəlir. Məntiqi olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mənəvi zərər mütləq xarakterli deyil, hər bir hal üçün yaranmır və kompensasiya edilmir. Buna görə onun mövcud olması üçün istehlakçı hüquqlarının pozulması və başqa hallar sübuta yetirilməlidir.

İşçinin əmək hüquqlarının pozulması nəticəsində dəymiş mənəvi zərəre görə kompensasiya hüququ əmək münasibətləri əmlak məzmununa malik olmadığı və şəxsi xarakter daşıdığı hallarda meydana çıxır. Kollektiv surətdə iş yerinə yetirən işçilərə işəgötürənin zərərvuran hərəkətləri də şəxsi xarakter daşıyır, çünki hər bir şəxsin iztirablarının səviyyəsi və xarakteri işəgötürənin hərəkətlərinə konkret şəxsi münasibətlə şərtlənir. İşçiyə mənəvi zərər vura bilən hərəkətlərin nəticələrinin təxmini siyahısı Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 290-cı maddəsində öz əksini tapıb. Göstərilən maddənin qeyd hissəsində mənəvi zərəre işəgötürən və ya onun tabeçiliyində olan vəzifəli şəxs tərəfindən hər hansı üsulla işçinin şərəf və ləyaqətinin ləkələnməsi, alçaldılması, ona

böhtan atılması, şəxsiyyətinin təhqir edilməsi, kollektiv arasında gözdən salınması məqsədi ilə barəsində həqiqətə uyğun olmayan, yalan məlumatlar yayılması, habelə mənəviyyatına, əxlaq normalarına, milli qürur hissinə, etiqadına zidd olan digər əməllər və hərəkətlər kimi anlayış verilmişdir. Göstərilən nəticələr subyektiv hüquq və vəzifələrin, həmçinin qanunazidd hərəkətin xarakterinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

Təəssüf ki, respublikamızın Əmək Məcəlləsi əmək hüquq münasibətləri çərçivəsində mənəvi zərərə görə məsuliyyət daşıyan subyekt bilavasitə müəyyənləşdirmir. Göstərilən maddənin mətnindən çıxış edilərsə, söhbət işəgötürənin, yaxud ona tabe olan vəzifəli şəxslərin uyğun nəticələr doğurmuş hərəkətlərindən gedir. Qanunvericilikdəki qeyri-müəyyənlik normatəbqiçici praktikanı çətinləşdirir və əmək hüququ nəzəriyyəsində də bu məsələyə dair birmənalı yanaşma yoxdur. Eyni zamanda, qanunvericiliyin məzmunundan çıxış edildiyi halda, tamamilə əks olan iki mühakimə yürütmək mümkündür.

Birinci mühakiməyə görə, işəgötürən və ya ona tabe olan vəzifəli şəxsin vurduğu mənəvi zərərə görə məsuliyyətin hüquqi şəxsin üzərinə qoyulması imkanı mümkün sayılır. Bu mövqenin əsası kimi, respublikamızın Əmək Məcəlləsinə 1 №-li əlavədə qanunvericinin işəgötürənə verdiyi anlayış baxımından göstərə bilərik ki, burada əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayan tərəf qismində hüquqi şəxs də çıxış edir. Lakin məntiqi metodu rəhbər tutaraq, mənəvi zərəri hüquqi şəxsin ödəməsinin mümkünsüzlüyü barədə prinsipial mühakimələr də söyləmək mümkündür.

Birincisi, hüquqi şəxs cansız varlıq olduğundan, onun mənəvi zərər vurması üçün psixikanın olması və müəyyən emosiyaların yaşanması zəruridir ki, bu da açıq-aşkar sağlam məntiqə sığmır; ikincisi, işəgötürənin yol verdiyi qanunazidd hərəkətlər hüquqi şəxs adından həyata keçirilən fəaliyyətin normal hüquqi təşkili həddlərindən kənara çıxır. İşəgötürənin işçiyə vurduğu mənəvi zərərin kompensasiyasının onların üzərinə qoyulması aşağıdakı səbəblər üzündən məqsədəuyğun hesab edilməlidir: birincisi, işəgötürən hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyindən çıxış edir; ikincisi, işəgötürənin hərəkətləri hüquqi şəxsdən səlahiyyət aldığı əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. İşəgötürənin əmək münasibətlərilə bağlı olmadan vurduğu mənəvi zərər bu normadan kənardadır və əmək qanunvericiliyinə deyil, məsələn, mülki qanunvericiliyə zidd olan hərəkətlərlə (MM-in 1099-cu maddəsi) bağlıdır; üçüncüsü, hüquqi şəxs işəgötürənə reqres iddia irəli sürə bilər ki, bu zaman onların əmək hüquq münasibətlərində olub-olmamaları heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Plenum Qərarının 11-ci bəndində göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 290-cı maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən işəgötürən əmək münasibətləri prosesində işçiyə vurduğu mənəvi zərəre görə maddi məsuliyyət daşıyır. İşçiyə mənəvi zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar müddəalar Əmək Məcəlləsinin 290-cı maddəsi ilə yanaşı bir sıra başqa maddələrində də (məsələn: 2, 16, 194, 195, 196, 202, 288, 300-cü maddələrdə) nəzərdə tutulmuşdur. İşəgötürənin hər hansı qanunsuz hərəkəti və ya hərəkətsizliyi nəticəsində işçiyə vurulmuş mənəvi zərərin məbləği Əmək Məcəlləsinin

290-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilməlidir».

Beləliklə, sübutetmə predmetinin qanunazidd davranışı əks etdirən faktları sırasına əmək hüququ üzrə qeyri-əmlak münasibətləri ilə bağlı olan hallar-şərəf, ləyaqət, nüfuz və s. əlamətlər daxil olmalıdır.

Podrat müqaviləsi üzrə işlərin icrası ilə vurulan mənəvi zərər də öz xarakterinə görə göstərilən bu hallara yaxındır. Lakin əmək hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq, burada mülki hüquq üzrə qeyri-əmlak münasibətlərinin olması zəruridir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi zərərə görə məsuliyyətin əmək hüququnda kifayət qədər dolğun və hərtərəfli tənzimlənməməsi məsuliyyətin bu növünü deklarasiyaya çevirir.

Mənəvi zərərin kompensasiyasına yol verən deklarativ normalar bir sıra başqa qanunlarda da təsbit edilmişdir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bütün hallarda mənəvi zərərin kompensasiyası üzrə iddialarda sübutetmə predmetini normalarda təsbit olunmuş ümumi qaydalardan çıxış edərək müəyyənləşdirmək lazımdır.

Hər hansı hüquq münasibətində onun məzmunu və məqsədini təşkil edən subyektin əməli qanunauyğundursa, mənəvi zərər yaranmır. Başqa sözlə, əgər qüvvədə olan qanunvericilik şəxs üçün başqa şəxsin hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmaq, pozmaq, onlardan məhrum etmək hüququ təsbit edirsə, həmin şəxsin göstərilən səlahiyyətlər çərçivəsindəki əməlləri bu öhdəliklərin yaranmasına səbəb olmur. Belə qayda mənəvi zərərlə bağlı kompensasiya tələbinə də hər bir halda aid edilməlidir.

Mülki prosessual, cinayət prosessual, inzibati və başqa hüquq sahələrində vəzifəli şəxslərin müxtəlif kateqoriyaları üçün bu aspektdən olan səlahiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Həmin kateqoriyalardan olan şəxslərin başqalarının hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı hərəkətləri hüquq pozuntularına yol verilməməsi və onların qarşısının alınmasına, yaxud konkret hüquqazidd əməlin törədilməsinə görə qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulan məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinə yönəlmişdir.

Qanunvericiliklə müvafiq dövlət orqanlarına və onların struktur bölmələrinə güc tətbiq etmək, əmlak və yazışmalara həbs qoymaq, telefon danışqlarına qulaq asılmasını təşkil etmək, vətəndaşların yaşayış və iş yerlərində, təşkilatların yerləşdiyi sahələrdə axtarışlar aparmaq və s. səlahiyyətlər verilmişdir. Bu səlahiyyətlər müstəsna olaraq dövlətin, fiziki şəxslərin, təşkilatların və bütövlükdə cəmiyyətin qanunla mühafizə olunan hüquq və maraqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Belə hərəkətlər normativ aktlarla təsbit olunmuş qaydalara ciddi şəkildə uyğun olmalıdır. Həmin hərəkətlərin qanunauyğun olmasının ən əhəmiyyətli əlamətləri onların həyata keçirilməsi üçün qanunla nəzərdə tutulan əsasların olması, icraçının səlahiyyətli olması və belə səlahiyyətlərin qanunvericiliklə nəzərdə tutulan icrası qaydasına tam şəkildə əməl edilməsidir. Ancaq zərərvuranın əməllərində vəzifədən sui-istifadə halları müəyyən edildikdə zərərçəkmişin dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ yaranır.

Təəssüf ki, güc tətbiq etmək, əmlak və yazışmalara həbs qoymaq, telefon danışqlarına qulaq asılmasını təşkil

etmək, vətəndaşların yaşayış və iş yerlərində, təşkilatların yerləşdiyi sahələrdə axtarışlar aparmaq və s. səlahiyyətlər verən qanunvericilik və onun tətbiqi təcrübəsi bir çox hallarda Konstitusiyaya və Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların müddəalarına cavab vermir.

Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirrinə hörmət hüququna malikdir (4, s. 307). Bu isə o deməkdir ki, şəxsi həyat, ailə həyatı, telefon danışıqları, mənzil toxunulmazlığı, fiziki və mənəvi toxunulmazlıq Avropa Şurasının üzvü olan hər bir dövlətin qanunvericiliyi ilə müdafiə olunur.

Zəruri müdafiə və ya son zərurət vəziyyətində vurulan zərərə görə irəli sürülən tələblər də göstərilən hallara oxşardır. Mülki və cinayət hüququnda təsbit olunmuş bu anlayışlar özlərinin sahəvi hüquqi xarakterini, yəni xüsusiyyətlərini əks etdirməklə faktiki olaraq üst-üstə düşür. Onların hüququn bütün sahələri üçün eyni əsasları var.

MM-in 563.1-ci maddəsinə əsasən zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət hüquqa uyğundur, yəni hüquqazidd deyildir və bu zaman vurulan ziyanın əvəzi ödənilməməlidir.

Tədqiq olunan mövzu ilə bağlı bu anlayışlar cinayət hüququ baxımından daha çox maraq doğurur. Cinayət Məcəlləsinin 36.1-ci maddəsinə görə, zəruri müdafiə zamanı zərər vurulması ehtimal olunur və bu halda vurulan zərər qanuna uyğundur və zəruri müdafiə həddini aşmadığı hallarda, mənəvi zərər yaratmır və kompensasiya hüququ da yaranmır.

Bu normatəbiqedic i fəaliyyətdə qəbul olunmuş və qanunazidd olmayan ümumi qaydadır. Zəruri müdafiə vəziyyətində qanunazidd əməli törətməyə cəhd edən şəxsin keçirdiyi iztirablar da mənəvi zərərə dair normanın nəzərdə tutduğu şərtləri yaratmır.

Zəruri müdafiə hüququ konstitusion hüquqdur. Belə müddəa bilavasitə Konstitusiyada təsbit olunmasa da, onun məzmunundan irəli gəlir. Konstitusiyanın 26-cı maddəsi müəyyən edir ki, hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır.

Zəruri müdafiə hüququnun məzmunu Cinayət Məcəlləsinin 36.2-cı maddəsində konkret göstərilmişdir: «Peşə və ya digər xüsusi hazırlığından və qulluq vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslər zəruri müdafiə hüququna malikdirlər. Bu hüquq, dövlət orqanlarına və ya başqa şəxslərə kömək məqsədilə müraciət etmək, habelə ictimai təhlükəli qəsddən yayınmaq imkanından asılı olmayaraq bütün şəxslərə şamil olunur».

Zəruri müdafiənin dəqiq anlayışı mövcud olmasa da, zərərvuranın əməllərini tövsif etməyə imkan verən əlamətləri cinayət qanunvericiliyində təsbit olunub. Cinayət Məcəlləsinin 36.1-ci maddəsində zəruri müdafiə vəziyyətinin leqal anlayışı verilir. Həmin maddəyə görə zəruri müdafiə özünü müdafiə edənin və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsddən qoruyarkən törədilmiş hərəkət hesab edilir. Zəruri müdafiə vəziyyətində törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət

sayılmaz. Fikrimizcə, bu əlamətlər çox əhəmiyyətlidir, çünki təqsirlilik prezumpsiyası qaydasından çıxış edərək bu əlamətlərin mövcudluğu mənəvi zərərə görə kompensasiyaya dair iddialar üzrə də sübutəmə predmetinə daxil olmalıdır. Əməlin qanunauyğunluğu zərərin vurulmasında təqsirliliyi istisna edir. Deməli, əməlin qanunauyğunluğunu məhkəmə prosesində sübut etmək lazımdır.

Ənənəvi olaraq, zəruri müdafiənin hüquqauyğun olması şərtlərini qəsd və müdafiəyə aid olan qanunauyğunluq kimi fərqləndirirlər (109, s. 74; 13, s. 80-81).

Qəsd ictimai-təhlükəli və real olmalıdır:

a) müdafiə hüququnu yalnız qanunla müdafiə olunan maraqlara qanunazidd qəsdlər doğurur;

b) qəsdin mövcudluğu onun artıq başlaması və ya başlamağa hazır olması, ancaq hər bir halda başa çatmamasından ibarətdir. Onun baş verməsi təhlükəsi qəsdin dərhal və real şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlı olmalıdır. Təhlükə söz, jestlər, silah nümayiş etdirilməsi və sair elementlərdən ibarət olan hərəkətlərlə ifadə edilə bilər. Məlumdur ki, zəruri müdafiə vəziyyəti təkcə ictimai təhlükəli qəsd zamanı deyil, başqa real təhlükə olduqda da yaranır.

c) qəsdin reallığı ondan ibarətdir ki, o, təkcə müdafiə olunanın təxəyyülündə deyil, gerçəklikdə mövcud olmalıdır. Gerçəklikdə mövcud olmayan qəsdə qarşı müdafiə «xəyali müdafiə» adlanır və onun hüquqi nəticələri faktiki səhvə dair ümumi qaydalarla müəyyənləşdirilir: 1) əməldə qəsdlə törədilmə və ya ehtiyatsızlıq yoxdursa, əməl qeyri-qanuni hesab edilmir,

yəni mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ da yaranmır; 2) müdafiə olunan əslində qəsdin olmadığını dərk etmir, lakin bunu edə bilər və etməyə borcludursa, onun hərəkətləri ehtiyatsızlıq üzündən edilən əməl kimi qiymətləndirilməlidir; 3) şəxs heç bir əsas olmadan qəsdin olmasını yəqin edərsə, şərait və zərərçəkmişin uydurma müdafiə anındakı davranışı təhlükədən qorxmaq üçün əsas vermirdisə, şəxsin hərəkətlərini birbaşa qəsdlə törədilmiş əməl kimi qiymətləndirmək lazımdır. Belə hallarda hətta uydurma müdafiə də mövcud deyil, zərərçəkmişə isə təqsirkarın həddən artıq, əsassız şübhəliliyi nəticəsində zərər vurulur. Bu zaman zərərverən məsuliyyətə ümumi əsaslarla cəlb edildiyi üçün mənəvi zərərin kompensasiyasından azad olunmur.

Zəruri müdafiəyə aid edilən tələblər hələ sovet dövrünün hüquq elmində geniş təhlil edilməmişdir. Cinayət hüquq nəzəriyyəsi və hüquq təcrübəsi isə zəruri müdafiənin aşağıda göstərilən hüquqilik şərtlərini hüquq tətbiqetmə fəaliyyətində nəzərə almağı tövsiyyə etmişdir (13, s. 82):

- təkcə müdafiə olunanın özünün deyil, başqa şəxslərin, həmçinin, cəmiyyət və dövlətin maraqlarının müdafiəsinə də yol verilir;

- müdafiə qəsd edən şəxsə zərər vurulması yolu ilə həyata keçirilir və Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsində təsbit olunmuş qəsddən yayınmaq və başqa şəxslərə, yaxud hakimiyyət orqanlarına müraciət etmək imkanından asılı olmayaraq, hər bir şəxsin müdafiə olunmaq hüququnu təsdiq edir;

- müdafiə qəsdin xarakteri və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olaraq vaxtında, yəni təhlükəli qəsd mövcud olan

zaman həyata keçirilməlidir və zəruri müdafiə həddini aşmamalıdır. Cinayət Məcəlləsinin 36.3-cü maddəsində zəruri müdafiə həddini aşmaq dedikdə, müdafiənin yalnız qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğunsuzluğu nəzərdə tutulur. Qəsd edən qanunazidd əməllərinin qarşısı alınan zaman ona ehtiyatsızlıq üzündən vurulan zərər cinayət məsuliyyəti doğurmur.

Hesab edirik ki, MM-də hüquqların özünümüdafiəsi zamanı zərərvuranın ehtiyatsız hərəkətlərinə görə məsuliyyətin, o cümlədən vurulan mənəvi zərəre görə də kompensasiya hüququ nəzərdə tutması daha ədalətli olardı. Özünümüdafiə hərəkətləri, qəsd edən üçün necə nəticələnməsindən asılı olmayaraq, qanunauyğun hesab edilməli və mənəvi sarsıntı və iztirab keçirməsilə əlaqədar zərərçəkmişin xeyrinə kompensasiya hüququ yaranmalıdır. Digər tərəfdən, qəsd edən şəxs üçün özünümüdafiə zəruri hərəkətlərdən kənara çıxsa da, mənəvi zərər üçün əsas yaratmamalıdır.

MM-in 564-cü maddəsi son zərurətə həsr edilib: «Müdafiə zamanı son zərurət vəziyyətində edilən hərəkət hüquqauyğundur, yəni hüquqazidd deyildir və bu zaman vurulan ziyanın əvəzi ödənilməməlidir, bu şərtlə ki, ziyan son zərurət vəziyyətinin baş verməsinə səbəb olmuş təhlükəni yaradan şəxsə və ya əşyaya vurulsun»

Son zərurətin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı İ.Ş. Fayzutdinov göstərir ki, bu halda «zərərin vurulması qanunauyğun hərəkətdir, lakin bu, həmin vəziyyətdə hərəkət edən şəxsin zərərin ödənilməsinə dair öhdəliklərini istisna etmir. Bu hal onunla bağlıdır ki,

zərərçəkmiş qanunsuz hərəkətə yol verməyən və təsadüfi xarakter daşıyan hərəkətlərin qurbanı olur» (84, s. 660).

Son zərurət halında hərəkətlər aşağıdakı şərtlər, yəni müxtəlif mənbələrdən gələn təhlükə olduğu halda qanunauyğun hesab olunacaqdır:

- şəxsin və ya başqa şəxslərin şəxsiyyəti və hüquqları, cəmiyyətin və ya dövlətin qanunla mühafizə olunan mənafeləri üçün təhlükə yaratmalı;

- real olmalı;

- həqiqi olmalı;

- mövcud şəraitdə üçüncü şəxslərin mənafeələrinə zərər vurulması ilə bağlı olmayan başqa vasitələrlə aradan qaldırılması qeyri-mümkün olmalıdır.

Son zərurətin qanunauyğun hesab edilməsi aşağıda göstərilən hallarla bağlıdır:

- müdafiə olunan şəxsin hərəkətləri özünün və ya başqa şəxslərin həyatı, sağlamlığı və hüquqlarının, dövlət və cəmiyyətin mənafeələrinin mühafizəsinə yönəldilməlidir;

- zərər təhlükə törədən şəxsə deyil, qanunla qorunan obyektlərə vurulmalıdır;

- müdafiə real təhlükəyə qarşı yönəlməlidir;

- müdafiə son zərurət həddində olmalıdır.

Göründüyü kimi, qeyd edilən müddəaların bəziləri zəruri müdafiə zamanı göstərilən halları təkrarlayır. Onların əsas fərqi isə mümkün təhlükənin qarşısının hüquqla müdafiə olunan başqa maraqlara zərər vurmadan alınmasının qeyri-mümkünlüyüdür. Hüquqla müdafiə olunan mənafeenin başqasının hesabına mühafizə edilməsi üsulu yalnız ən son anda tətbiq edilməlidir. Şəxsin öz mənafeyini başqa mənafeləri pozmadan müdafiə etmək

imkanı varsa və zərər vurulması ilə bağlı olan yolu seçirsə, son zərurət halı meydana çıxmır. Digər tərəfdən, artıq göstərildiyi kimi, son zərurət halında vurulan zərər qarşısı alınan zərərə bərabər, yaxud ondan artıq olmamalıdır. Qarşısı alınan və vurulan zərərin nisbəti qanunla müəyyən edilmiş müxtəlif vasitələrlə – obyektiv və subyektiv məlumatlarla müəyyən edilməli, o cümlədən onların sırasına zərərvuranın həmin anda zərəri faktiki qiymətləndirməsi və onun müdafiə edilən və pozulan maraqları düzgün qiymətləndirə bilməsi imkanı nəzərə alınmalıdır. Qanunda vurulan zərərin minimum və ya maksimum hədləri müəyyən edilməmişdir. Məntiqi baxımdan, zərər yalnız qarşısı alınan zərərə nisbətən daha az miqdarda müəyyən edilir.

Əgər şəxs zərəri yalnız şəxsi maraqlardan çıxış edərək vurarsa, zərərin ödənilməsi zərərvuranın üzərinə qoyulur. Təhlükə başqa bir şəxsin təqsirli davranışı üzündən yarandığı hallarda isə zərərin ödənilməsi ona həvalə edilir.

Son zərurət həddini aşmaqla əlaqədar vurulmuş mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ şəxslərin faktiki əməlləri əsasında deyil, onların müdafiə olunan və pozulan maraqlarına münasibətdən çıxış edərək həll olunmalıdır. Son zərurət vəziyyətində vurulan zərərdən törəyən mənəvi sarsıntı və izzətsizlik yalnız o halda kompensasiyanın ödənilməsi hüququnu yaradır ki, zərərçəkmiş tərəfin son zərurət halının meydana çıxmasını şərtləndirən təhlükənin yaranmasına aidiyyəti olmasın və son zərurət halı zərərçəkmiş şəxsin maraqlarının müdafiəsinə yönəlməmiş olsun. Zərərçəkmişin mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ olduğu hallarda kompensasiyasının ödənilməsi vəzifəsi zərərvuranın deyil,

hüquqları müdafiə olunan şəxsin üzərinə qoyulmalıdır. Zərərvuran maraqlarını qoruduğu şəxsin iztirablarının qarşısını alırsa, faktiki olaraq zərərçəkmiş şəxsin sarsıntı və iztirablarının kompensasiyası vəzifəsini başqa şəxsə zərər vurmaqla xilas olanın üzərinə qoymaq düzgün olardı. Lakin bu zaman əsas şərt odur ki, qanunla qorunan obyekt öz nemətinə görə zərər vurulmuş obyektə nisbətdə az olmalıdır. M.N. Maleina haqlı olaraq göstərir ki, zəruri müdafiə və son zərurət hallarında törədilən hərəkətlər həyat, sağlamlıq, fiziki və psixi toxunulmazlığa dair qeyri-maddi hüquqlarla bağlı özünümüdafiədir (96, s. 44).

Zəruri müdafiə və son zərurət hallarının mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, zərərvuranın əməlləri qanuni olduğu halda, zərərvuran üçün delikt öhdəlikləri, o cümlədən də vurulmuş mənəvi zərəri kompensasiya etmək vəzifəsi yaranmır.

Zəruri müdafiə və son zərurətlə bağlı olaraq vurulmuş mənəvi zərərin kompensasiyası məsələsinə dair iddialar üzrə faktlar sübuta yetirilməlidir. İşin halları ilə bağlı olaraq mənəvi zərəri kompensasiya etməli şəxsi müəyyənləşdirmək məqsədilə bilavasitə zərər vuran şəxsin əməllərində zəruri müdafiə və ya son zərurət halının olub-olmaması məsələsi sübut edilməlidir.

Göstərmək lazımdır ki, mənəvi zərərin kompensasiyasına dair işlər üzrə sübutetmə predmeti mövcud olmuş bütün halları özündə əks etdirməlidir. Sübutetmə predmetinə daxil olan hüquqi faktlar, onların sistemli əlaqələri və mənəvi zərərin yaranmasını şərtləndirən başqa hallar mürəkkəb, kompleks şəkildə mövcud olur. Sübutetmə prosesində, faktların qiymətləndirilməsi zamanı mülki hüquq normalarında

göstərilən şərtlərin zərərvuranın və zərərçəkmişin real davranışlarına uyğun gəlməsi müəyyən edilməlidir. Bunun müəyyən edilməsi isə mənəvi zərərin yaranmasını şərtləndirən bütün faktlar arasında qarşılıqlı əlaqələri aşkara çıxaracaqdır. Fikrimizcə, mənəvi zərərin sosial-hüquqi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun kompensasiyasına dair sübutetmə predmetinə məsələnin hüquqi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bütün halların daxil edilməsi hüquqtəbqiyyətə təcrübəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edərdi.

Təqsirkarın qanunazidd əməli ilə vurulmuş mənəvi zərər arasında səbəbli əlaqədən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə təcrübəsi materiallarının araşdırılması göstərir ki, keçirilmiş mənəvi sarsıntı və iztirabla təqsirkarın qanunazidd davranışı arasında səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi böyük çətinliklər doğurur. Ona görə ki, əksər hallarda, məhkəmələr səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi faktlarını sübutetmə predmetinin tərkibinə daxil etmirlər. Alimlərdən S.L. Deqtyarev göstərir ki, səbəbli əlaqəni əsaslandırmaq üçün ardıcıl surətdə iş üzrə bütün hallarla bütün hadisələrin arasındakı birbaşa əlaqənin müəyyən edilməsi zəruridir (72, s. 97).

Lakin prosesual qanunvericilik bu məsələnin həlli qaydasını müəyyən etməmişdir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 78-ci maddəsinə uyğun olaraq, sübutları işdə iştirak edən şəxslər məhkəməyə təqdim edir və məhkəmə yalnız onların təqdim etdiyi sübutları və faktları araşdırıb qiymətləndirə bilər. Doğrudur, tərəflər hər hansı sübutların mövcudluğundan xəbərdardırlarsa, lakin bu sübutların əldə edilməsi onların imkanları xaricindədirsə, onlar həmin sübutları tələb etmək üçün məhkəməyə müraciət

edə bilərlər. Lakin məlum olduğu kimi, əhalinin hüquq mədəniyyətinin və hüquqi şüurunun hazırda aşağı səviyyədə olması məhkəmə icraatında onların prosessual hüquqlarının reallaşdırılması imkanına mənfi təsir göstərir ki, nəticədə subyektiv hüquqların məhkəmə müdafiəsi zəifləyir. Bütün bunlar isə bu məsələnin praktik nəticəsinin, başqa sözlə, hüquqtətbiqedici fəaliyyətin problemlərinin həll edilməsi məqsədilə onun nəzəri cəhətdən tədqiqini tələb edir. Lakin hüquq ədəbiyyatında əməlin əmlak xarakterli zərərlə əlaqəsi məsələsi kifayət qədər ətraflı araşdırılmamışdır.

Hüquq ədəbiyyatında səbəbli əlaqənin mövcudluğu ümumi qaydaya uyğun olaraq, mənəvi zərərin kompensasiyasına dair işlərdə də məsuliyyətin müstəqil şərti kimi qəbul edilir. Bu müddəa ilə razılaşmaqla, qeyd etmək lazımdır ki, səbəbli əlaqə hər bir halda sübuta yetirilməlidir. Səbəbli əlaqənin məhkəmə icraatında sübuta yetirilməsi təqsirli hüquqazidd hərəkətlə keçirilmiş sarsıntı və iztirablar arasında vəhdət yaradır.

Hüquq nəzəriyyəsində səbəbli əlaqə anlayışı müxtəlif şəkildə verilmişdir. Lakin onun hamı tərəfindən qəbul olunan şərtlərindən biri ondan ibarətdir ki, təqsirli, hüquqazidd hərəkətin mənfi nəticələrinin, o cümlədən, mənəvi sarsıntı və iztirabların meydana çıxması üçün mütləq səbəbli əlaqə mövcud olmalıdır. Səbəbli əlaqə zaman etibarilə mənfi nəticəyə yaxın və ya uzaq ola bilər. Məsuliyyətin bilavasitə şərtləri bir-biri ilə əlaqədə olsa da, zaman etibarilə bu əlaqələrin müxtəlif səviyyələri ola bilər. Bu əlaqələri S.N. Kravçenko daha ətraflı araşdırmışdır. O göstərir ki, bilavasitə səbəbli əlaqə hadisələrin elə bir inkişafıdır ki, başqa qüvvələrin iştirakı

olmadan zərərli nəticələr yaranır. Hadisələrin qanunazidd davranışı, belə nəticələrin yalnız sonradan meydana çıxmasına imkan yaradan inkişafını isə کنار qüvvələrin müdaxiləsi ilə mürəkkəbləşən səbəbli əlaqə adlandırmaq qəbul edilmişdir. Bu zaman haqqında danışılan nəticələr obyektə yeni müstəqil qüvvələrin sonrakı təsiri altında meydana çıxır (85, s. 44). Başqa sözlə S.N. Kravçenkonun müddəalarından belə çıxır ki, səbəbli əlaqənin məzmununu hər hansı mənfi nəticənin olub-olmamasından asılı olmayaraq hüquqazidd əməlin nəticəsi olan faktlar təşkil edir. Bilavasitə səbəbli əlaqənin mövcud olduğu hallarda, zərərvuranın hərəkətləri əlverişsiz nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Zərərli nəticə hər bir halda şəxsin iradi davranışı ilə bağlıdır. Vasiətə «səbəb-nəticə» qaydası münasibətlərin nəticələrinin təxmin edilməsini nəzərdə tutur. Qanunazidd hərəkətlərlə nəticə arasında zəruri əlaqə olmadıqda, təqsir məsələsi meydana çıxmıyacaq və belə halda, hər hansı hüquq məsuliyyəti barədə məsələ meydana çıxa bilməz. Səbəbli əlaqə hüquq pozuntusunda zərərvuranın təqsirini heç də həmişə təsdiq etmir. Səbəbli əlaqənin olması zərərli nəticələrin qabaqcadan təxmin edilməsini nəzəri baxımdan mümkün hesab edir. Onların meydana çıxması üçün şərait yaradan ilkin hərəkətdən başqa, zərərin yaranmasına imkan verməyən və ya hadisələrin əlverişsiz şəkildə inkişafını şərtləndirən başqa faktlar da baş verərsə, belə əlverişsiz faktların meydana çıxmasını qabaqcadan görmək çox çətinidir, çünki onlar potensial baxımdan zərərli hərəkəti etmiş şəxsin iradəsindən asılı deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, sonrakı amillərin təhlükəli olması ilkin amilin təhlükəliliyindən daha yüksək ola bilər. Bu halda, nə

zərərin qabaqcadan görülməsindən, nə də təqsirdən söhbət gedə bilməz. Hesab edirik ki, belə hallarda zərərin səbəbi kimi kənar qüvvələrin də nəzərə alınması daha düzgün olardı. Zərərin baş verməsində təqsirkar olan şəxs bu qüvvələrin daşıyıcısı hesab edilməlidir.

Təqsirli hərəkətlərin səbəbli əlaqə ilə bağlı olması barədə isə yalnız kənar qüvvələrin hadisələrin inkişafına təsiri olduğu hallarda danışmaq mümkündür. Təbiəti etibarilə, belə bir vəziyyət müstəqil hüquqi təzahür kimi tədqiq olunmalıdır.

Təqsir hüquq məsuliyyətinin əsas şərtlərindən birini təşkil etməklə bərabər, qanunla müəyyən edilmiş hallarda ehtimal olunur. Bu zaman mənəvi zərəre görə kompensasiya nəzərdə tutulduğu hallarda səbəbli əlaqəni müəyyən edərkən, təqsirin əsasını təşkil edən faktların mövcudluğu da ehtimal olunmalıdır.

Səbəbli əlaqənin təqsirlə bağlılığının ehtimal olunması aşağıdakı hallarda mümkündür:

- fiziki şəxsin həyat və sağlamlığına yüksək təhlükə mənbəyi vasitəsilə zərər vurulduqda;
- zərər fiziki şəxsin qanunsuz həbsi və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması, yaxud ölkəni tərk etməmək barədə iltizam alınması və ya cərimə kimi inzibati sanksiyalar tətbiq edilməsi nəticəsində vurulduqda;
- zərər şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması ilə vurulduqda;
- qanunda nəzərdə tutulan başqa hallarda.

Plenum Qərarın 8-ci bəndində izah edir ki, «Azərbaycan Respublikası MM-in 1097-ci maddəsinə müvafiq olaraq mənəvi zərərin ödənilməsi barədə iddia o hallarda təmin edilə bilər ki, iddiaçının fiziki və mənəvi

sarsıntılar keçirməsi, bunların cavabdehin qanunsuz hərəkəti və ya hərəkətsizliyi nəticəsində baş verməsi, qanunsuz hərəkət və hərəkətsizliklə mənəvi zərər arasında səbəbli əlaqənin olması və zərərvuran şəxsin təqsiri müəyyən edilmiş olsun.

Məhkəmə mənəvi zərərin ödənilməsi barədə tələblərə baxdıqda mülki məsuliyyətin yaranması əsaslarını müəyyən etməklə bərabər zərərçəkənin mənəvi sarsıntı və iztirablara məruz qalmasının nədə ifadə olunmasını, bunların hansı şəraitdə və hansı hərəkət (hərəkətsizlik) nəticəsində baş verməsini, zərərvuran şəxsin təqsirini, zərərçəkən şəxsin hansı mənəvi sarsıntı və iztirablar keçirməsini, zərərçəkənin bunları hansı məbləğdə və sair maddi formada qiymətləndirməsini aydınlaşdırmağa borcludur».

Lakin qanunvericiliklə səbəbli əlaqə şərt kimi heç də həmişə qoyulmur. Yüksək təhlükə mənbəyinin zərər vurması nəticəsində mənəvi zərəre görə kompensasiya hüququnun yaranması üçün mənbə sahibinin təqsiri ilə hüquqazidd hərəkət arasında səbəbli əlaqənin olması tələbi qoyulmamalıdır. Bu şərt mənfi nəticələrin qabaqcadan nəzərə alınmasının mümkün olmaması ilə bağlı müəyyən edilmişdir. MM-in 1108-ci maddəsinin təhlili yüksək təhlükə mənbəyi dedikdə, həyata keçirilərkən insanın tam nəzarətinin mümkün olmadığı (məsələn, atom enerjisini tam idarə etmək) və bu səbəbdən də zərər vurulması ehtimalı yaradan istənilən fəaliyyət növü, həmçinin, belə xüsusiyyətli istehsal, təsərrüfat və başqa təyinatlı obyektlərdən istifadə, onların nəqli və saxlanması ilə bağlı fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu xassələrə malik mənbə (obyekt) potensial baxımdan zərərlidir və yalnız istismar

prosesində, həm də insanın hər hansı başqa təsiri zamanı təhlükəli olur. Mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququ ancaq zərərin qarşısının alınmaz qüvvənin təsiri və ya zərərçəkmişin qəsdli nəticəsində əmələ gəldiyini sübuta yetirildiyi halda yaranmır.

Hüquq elmində məsələnin bu şəkildə anlaşılməsi kifayət qədər geniş yayılmışdır və fikrimizcə, tamamilə əsaslıdır. Çünki mənbənin təhlükəli xassələrə malik olması zərərin vurulması ehtimalını yaradır. Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi onun bu xassəsindən və zərər vurulma potensialının mövcudluğundan xəbərdar olduğuna görə buna yol verməməlidir. Bundan başqa, yüksək təhlükə mənbəyi üzərində sərəncam verilməsi vəzifəsini sahibin öz öhdəsinə götürməsi istismara görə məsuliyyətin də onun üzərinə düşdüyünü nəzərdə tutur. Belə bir vəziyyətdə mənəvi zərərə görə kompensasiya hüququnun meydana çıxması üçün yalnız mənəvi zərərin yüksək təhlükə mənbəyinin istismarı nəticəsində dəyməsi faktı kifayət etməlidir, yəni iki hüquqi fakt arasında mütləq səbəbli əlaqənin olması qaçılmazdır. Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mənəvi zərərin yetirilməsilə bağlı kompensasiya hüququnun yaranması zərərvuranın hüquqazidd, təqsirli hərəkətlərilə mənfi nəticə arasında səbəbli əlaqənin ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Plenum Qərarının 9-cu bəndində deyilir: «Məhkəmələr nəzərə almalıdırlar ki, mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş zərərvuran şəxsin təqsirindən asılı olmayaraq maddi məsuliyyət daşması halları eyniliklə mənəvi zərərin ödənilməsi barədə iddialara da aiddir (məsələn, yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərərə görə (MM-in

1108.1-ci maddəsi); malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində vurulmuş zərərə görə (MM-in 1128.1-ci maddəsi); təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri ilə vurulmuş zərərə görə (MM-in 1101.1-ci maddəsi və s.)».

2.4. Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin müəyyən edilməsi

Mənəvi zərərin kompensasiyası məsələsi mülki işlərin bu kateqoriyası ilə bağlı olan hüquq münasibətləri sistemində əsas yerlərdən birini tutur. Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin düzgün müəyyən edilməsi mühüm praktik və hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, bu, şəxsiyyətə mənəvi zərərin vurulması nəticəsində itirilən sosial vəziyyətin bərpasına yönəldilib. İkincisi, bu, fiziki şəxslərin hüquq, azadlıq və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə olunmasının konstitusion təminatçısı qismində məhkəmənin, onun simasında isə dövlətin nüfuzunu yüksəldir. Üçüncüsü, bu, qanun pozuntusunun qarşısını alır və bununla da əhalinin hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərir. Bu münasibətin tənzimlənməsinin mühüm və zəruri olmasına baxmayaraq, belə tənzimləmənin istənilən dərəcədə olmaması hüquqtətbiqedici fəaliyyətdə məhkəmə orqanlarının işini çətinləşdirir. Bundan başqa, mənəvi zərərin kompensasiyasının qanunla tənzimlənmiş formasının olmaması da hüquqtətbiqedici fəaliyyət üçün problem yaradır. Məhkəmə praktikası göstərir ki, bütün hallarda mənəvi zərərin kompensasiyası tələbləri yalnız pul məbləğlərinin ödənilməsi üzrə iddiaların irəli sürülməsi formasında əksini tapır. Bu barədə qanunvericilikdə hər hansı birbaşa göstəriş olmasa da, işə baxarkən iddianın predmeti və əsasından çıxış etmələri məhkəmələrin tələbin həcmi məsələsinə də elə həmin qayda hədudlarında yanaşmasına gətirib çıxarır. Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın ödənilməsi ilə bağlı işlərə

baxarkən məhkəmə orqanlarının qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də kompensasiyanın həcmının müəyyən edilməsi üçün zəruri olan meyarların qanunvericilikdə əksini tapmaması ilə bağlıdır.

Göstərilən boşluqlar və bir sıra başqa məsələlər müəlliflər arasında mübahisə predmetinə çevrilib. E.P. Qavrilovun fikrincə, mənəvi zərərin kompensasiyasının həcmi zərərçəkmişin şəxsi xüsusiyyətlərindən, keçirdiyi emosional hisslərdən, yaşından, cinsindən və s. asılı olmamalıdır (62, s. 24). Lakin, bu fikirlə razılaşmaq çətinidir, çünki mənəvi zərərin xarakteri onun müxtəlif xüsusiyyətləri, məsələn, zərərçəkmişin mənəvi sarsıntı və iztirablarının dərəcəsini səciyyələndirən halların nəzərə alınmasını tələb edir. Eyni zamanda, hər bir zərərçəkmişin konkret halları tamamilə fərqli şəkildə başa düşməsinə nəzərə alaraq, bu hallar da konkret şəxslərə münasibətdə fərqli formada nəzərə alınmalıdır. Məsələn, V. Uskov göstərir ki, peşəkar idmançının və azyaşlı uşağın üzünə eyni qüvvə ilə endirilən zərbənin onlara eyni fiziki ağrı, deməli, həm də eyni mənəvi zərər vurduğunu və bunun eyni həcmdə pul məbləği ilə ödənilməsinin mümkünlüyünü düşünmək yanlış olardı (123, s. 25). Fikrimizcə, V. Uskovun bu fikri həyatı gerçəkliklərə daha yaxın olduğu üçün hər bir konkret halda nəzərə alınmalıdır. Hər bir şəxsin xarici görkəmini müəyyən dəyərli əmlak kimi qiymətləndirdiyi müəyyən edilərsə, bu görkəmə hər hansı fiziki zərbənin vurulması fiziki ağrıdan başqa, itki, qəzəb, inciklik hissi də doğuracaq. Əksinə, şəxsin aldığı fiziki zədəyə əhəmiyyət vermədiyini, fiziki ağrını isə «əsl kişiyyə layiq şəkildə» qarşıladığını, onları dəf etdiyini və heç bir emosiyaya məruz qalmadığını

müəyyən etdikdə isə, mənəvi zərər mövcud olmur. Lakin mənəvi izzətin olmaması mənəvi sarsıntıya görə məsuliyyəti istisna etmir. Deməli, kompensasiyanın həcmnin müəyyənləşdirilməsi də onlardan birinə münasib olmalıdır.

Mənəvi zərərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan qanunvericilik aktlarında bu halın mahiyyətini dəqiq əks etdirən termin kimi «kompensasiya» deyil, «ödənilmə» işlədilməsi də, fikrimizcə, təsadüfi deyil. «Ödənilmə» termini ona görə işlədilir ki, o, əsasən, qiymət ekvivalenti olan zərərə tətbiq edilə bilər və qanunvericilikdə buna uyğun olaraq «mənəvi zərər» terminoloji birləşməsi işlədilir.

Əslində isə tamamilə aydındır ki, dəymiş mənəvi zərərin pulla qiymətləndirilməsi zamanı mənəvi zərərin pulla ifadə olunan ekvivalentinin müəyyən edilməsi kimi yanaşma özünü doğrultmur. Ona görə ki, vurulan həm mənəvi sarsıntı, həm də mənəvi izzətlərin maddi qiyməti, əmlak xarakteri və dəyəri yoxdur. Qeyri-maddi nemətlər (qeyri-əmlak hüquqları) insanın elə bir «mülkiyyətidir» ki, onun ekvivalentinin müəyyən edilməsi, sözün həqiqi mənasında mümkünsüzdür. Ona görə də, burada söhbət yalnız kompensasiyadan gedə bilər və bu kompensasiya qanunvericiliyə uyğun şəkildə müəyyən edilməlidir.

Mənəvi zərərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan Azərbaycan qanunvericiliyi kompensasiyanın sərbəst şəkildə müəyyən edilməsi ideyasına əsaslanır. Qanunvericilik tələb olunan məbləğin minimum və ya maksimum həddlərinin təyin edilməsinin və ya vurulan fiziki, yaxud mənəvi izzətlərə görə nəzərdə tutula bilən təminatın hər

hansı real meyarlarını təsbit etmir. Pozulmuş hüququn bərpası üçün çəkilən xərclərin, əmlakın itirilməsi və ya zədələnməsi nəticəsində dəyən zərərin, mülki döviyyə üçün normal şərait olduğu, yəni bu hüquq pozulmadığı halda əldə edilməsi mümkün olan qazancın dəqiq hesablanmasının mümkün olduğu maddi zərərdən fərqli olaraq, yaşanmış sarsıntı və iztirabların dəqiq hesabının aparılması mümkünsüzdür. Bununla belə, fikrimizcə, mənəvi zərəre görə kompensasiyanın həcmi sərbəst şəkildə müəyyənləşdirilməsi ideyası əsaslandırılmamışdır.

Hüquq ədəbiyyatında bu kateqoriyadan olan işlərin tədqiqatçıları vurulan mənəvi və fiziki iztirablara görə alınan pul məbləğlərinin həcmi tənzimlənməsinə böyük meyl olduğunu göstərirlər (102, s. 154; 52, s. 97; 132, s. 127).

Lakin, qanunvericiliyin vurulan mənəvi zərərin həcmi müəyyənləşdirilməsi üçün hər hansı meyar nəzərdə tutmadığını iddia etmək olmaz. MM-də, xüsusən də onun mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəlikləri tənzimləyən IX bölməsində bunlar barədə ümumi şəkildə danışılır. Həmin meyarları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- zərərverənin təqsirinin dərəcəsi;

- konkret şərait nəzərə alınmaqla, şəxsiyyətə, yaxud hüquqi şəxsə vurulan zərərin xarakteri və dərəcəsi.

Göstərilən bu meyarlar qanunvericiliyin göstərişlərindən irəli gəlsə də, mahiyyət etibarilə onlar kifayət qədər ümumi və qeyri-müəyyəndir, çünki bunlar iztirablara görə veriləcək kompensasiyanın həcmi müəyyənləşdirilməsində məhkəməyə tam sərbəstlik verir.

Mənəvi zərərin qiymətləndirilməsində dolğun və dəqiq meyarların olmaması bu zərərlə bağlı fəaliyyətin həyata keçirilməsini çətinləşdirir, bəzən isə hətta məhkəmələrin həmin meyarları nəzərə almamasına gətirib çıxarır. Ədalətlik, sağlam düşüncə baxımından göstərmək lazımdır ki, məhkəmə aktlarının əksəriyyəti vurulan mənəvi zərərin real dəyərindən açıq-aşkar çox uzaqdır. Qəzet redaksiyalarının və müxbirlərin 40.000, 60.000, bəzən hətta 100.000 AZN həcmində cərimə edilməsi barədə olan qətnamələr də bu qəbildəndir.

Zərərçəkmişin xeyrinə tutulmalı olan pul məbləğinin həcmnin məhdudlaşdırılması üçün hər hansı real hüquqi əsasların və mənəvi zərəre görə kompensasiyanın həcmnin müəyyənləşdirilməsinin qanunvericiliklə tənzimlənən metodologiyasının olmaması məhkəmələri iddiaçının tələblərinə passiv və əsaslandırılmamış şəkildə yanaşmağa yəni, kompensasiya məbləğini azaltmağa vadar edir.

Göstərilən vəziyyət əslində məhkəmələri işin həlli zamanı analoji halların qiymətləndirilməsinə dair əvvəlki qərarları nəzərə almaq təcrübəsinə tərəf istiqamətləndirir. Bu isə, istər-istəməz özünəməxsus məhkəmə presedentləri sisteminin formalaşdırılmasına səbəb olur. Lakin anqlo-sakson hüquq sistemi olan ölkələrdə məhkəmə presedentinin əsrlər boyu formalaşması təcrübəsindən çıxış edərək göstərmək lazımdır ki, respublikamızın məhkəmə təcrübəsində kompensasiyanın həcmnin müəyyənləşdirilməsinin dəqiq və tam sisteminin yaxın zamanlarda işlənib hazırlanacağı ehtimalı çox azdır. Bunun əsas sübutu isə respublikamızda mənəvi zərəre görə kompensasiyanın həcmi ilə bağlı məhkəmə

praktikasının hamının istifadə edə biləcəyi sistemləşdirilmiş təhlilinin olmamasıdır. Buna görə də, bu məsələ araşdırma obyektidir və mənəvi zərərin kompensasiyasının həcmnin müəyyənləşdirilməsinə dair metodlar təklif edilə bilər. Məsələn, B.D. Zavidov və V.M. İvanov mənəvi zərəre görə kompensasiyanın həcmi cinayət qanunvericiliyi ilə qorunan ictimai münasibətlərə görə tətbiq edilən sanksiyalara uyğun müəyyənləşdirməyi təklif edirlər. Onun həcmnin hədləri isə sanksiyaların aşağı və yuxarı hədlərinin nisbətindən çıxış edilərək müəyyənləşdirilməlidir. Müəlliflərin fikrincə, mənəvi zərəre görə kompensasiyanın həcmnin aşağı həddü minimum əmək haqqının 1.000 (min) misli məbləğində olmalıdır (78, s. 25-27; 80, s. 20-21). Lakin təklif edilən bu metodun müəyyən qüsurları vardır. Birincisi, o, iddiaçı tərəfi keçirdiyi mənəvi sarsıntı və iztirabları sərbəst qiymətləndirmək imkanından məhrum edir və bununla da fərdi yanaşma qeyri-mümkün olur; ikincisi, cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan sanksiyalar təkcə şəxsin davranışının deyil, onun şəxsiyyətinin də ictimai təhlükəlilik dərəcəsini əks etdirir; üçüncüsü, bu metod mənəvi zərəre görə kompensasiya həcmnin müəyyənləşdirilməsini konkret cinayətləri xarakterizə edən şərtlərdən asılı vəziyyətə salır; dördüncüsü, mənəvi zərəre görə kompensasiyaya dair münasibətlər mühafizəedici xarakterli mülki hüquq münasibətləri baxımından həll edilir və bu zaman onun cinayət, yaxud mülki məhkəmə icraatında baxılması heç bir rol oynamır. Buna görə də, burada təkcə cinayət-hüquqi deyil, mülki-hüquqi meyarlar da nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatında tədqiq olunan məsələnin araşdırılması üçün bir çox cəhdlər göstərilmişdir. Belə ki, V.Y. Ponarin mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin xüsusi olaraq cinayət mühakimə icraatı üçün müəyyənləşdirilməsinin metodlarını işləyib hazırlamışdır. Müəllif birinci variant kimi «gündəlik qiymətləndirmə» adlandırılan üsulu təklif edir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kompensasiya ödənilməli olan günlərin sayını müəyyənləşdirərkən məhkəmə bu rəqəmi uyğun ilin ayının bir gününə düşən gəlirin məbləğinə vurmalıdır. Onun fikrincə, zərərvuranın orta aylıq gəlirinin bir günə düşən məbləğini və onun vurulacağı günlərin sayını müəyyənləşdirməklə, tutulmalı olan ümumi məbləğ asanlıqla təyin edilir. Təklif olunan bu metodda məhkəmə qərarının ədalətli olmasını təmin edən mühüm amillər var. Hüquq pozuntusuna yol verən şəxslərin gəliri müxtəlif olduğundan, onlardan tutulan məbləğlər də fərqlənməlidir. Üsütünlükləri olan bu metodun çatışmazlıqları da var. Birincisi, mənəvi zərərə görə kompensasiya fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinin mülki-hüquqi üsulu kimi çıxış edir. Odur ki, onun həcmnin müəyyənləşdirilməsi məsələsi də həllini mülki- hüquqi əsaslar baxımından tapmalıdır. İkincisi, mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin müəyyənləşdirilməsi maraqlı şəxsin tələbi və göstərdiyi əsaslarla bağlı deyil və məhkəmənin təşəbbüsü ilə həll edilir. Belə metod iddiaçının dispoitiv səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır ki, bu da məhkəmə icraatında yolverilməzdir. Bundan başqa, təklif olunan differensial yanaşma hüquqtətbiqedici

fəaliyyət qaydalarının vəhdəti baxımından da məqsədəuyğun deyil.

Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin müəyyən edilməsinin ikinci variantında V.Y. Ponarin onu Cinayət Məcəlləsinin sanksiyasından asılı olaraq müəyyən etməyi təklif edir. Müəllif ilkin başlanğıc kimi yalnız müddəti aylarla ölçülən azadlıqdan məhrumetmə cəzasını, minimum məbləğ kimi isə cəza müddətinin bir ayına düşən aylıq əmək haqqını götürür (110, s. 85). Buna uyğun olaraq, şəxs bir il müddətinə azadlıqdan məhrum edilibsə, kompensasiyanın həcmi 12 aylıq əmək haqqı təşkil edəcək və s. V.Y. Ponarinin təklif etdiyi bu metodun qüsurları B.D. Zavidovun yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz variantı ilə eynidir. Bütün bunlara əlavə olaraq onu göstərmək lazımdır ki, sanksiya xarakterli metod əməlin azadlıqdan məhrumetmə kimi nəticələrilə bağlı olmayan dəyərləndirmələrinin bütün məsələlərini, məsələn, cərimə tətbiq olunması ilə bağlı halları nəzərə almır.

Bu məsələyə dair Rusiya hüquqşünaslarının irəli sürdükləri metodlar içərisində əsas yeri A.M. Erdelevskinin təklif etdiyi metod tutur (132, s. 133-140). Bu metodda mənəvi zərərə görə kompensasiyasının həcmnin müəyyən edilməsi mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi meyarları uzlaşdırır. A.M. Erdelevski ilkin müddəə kimi cinayət qanunvericiliyini qəbul edir. B.D. Zavidov, V.M. İvanov və V.Y. Ponarin kimi, A.M. Erdelevski də Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş sanksiyaları əsas kimi götürür və bunu mühafizə olunan ictimai münasibətin əhəmiyyətinin obyektiv əks etdirilməsi kimi əsaslandırır. Bu zaman zərərçəkmişə iztirablar və işgəncələrlə müşayiət olunan ağır bədən xəsarətlərilə

vurulan mənəvi zərərin kompensasiyasının ilkin məbləği kimi 120 aylıq əmək haqqına bərabər olan şərti vahid əsas götürülür (133, s. 63). Müəllif kompensasiya həcmnin səviyyəsini fiziki şəxsin 10 illik qazancından çıxış edərək müəyyənləşdirir ki, bu zaman aylıq qazancı minimum əmək haqqı həcmində götürülməsini təklif edir. Həmin ilkin məbləği və Rusiya Cinayət Məcəlləsinin maddələrində nəzərdə tutulmuş sanksiyaların maksimum hədlərini tətbiq edən müəllif şəxsiyyətin qeyri-maddi nemətlərinə olan qəsdlərin müxtəlif növlərinə uyğun olaraq mənəvi zərərin kompensasiyası cədvəlini işləyib hazırlamışdır. Cədvəldə konkret cinayət növü və mənəvi zərərin kompensasiyasının həcmi (müvafiq olaraq, nisbi vahidlə və ay ərzində minimum qazancla) əksini tapmışdır. Cədvələ əsasən, məsələn, işgəncəyə görə mənəvi zərərin kompensasiyasının həcmi minimum əmək haqqının 216 mislinə bərabər olan 0,30 vahid, ağır bədən xəsarəti vurulmasına görə mənəvi zərərin kompensasiyasının həcmi minimum əmək haqqının 576 mislinə bərabər olan 0,80 vahid və s. təşkil edir.

A.M. Erdelevski belə hesab edir ki, Cinayət Məcəlləsinin maddələrinin sanksiyaları əsasında müəyyənləşdirilmiş ilkin (baza) səviyyəsinə mülki-hüquqi meyarları tətbiq etməklə mənəvi zərərin kompensasiyasının həqiqi həcmi müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu zaman kompensasiya müəyyən edilən məbləğdən maksimum 4 dəfə artıq ola bilər və onun azaldılmasına heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Müəllifin bu qənaəti xüsusi olaraq işlənib hazırlanan formulada parlaq əksini tapmış bütün meyarların nəzərə alınmasına əsaslanır:

$$D = d \times f(v) \times i \times c (1-fs) \times p$$

Burada, D – mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həqiqi məbləği;

d – prezumpsiya edilən mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləği;

fv – zərərvuranın təqsirinin 0 fv 1 həddlərində təklif olunan dərəcəsi;

i – zərərcəkmişin fərdi xüsusiyyətlərinin əmsalı (0 i 2 kimi);

c – mühüm və zəruri halların nəzərə alınması əmsalı (0 c 2);

fs – zərərcəkmişin təqsirinin dərəcəsi (0 fs 1);

p – zərərvuranın əmlak durumunun nəzərə alınması əmsalıdır (müəllifin fikrincə, 0,5 – 1 arasında, yəni 0,5 p 1 kimi yerləşdirilməlidir).

Kompensasiyanın həcmnin müəyyən edilməsində obyektivliyə nail olmaq üçün müəllif təqsirin dərəcəsinin cinayət qanunvericiliyinə uyğun diferensiasiyasını həyata keçirmişdir. Adi ehtiyatsızlıq üçün zərərvuranın təqsirinin dərəcəsi 0,25, daha sonra isə uyğun olaraq artmalı və 0,5, 0,75 və 1 təşkil etməlidir (kəbud ehtiyatsızlıq, dolayısı qəsd, birbaşa qəsd).

Zərərcəkmişin təqsirinin dərəcəsinin nəzərə alınması da elə həmin qaydada həll edilir, lakin bu zaman təqsir ehtiyatsızlıq və ya istənilən qəsd formasında, yəni uyğun olaraq 0,5 və 1 nisbəti götürülür. Sonuncu halda məsuliyyət 0-a bərabər olur.

Terminlərin simvolları kimi latın qrafikasının ingilis dilində işlənən hərflərindən istifadə olunması, fikrimizcə, hüquqtəbqiətmə təcrübəsi baxımından çox uğurludur:

D, d – damage (zərər);

f - fault (təqsir);
v - violator (hüquq pozucusu, zərərvuran);
s - survivor (zərərçəkmiş);
i - individual (fərdi);
c – circumstances (hallar);
p – property (əmlak).

İstifadə olunan işarələrin uğurlu olması müəllifin təklif etdiyi meyarları dəqiq əks etdirməsində əksini tapır.

Lakin bütün müsbət cəhətlərilə yanaşı, A.M. Erdelevskinin təklif etdiyi metodda bəzi çatışmayan cəhətlər də var. Birincisi, müəllif ümumi anlayışları, zərərçəkmişin fərdi xüsusiyyətlərini, bir sıra mühüm və zəruri halları işləyib hazırlaya bilməmişdir. İkincisi, hüquq pozucusunun təqsirinin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinin bu metodda təklif olunan qaydası mülki qanunvericilikdə tətbiq edilə bilməz. Bunun əsas səbəbi odur ki, sadəcə olaraq həmin qayda mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Üçüncüsü, nəzərdə tutulan əmsallar mücərrəd xarakter daşıyır, onların məzmununu təşkil edən məntiqilik və ədalətlik faktlara əsaslanmır. Dördüncüsü, mənəvi zərərə görə kompensasiyanın ilkin məbləğinin Cinayət Məcəlləsinin maddələrinin sanksiyalarından çıxış edərək müəyyənləşdirilməsi (əmsallar nəzərə alınsa da) mənəvi zərərin ödənilməsini əlavə sanksiya kimi nəzərdən keçirmək meyli yaradır. Bundan əlavə, burada cərimə şəklində cinayət cəzasının təyin edilməsi mexanizmini də görmək mümkündür ki, bu zaman qanunverici yuxarı və aşağı hədləri müəyyən edir, cərimənin son həddinin müəyyən edilməsi isə məhkəmənin ixtiyarına buraxılır.

Gördüyümüz kimi, mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin müəyyən edilməsi variantlarının çoxluğu təkcə respublikamızda deyil, xarici ölkələrdə də bu institutun qanunvericiliklə ətraflı şəkildə tənzimlənməməsindən irəli gəlir. Qanunvericilikdə mənəvi zərərə görə kompensasiyanın həcmnin müəyyən edilmiş meyar və metodlarının olmaması hüquqtətbiqedici fəaliyyətdə çoxsaylı problemlər və çətinliklər yaradır. Fikrimizcə, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsində və bu institutun doktrinal təfsirlərinin işlənilib hazırlanmasındadır. Ona görə ki, qanunvericiliyin inkişafı və təkmilləşməsində məhz bu üsullar həlledici rol oynamalıdır.

Mənəvi zərər hüquq pozuntularının növlərindən biridir. Hüquq pozuntularının başqa növləri kimi, o da hüquqqorumanın şərtləri ilə səciyyələnir. Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq pozuntusu hüququn bu və ya başqa sahəsinin hüquqi tənzimləməsinin predmeti üzrə müəyyən edilir. Yəni, subyektin davranışının qanunla müəyyənləşdirilmiş tənzimləyici fəaliyyəti hüquq sahələrinin mühafizəedici normaları ilə təmin edilir. Deməli, tənzimetmə və hüququn hər bir sahəsinin müstəqil predmeti baxımından mənəvi zərərin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Hüquq pozuntusunun məzmununun özünəməxsusluğu onun qorunmasının sahə mənsubiyyətini və müdafiəsinin prosessual-prosedur formasını müəyyənləşdirir. Məsələn, hüquq pozuntusunun məzmunundan asılı olaraq şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu mülki, əmək, cinayət hüququ və hüququn başqa sahələri qoruyur. Bütün bunlar isə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mənəvi zərərin həcmnin müəyyənləşdirilməsi

metodu hüququn ayrı-ayrı sahələrinin mühafizəedici xarakterli normalarına uyğun olmalıdır.

Beləliklə, mənəvi zərərin həcmnin müəyyən edilməsinin ilkin əsası kimi, fikrimizcə, sahəvi qanunvericilik sistemi, hüququn sahələri çıxış etməlidir. İkinci əsas meyar isə mənəvi zərərin kompensasiya edilməli olan həqiqi həcmnin müəyyən olunmasıdır.

Plenum Qərarın 10-cu bəndində izah edir ki, «mənəvi zərərin miqdarı işin konkret hallarından asılı olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Bu zaman mənəvi zərərin baş verməsinə səbəb olmuş hərəkətin və ya hərəkətsizliyin təhlükəlilik dərəcəsi, bunun nəticəsində zərərçəkənin keçirdiyi mənəvi iztirab və sarsıntıların xarakteri və ağırlığı, zərərverən şəxsin təqsiri (qəsd və yaxud ehtiyatsızlıq) və əmlak vəziyyəti, zərərçəkən şəxsin fərdi xüsusiyyətləri (azyaşlı və yaxud qadın olması, səhhəti ilə əlaqədar mənəvi sarsıntı və iztirablara dözümlü, peşə və sənəti, cəmiyyətdə nüfuzu və s.), habelə işin sair diqqətəlayiq halları nəzərə alınmalıdır. Zərərin məbləği ağlabatan və ədalətli olmalıdır».

Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə işlərə baxıldıqda mülki və mülki prosessual qanunvericiliyin ümumi müddəaları ilə bərabər xüsusi qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddəalar, habelə adətlər, əxlaq normaları da nəzərə alınmalıdır (Plenum Qərarının 11-ci maddəsi).

Göründüyü kimi, Plenum Qərarında da mənəvi zərərin miqdarının müəyyən edilməsinin meyar və metodları göstərilmir, bu məsələ məhkəmənin səlahiyyətinə aid edilir və izah edilir ki, belə kateqoriyalı işlərə baxıldıqda qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddəalarla bərabər adətlər də nəzərə alınmalıdır. Maraqlıdır, görəsən

məhkəmələr mənəvi zərərin ödənilməsi barədə işlərə baxdıqda hansı adətləri nəzərə alacaqlar?

Qanunvericilikdə ayrı-ayrı hüquqların müəyyən edilməsi yetərli deyil. Onlar maddi cəhətdən də təmin olunmalıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, mənəvi zərəre görə kompensasiya həcmnin ilkin səviyyəsi dövlətin uyğun büdcə ili ərzində əhalinin sosial rifahına yönəldilən məcmu xərclərindən çıxış edərək müəyyənləşdirilməlidir. Mənəvi zərərin həcmnin müəyyənləşdirilməsi üçün respublikamızın uyğun il üçün büdcəsinin bütün məbləğini əhalinin sayına bölmək lazımdır. Alınan məbləğ dövlətin bir vətəndaşının sosial rifahı üçün xərclərinin həcmi təşkil edəcək. İstənilən hüquq pozuntusunun sosial rifahı pozduğu, yəni sarsıntı və (və ya) iztirab yetirdiyi halları da nəzərə alaraq, mənəvi zərərin kompensasiyası həcmnin ilkin səviyyəsini də dövlətin bir fiziki şəxs üçün sosial xərclərin yuxarıda göstərilən üsulla əldə olunan həcmi təşkil edəcək. Məsələn, 2009-cu il üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin xərcləri 12.355.000.000 (on iki milyard üç yüz əlli beş milyon) manat məbləğində təsdiq edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumata görə respublikamızın əhalisi 8.700.000 (səkkiz milyon yeddi yüz min) nəfərdir. $12.355.000.000 : 8.700.000 = 1.420$. Respublikamızın büdcəsindən əhalinin hər birinə 1.420 (min dörd yüz iyirmi) manat düşür. Bu məbləği əsas baza kimi götürərək, zərərvuranın və zərərçəkmişin təqsirinin dərəcələrindən, mənəvi sarsıntı və iztirabların xarakteri və dərəcəsindən, cavabdehin əmlak vəziyyətindən, həmçinin zəruri halların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq 0,25; 0,5; 1; 1,5; və 2 kimi əmsallara vurmaq olar. Mənəvi zərərin minimum məbləği

bu halda 355 manat, maksimum məbləği isə 2840 manat təşkil edəcək.

Mənəvi zərərə görə kompensasiyanın göstərilən üsulla hesablanan məbləği, mahiyyət etibarilə, hüquqazidd və təqsirli davranışın nəticələrinə dövlətin verdiyi maddi qiymət olacaq.

Mənəvi zərərin vurulması ilə bağlı konkret halların xüsusiyyətləri və dövlətin insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə və qorunması ilə bağlı vəzifəsini icra etməsindən asılı olaraq təqsirin dərəcəsi kompensasiyanın həcmnin artırılması və ya azaldılması məqsədilə nəzərə alın bilər. Dövlətin müdafiə etdiyi və qoruduğu ictimai münasibətlər cinayət qanunvericiliyində təqsirin müxtəlif dərəcələrini nəzərdə tutur: qəsd (birbaşa və dolaylı qəsd) və ehtiyatsızlıq (cinayətkarcasına özünəgüvənmə və cinayətkarcasına etinasızlıq). Buna uyğun olaraq mənəvi zərərin kompensasiyası həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı da təqsir dövlətin əhalinin sosial (psixi və fiziki) rifahı üçün xərclərinin səviyyəsinə əmsalla ifadə olunan nisbətdə nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, əmsallar qəsdin və ehtiyatsızlığın növlərinə mütəvafiq 2; 1,5; 1; 0,5 və 0,25 kimi müəyyən edilməlidir. Zərərçəkmişin təqsiri kompensasiya həcmnin azaldılması üçün nəzərə alındığından, təqsir qəsd və ehtiyatsızlığa münasibətdə əmsalları fərqləndirməklə ifadə edilməlidir.

Lakin qanunvericiliklə elə hallar da nəzərdə tutulur ki, bu zaman təqsir maddi-hüquqi məsuliyyətin həcminə təsir göstərmir. Bu zaman təqsirin nəzərə alınma əmsalı mənəvi zərərin kompensasiyasının həcminə, yəni 1-ə bərabər olmalıdır.

Zərərçəkmişin qəsdli nəticəsində meydana çıxan zərər mülki hüquq məsuliyyətini istisna edir. Deməli, mənəvi zərər dəydiyi hallarda da belə zərər 0-a bərabər olur.

Zərərçəkmişin ehtiyatsızlığı zamanı dəymiş zərərə görə kompensasiyanın həcmi azaldıla bilər. Mənəvi zərərin müstəsna olaraq zərərçəkmişin kobud ehtiyatsızlığı (cinayət hüququ terminologiyasına müraciət etsək, cinayətkarcasına özünəgüvənmə) üzündən dəydiyini müəyyənləşdirən hallar olduqda isə, əmsal 0-a bərabər olur, yəni kompensasiya tələbi rədd edilir.

Mənəvi zərərin kompensasiyasının həcminə təsir göstərən halların xüsusiyyətləri onun artırılması və ya azaldılması, yaxud da zərərin olmamasına görə iddianın rədd edilməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər. Məsələn, zərərvuranın vurduğu zərərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş hərəkətləri, yaxud vurulmuş mənəvi zərərin könüllü (tərəflərin razılığı əsasında) kompensasiyası yuxarıda göstərilən hüquqi nəticələri doğura bilər. Kompensasiyanın məbləğini artıran bu hallar sırasına şantaj, zərərçəkmişin arzu olunan davranışına nail olmaq üçün zərərvuranın ona bilərəkdən yanlış məlumat verməsi və s. aid edilə bilər. Bundan başqa, bu sıraya zərərçəkmişin xarakterik xüsusiyyətləri – əsəbilik, bədgümanlıq, peşə xəstəliyi və s. də aid edilə bilər. Bu zaman həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması əmsalı sıfırla 2 arasında olmalıdır. Sıfır olduğu halda, kompensasiya istisna edilir, 2 olduqda isə zərərçəkmişin sosial rifahının təmin edilməsi üçün əlavə xərclər çəkilməsi zərurəti yaranır.

Hüquqtəbqedicə fəaliyyətin asanlaşdırılması üçün mənəvi zərərin kompensasiyasının həqiqi meyarlarını

müəyyən etmək imkanı yaradan formul şəklində ifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vurulmuş zərərin xarakterindən asılı olaraq, formulda istifadə edilən işarələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

$$H = T_1 \times T_2 \times X$$

Burada H – zərərin həcmi, T_1 – zərərvuranın təqsirinin dərəcəsi, T_2 – zərərçəkmişin təqsirinin dərəcəsi, X – zəruri halların xüsusiyyətləridir.

Vurulan mənəvi zərərin sahəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, təqsirin dərəcəsi yuxarıda göstərilən qaydada və əmsallarla hesablanmalıdır.

III FƏSİL

MƏNƏVİ ZƏRƏRİN KOMPENSASIYASINA DAİR İŞLƏRİN QALDIRILMASININ, HAZIRLANMASININ VƏ BAXILMASININ PROSESSUAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Mənəvi zərərin kompensasiyasına dair iddianın irəli sürülməsi hüququ

Mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı işlər üzrə iddianın irəli sürülməsi hüququnun anlayışı iddianın və onun irəli sürülməsi hüququnun ümumi anlayışı çərçivəsində müəyyən edilməlidir. Bu məsələlər ətraflı surətdə tədqiq edilmədən mənəvi zərərin kompensasiyasına dair işlərin prosesual xüsusiyyətlərini aşkar etmək mümkün deyil.

Hüquqi fikir antologiyasında iddia birmənalı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

İnqilabdan əvvəlki Rusiyanın hüquq ədəbiyyatında iddianın anlayışını ilk dəfə V.Qordon vermişdir. Onun fikrincə, iddia mülki hüququn həyata keçirilməsi vasitəsidir (124, s. 5). Lakin mülki hüquqlar əsasən iddia ilə və məhkəmə qaydasında həyata keçirilmədiyindən iddianın belə geniş anlayışı ümumi anlayış qismində qəbul olunmadı.

Y.V. Vaskovskinin fikrincə isə iddia dedikdə, məhkəmənin iddiaçıların tələblərinin hüquqa uyğunluğunu yoxlamasından və təsbitindən ibarət fəaliyyəti başa düşülməlidir (56, s. 156). Belə yanaşma həmin institutun xarakteristikasını kifayət qədər açıb göstərə bilmir. Ona

görə ki, bu anlayış iddianın mühüm elementlərini əhatə etmir və həmin elementlər arasındakı münasibətləri əks etdirmir.

Y.A. Nefedyeve iddiaya bir qədər fərqli konseptual yanaşma əsasında anlayış vermişdir. O, iddianı cavabdehə qarşı tələbin hüquqi və faktiki əsaslarının məhkəməyə ünvanlanmış xahiş şəklində ifadə olunduğu şikayət kimi nəzərdən keçirirdi (103, s. 5-6). Onun fikrincə, iddia kontragentə qarşı irəli sürülmüş, dövlət orqanı kimi məhkəməyə xahiş üzrə həll edilə biləcək tələbdir. Belə mövqe müəllifin əsas etibarilə düzgün olan konsepsiyasını xeyli zəiflədir. Y.A. Nefedyeve görə, iddia iki tərəfdən – formal və maddi tərəfdən ibarətdir. Müəllif iddianın birinci tərəfini məhkəməni prosessual fəaliyyətə sövq edən iddiaçının fəaliyyəti kimi müəyyən edir. İddianın ikinci tərəfini isə iddiaçının öz mənafeələrinin qanuniliyini dərk etməsi və onları həyata keçirməyə can atması təşkil edir (103, s. 197). Belə fikirlə razılaşmaq çətindir, çünki məhkəmə hüquqa dair mübahisəni həll edərkən, iddiaçının öz tələblərinin hüquqauyğunluğunu dərk etməsindən və onun öz mənafeələrini həyata keçirməyə nə dərəcədə çalışmasından asılı olmayaraq ədalət prinsipindən çıxış edir.

A.X. Holmstenin fikrincə, iddia şəxsin qarşı tərəfin mülki hüququ tanınması, yaxud tanınmaması barədə xüsusi müraciətdən ibarətdir. Qarşı tərəf özünün həmin hüquqa malik olduğunu ya inkar edir, ya da qəbul edir (64, s. 136). Müəllifin iddia haqqında fikri bu məsələnin prosessual aspektinə əsaslanır.

Maraqlı şəxs məhkəməyə müraciət edərək, yalnız subyektiv hüquqlarının tanınması barədə deyil, həm də

cavabdehin iddiaçının xeyrinə müsbət hərəkətləri həyata keçirməyə sövq edilməsi barədə tələblər irəli sürür. Bununla birlikdə, A.X.Holmstenin bu anlayışı iddianın növlərə bölünməsinə təklif edən konsepsiyanın qaynaqlandığı mənbə hesab edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərkibinə Şimali Azərbaycanın da daxil olduğu Rusiyada inqilabdan əvvəl bu məsələnin tədqiqində fərqli fikirlərə baxmayaraq, bütün müəlliflər onun öyrənilməsinə prosesual nəzəriyyə mövqeyindən yanaşırdılar. Faktiki olaraq müəlliflər iddiaçının cavabdehə qarşı tələbini maddi-hüquqi tələb qismində tanımadıqlarından iddia anlayışının öyrənilməsinə maddi-hüquqi mövqedən yanaşmağa çalışmırdılar.

Rusiya imperiyasının ərazisində qüvvədə olmuş mülki qanunvericilik mülki hüquqların müdafiəsi üsulu kimi mənəvi zərərin kompensasiyasını nəzərdə tutan normaları təsbit etmirdi.

1917-ci il inqilabından sonra cəmiyyətin mentaliteti xeyli dəyişdi. Lakin mənəvi zərərin kompensasiyası məsələsinə münasibət dəyişmədi. Bu institut sovet insanının və sosialist hüquq düşüncəsinin mənafeələrinə zidd olan institut kimi nəzərdən keçirilirdi. A. Zeytsin fikrincə, qanunvericilik qaydasında tənzimləmədən imtinanın xeyrinə gətirilən əsas argument sovet insanının ləyaqətinin metalla ölçülməsinin mümkünsüzlüyü idi (79, s. 14).

Sovet hüquq doktrinasının mənəvi zərəri, onun qanunvericilik qaydasında müdafiəsi üsulunu və formasını tanımaqdan imtina etməsi sovet insanının mənəvi sarsıntı və iztirabları haqqında dərin nəzəri diskussiya imkanlarını da uzun müddət aradan qaldırdı. Bununla bərabər, sovet

hüququ, o cümlədən sovet mülki hüququ əmlak ziyanını və əmlak ziyanı ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak ziyanını qəbul edirdi.

Sovet qanunları ilə tənzimlənən, sovet vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə vurulmuş zərərə görə müdafiənin məhkəmə formaları sovet mülki prosessual hüquq nəzəriyyəsində iddia, iddia hüququ və ondan törəmə olan iddianın irəli sürülməsi hüququna dair diskussiyalara geniş vüsət verdi. Bütövlükdə mülki prosessual hüquq nəzəriyyəsində bu məsələyə dair üç konsepsiya təşəkkül tapmışdı: maddi-hüquqi, prosessual-hüquqi və iki tərəfi olan maddi və prosessual-hüquqi konsepsiya.

Birinci konsepsiyanın tərəfdarları sırasına A.A. Dobrovolski, S.A. İvanova, R.K. Muxamedşin, M.A. Vikut, V.V. Butnev, Y.A. Kraşennikov və başqaları aiddir. Həmin müəlliflər iddianı maraqlı şəxsin irəli sürdüyü, məhkəmə tərəfindən baxılmalı olan maddi hüquqi tələb kimi nəzərdən keçirirlər. Belə ki, A.A. Dobrovolski və S.A. İvanova iddianı bir şəxsin başqasına qarşı məhkəməyə, yaxud başqa hüquq orqanına təqdim etdiyi, mübahisəli maddi-hüquqi münasibətdən irəli gələn, prosessual qaydada həll edilməli olan, hüquqi faktlara əsaslanan tələb kimi başa düşürlər (73, s. 8-17). Bu fikirdən belə bir nəticə çıxır ki, qanunla tənzim edilən iddianın irəli sürülməsi hüququ məhkəmənin maddi-hüquqi tələbi təmin, yaxud rədd etməsi məqsədini güdür. Sonra isə A.A. Dobrovolski göstərir ki, iddia qərar çıxarılmasına əsas verir. Məhkəmə iddiaçının cavabdehə qarşı tələbinin əsaslı olub-olmamasından asılı olaraq iddianı təmin edir, yaxud iddianı təmin etməkdən imtina edir. Müəllifin fikrincə, başqa yanaşma yanlışdır (73, s. 2).

B.N. Lapin mülki mühakimə icraatının bütün növlərinin əsası qismində prosesual tərəfi götürərək, onların fərqləndirilməsinin meyarını maddi-hüquqi tənzimləyici təsir, o cümlədən iddia səviyyəsində nəzərdən keçirir (90, s. 61-64).

R.K. Muxamedşinin fikrincə, iddianın müəyyən edilməsinin mahiyyəti bir şəxsin başqasına qarşı mübahisəli maddi-hüquqi tələbindən ibarətdir ki, burada prosesual forma onun mövcudluq üsuludur (100, s. 12-14). Müəllif bu fikir əsasında belə nəticəyə gəlir ki, iddianın predmeti iddiaçının cavabdehə qarşı konkret maddi-hüquqi tələbidir (100, s. 14). Fikrimizcə, bu halda həmin məsələyə yanaşmada məntiqi natamamlıq var. Ona görə ki, predmet hansısa təzahürün elementlərinin əlaqə və münasibətlərinin keyfiyyət qanunauyğunluğunun inikasıdır.

Məlumdur ki, iddianın iki tərkib hissəsi var – predmet və əsas. İddianın predmeti kimi onun məzmunu çıxış edirsə, onda əsas kimi nə çıxış edir? Sovet hüququ, o cümlədən mülki prosesual qanunvericilik iddianın iki tərkib hissədən – predmet və əsas hissəsindən ibarət olması konsepsiyasından çıxış edirdi. Sovet mülki prosesual qanunvericiliyi iddianın dəyişdirilməsini predmetin, yaxud əsasın dəyişdirilməsi kimi nəzərdən keçirirdi.

Beləliklə, predmet və əsasın vahidliyi və fərqliliyi tam şəkildə iddianın məzmununu və mahiyyətini təşkil edirdi. Bununla əlaqədar sovet mülki prosesual qanunvericiliyinə istinad edən alimlərin fikirləri o qədər də inandırıcı görünmür (54, s. 17; 59, s. 100), həmin maddələrdə iddia terminindən iddiaçının cavabdehə qarşı

maddi-hüquqi tələbi qismində, onun maddi-hüquqi xarakteristikasından isə iddianın mahiyyətinin əsaslandırılması qismində istifadə olunmuşdur.

Mülki prosessual hüququn institutu kimi iddianı N.İ. Avdeyenko, P.F. Yeliseykin, Q.L. Osokina, Y.A. Oqibalin, V.P. Volojanin, K.İ. Komissarov, V.N. Şeqlov, Y.V. Ryabova və b. tədqiq etmişlər. Həmin prosessualist alimlərin fikrincə, iddianın mahiyyəti onun prosessual mənasından və əhəmiyyətindən ibarətdir. İddiaçının məhkəməyə qarşı tələbləri iddiaçının cavabdehə qarşı irəli sürdüyü tələblərin əsaslı olub-olmamasından asılı olmayaraq məhkəmənin prosessual fəaliyyətinin başlanması ilə nəticələnir. İddiaçının iddiadan imtina edib, məhkəmənin iddiadan imtinanı qəbul etməməsi hallarında da müdafiənin iddia forması öz təyinatını yerinə yetirir (117, s. 231).

Bu alimlərin fikrincə, iddia məhkəmədə hüquqi müdafiənin spesifik vasitəsidir. O, mülki proses iştirakçılarının mülki-hüquqi mübahisələrin həlli üzrə prosessual fəaliyyətinin başlanma amilidir (61, s. 22). İddia maraqlı şəxsin pozulmuş, yaxud pozulmaq təhlükəsi altında olan subyektiv hüququnun müdafiəsi üçün hüquq orqanına müraciət etməsi vasitəsidir (107, s. 19; 71, s. 195).

Qeyd etmək lazımdır ki, iddia yalnız məhkəmədə mülki işin qaldırılması mərhələsində mövcuddur, iddia işi qismində isə bütün mühakimə icraatı çıxış edir. İddianı maraqlı şəxslər irəli sürür, mühakimə icraatına isə məhkəmə başlayır və həyata keçirir, buna görə də iddia anlayışının başqa əlamət və elementlərlə tamamlanmasına ehtiyac var. Bu əsas elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi iddia və

həyata keçirilən mühakimə icraatı haqqında tam təsəvvür verməlidir.

İddianı məhkəmə araşdırması prosesində pozulmuş hüququn müdafiəsi üçün iddiaçının istifadə etdiyi prosessual müdafiə vasitələri sistemi kimi nəzərdən keçirən alimlərin fikri ilə razılaşmaq çətinidir (75, s. 90). Şübhəsiz, iddia hüquq və mənafeələrin müdafiəsi üçün istifadə olunan vasitədir. Lakin onu sistem kimi təqdim etmək lazım deyil. Sistem uzlaşdırılmış və tarazlaşdırılmış şəkildə tənzimlənən hüquqi təzahürlərin daimi əlaqə və münasibətlərini nəzərdə tutur ki, bundan müdafiənin məhkəmə iddiası formasında həmişə istifadə olunmur. Sistemə məhkəmənin, yaxud hakimin, məhkəmə iclas katibinin, ekspertin və başqalarının geri çağırılması üzrə hüquqi məsələlər daxildir. Buna görə də iddia anlayışının həcm etibarilə sistemlə qarşılaşdırılmasının çətinliyi üzündən onları eyniləşdirmək düzgün deyil.

Bütün bunlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iddianın prosessual konsepsiyasının tərəfdarları onun maddi-hüquqi xarakterini arxa plana çəkir.

Üçüncü konsepsiyanın tərəfdarları barışdırıcı mövqe tuturlar. Bu müəlliflərin işləyib hazırladığı konsepsiya ona əsaslanır ki, iddia iki (maddi və prosessual) tərəfdən ibarətdir. Bu mövqeni D.M. Çeçot, İ.A. Jeruolis, A.F. Kleyman, L.İ. Anisimova, D.İ. Belilovski və başqa müəlliflər bölüşürlər.

İ.A. Jeruolisin fikrincə, iddiada maddi və prosessual xüsusiyyətlərin nisbəti predmet və forma kimi ifadə olunur. Müəllifin mövqeyi ondan ibarətdir ki, iddianın predmetini maddi-hüquqi mübahisə təşkil edir və onun xarici ifadə qismində prosessual xarakteri var. Başqa

sözlə, iddia maddi və prosessual məzmun və formanın nisbətidir (76, s. 14).

D.M. Çeçotun mövqeyi də bu mövqeyə yaxındır. Müəllif iddianın prosessual tərəfini pozulmuş, yaxud barəsində mübahisə açılmış hüququn müdafiəsinin təmin edilməsi haqqında məhkəməyə verilən tələbdə, maddi-hüquqi tərəfini isə iddiaçının cavabdehə qarşı irəli sürdüyü vəzifənin yerinə yetirilməsi və ya tərəflər arasında hüquq münasibətinin mövcudluğunun təsdiqi tələbində görür (126, s. 69).

Beləliklə, iddianın iki aspektli konsepsiyasının tərəfdarları: a) iddiaçının cavabdehə qarşı irəli sürdüyü müdafiə olunan maddi-hüquqi tələbin xarakterini; b) onun müdafiəsinin prosessual formasını əsas götürürlər.

İddianın anlayışı ilə bağlı müəlliflərin hüquq ədəbiyyatında nəzərdən keçirilən fikirləri aşağıdakıları təsbit etməyə imkan yaradır: a) hüquq elmində iddianın anlayışı haqqında üç konsepsiya mövcuddur; b) mövcud konsepsiyalar iddianı müxtəlif mövqelərdən xarakterizə edir; c) hüquq elminin inkişafı üçün bu məsələdə vahid konsepsiyanın işlənilib hazırlanması zəruridir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, iddia anlayışını: a) fiziki şəxslərin və təşkilatların hüquqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiəsi vasitəsi; b) iddiaçının cavabdehə qarşı mülki hüquqa dair mübahisənin fərdiləşdirilməsi vasitəsi qismində çıxış edən maddi-hüquqi tələbi; c) iddia işləri üzrə mülki mühakimə icraatı iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləyən prosessual hüquq normalarının məcmusu kimi nəzərdən keçirmək olar.

İddia anlayışı, iddia hüququ və iddianın irəli sürülməsi hüququ anlayışından daha genişdir. İddianın irəli

sürülməsi hüququ iddia hüququndan törəmədir. İddia hüququnun olmaması iddianın irəli sürülməsi hüququnu da istisna edir. Lakin iddia hüququnun olmaması məhkəməyə iddia ilə müraciət edilməsi hüququnun olmaması kimi başa düşülməməlidir, çünki iddia hüququ ehtimaldır, mübahisəli hüquq münasibəti üzrə mübahisə iddia üzrə məhkəmə icraatı zamanı, yəni iddia irəli sürüldükdən sonra qəti həllini tapır.

Məhkəmədə iddianın irəli sürülməsi hüququna Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təminat verir. Konstitusiyanın 60-cı maddəsinə görə, hər kəs hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsi hüququna malikdir. Bununla bərabər Konstitusiyanın həmin müddəası normativ ümumiləşdirmənin ən yüksək forması kimi çıxış etdiyindən normativ-hüquqi aktlarda, o cümlədən mülki prosessual qanunvericilikdə konkretləşdirilmişdir.

İddianın irəli sürülməsi üzrə konstitusion hüquqa məhkəmənin mühakimə icraatını başlamaq vəzifəsi uyğun gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki, MPM-in 151.2 maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş geniş mənada iddiaya yol verilməsi məsələsinin maraqlı şəxs üçün dispoitiv əhəmiyyəti var. Bu normanın məzmununun fərqli anlamı məhkəmənin mülahizəsinə görə mülki işin qaldırılması haqqında məsələnin həlli ehtimalını doğurmuş olardı.

Plenum Qərarının 5-ci bəndinə əsasən mənəvi zərərin məbləği, habelə zərərin ödənilməsinin digər formaları iddia ərizəsində konkret göstərilməlidir. Buna əməl olunmaması Azərbaycan Respublikası MPM-in 152.1.1-ci maddəsinə əsasən iddia ərizəsinin geri qaytarılması üçün əsasdır.

cavabdehin vəzifəni icra etməsi barədə maddi-hüquqi tələbi iddianın predmetini təşkil edir. Məhkəmə iddiaçının subyektiv mülki hüququnun olub-olmadığını təsbit etdikdən sonra iddianı təmin edir və ya onu təmin etməkdən imtina edir.

Beləliklə, «iddia» və «iddia hüququ» maddi-hüquqi mənada iddiaçının subyektiv mülki hüququnu həyata keçirməyə cavabdehin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. O, prosessual hərəkətdə təzahür edir.

İddianın irəli sürülməsi hüququ isə Konstitusiyaya ilə təminat verilən hüquqların müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət formalarından biridir.

İddianın irəli sürülməsi hüququ məhkəmənin mülki iş qaldırmaq, ona baxmaq və onu mahiyyəti üzrə həll etmək vəzifəsinə uyğun gəlir.

Beləliklə, iddianın irəli sürülməsi hüququ – mülki hüquq haqqında konkret mübahisə üzrə ədalət mühakiməsi hüququdur.

Şəxsin iddia irəli sürülməsi üzrə subyektiv hüququnun yaranmasının mövcud olub-olmaması ilə qanunvericinin bağladığı hal hüquq nəzəriyyəsində ilkin şərt adlandırılır. İddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərtlərinin siyahısı hüquqa dair konkret mübahisənin xarakterindən asılıdır. İlkin şərtlərin məzmunu onların spesifikliyini müəyyən edir ki, bunlar da həmin şərtlərin fərdiləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında mübahisənin növ xarakteristikasının keyfiyyət xüsusiyyəti iddianın irəli sürülməsi hüququnun ümumi ilkin şərtləri çərçivəsində təzahür edir.

Müasir hüquq nəzəriyyəsində hüquq subyektliyi anlayışı hüququn uyğun sahəsində hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq üçün hüquq subyektlərinin hansı keyfiyyətlərinin olması əsas götürülməklə müəyyən edilir. Mülki və mülki prosessual hüquq subyektliyi haqqında təsəvvürlər hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Mülki prosessual hüquq qabiliyyəti qanunla müəyyən edilən və yol verilən mülki prosessual hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq qabiliyyətidir. Qanun belə qabiliyyəti eyni dərəcədə bütün fiziki və hüquqi şəxslərə aid edir (MPM-in 48-ci maddəsi). Mülki prosessual qanunvericilik bu məsələdə hər hansı məhdudiyyətə yol vermir. Bununla bərabər, mülki prosessual hüquq qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti ilə, yəni mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanı ilə sıx surətdə bağlıdır.

Mülki və mülki prosessual qanunvericiliyin istinad etdiyi hüquq qabiliyyəti hələ bütün fiziki və hüquqi şəxslərin konkret subyektiv hüquqlarının olmasını göstərmir.

Qanun yalnız hərəkətlər, yaxud hadisələr nəticəsində onların əldə edilməsinin mücərrəd imkanını qəbul edir. Konkret subyektiv hüququn yaranması üçün hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı, hüquqi fakt da zəruridir. Lakin mülki və mülki prosessual hüquq qabiliyyəti kateqoriyasını xüsusi subyektiv hüquq üçün mülki və mülki prosessual hüququn olması kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Hüquq qabiliyyəti kateqoriyası daimi və dəyişməzdir. Subyektiv hüquq, o cümlədən mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı subyektiv hüquq müxtəlif hüquq

münasibətlərinin növ xarakterindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Fiziki şəxslərin mülki və mülki prosessual hüquq qabiliyyəti doğum anından ölənə qədər mövcud olur. Buna görə də mülki hüquq qabiliyyətinin yaranması mülki prosessual hüquq qabiliyyətinin yaranmasını şərtləndirir. Bununla bərabər, mülki prosessual və mülki hüquq qabiliyyəti anlayışları eyni anlayışlar deyil. Onlar əsasən məzmunca fərqlənirlər. Həmin fərqlər müstəqil hüquq sahələrinin mövcudluğu ilə şərtlənir ki, bununla əlaqədar sahəvi hüquq qabiliyyətliliyinin spesifik əlamətləri olur.

Sahəvi hüquq qabiliyyətliliyinin yalnız ona xas olan əlamətləri var ki, bu da ictimai münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Mülki məhkəmə icraatı qaydasında mülki, ailə, əmək, inzibati, maliyyə, vergi və başqa hüquq normalarına əsaslanan iddialar üzrə işlərə baxılır. Deməli, mülki prosesdə iddia tərəfi olmaq üçün ümumsahəvi mülki prosessual hüquq qabiliyyətliliyi yetərlidir, yəni iddia üzrə prosessual münasibətlərin subyektı olmaq üçün maddi hüquq münasibətlərinin məhkəmə tərəfindən qəbul edilən subyektı olmaq, maddi hüquqa malik olmaq və vəzifə daşımaq qabiliyyəti kifayətdir. Mülki prosessual hüquq üzrə hüquq qabiliyyəti maddi hüquq qabiliyyətinin xarakterinə nisbətən prosessual hüquq və vəzifənin olmasını nəzərdə tutur. Lakin bu, maddi hüquq üzrə hüquq qabiliyyəti barəsində, o cümlədən maddi-hüquqi mənada iddianın irəli sürülməsi barəsində eyni mənanı ifadə etmir. O, hüququn uyğun sahəsinin predmetinə daxil olan hüquq münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Göstərilənlər aşağıdakıları təsbit etməyə imkan verir:

Mülki prosessual qanunvericiliklə təsbit olunmuş mülki prosessual hüquqlar və vəzifələri olmaq imkanı Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə mənəvi zərərin kompensasiyası hüquqlarının məhkəmə qaydasında müdafiəsi hüququ olan bütün fiziki və hüquqi şəxslər üçün eyni dərəcədə qəbul olunur. Mülki prosessual qanunvericilik onların tərəf, o cümlədən iddiaçı qismində mülki prosesdə iştirakı imkanını nəzərdə tutaraq, prosessual hüquq qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yol vermir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası üzrə subyektiv maddi hüququ olan bütün şəxslərin mülki prosessual hüquq qabiliyyəti var.

Mənəvi zərərin kompensasiyası üzrə subyektiv maddi hüquq qabiliyyəti maddi hüquq münasibətinin xarakteri və hüquqi faktla (faktiki tərkiblə) şərtlənmişdir. Bu maddi-hüquqi kateqoriyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, insanın şəxsi qeyri-əmlak (qeyri-maddi) nemətlərinin pozulması nəticəsində yaranır və qarşılıqlı qiymətləndirmə xarakteri daşıyır.

Şəxsi qeyri-əmlak ictimai münasibətlərinin qarşılıqlı qiymətləndirmə xarakteri onların insan fəaliyyətinin hansı sahəsində yaranmasından asılı olmayaraq mülki hüququn predmetinin xüsusiyyətini təşkil edir. Deməli, mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə iddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərti kimi mülki prosessual hüquq qabiliyyətliliyinin xüsusiyyəti onun mülki hüquqdakı hüquq qabiliyyətliliyi ilə şərtlənməsindən ibarətdir.

İlkin şərtin növbəti kateqoriyası kimi iddiaçının fəaliyyət qabiliyyəti çıxış edir. Qanuna uyğun olaraq

yalnız fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin iddia irəli sürmək hüququ var. Prosesual hərəkətləri şəxsən icra etmək, yəni iddianı irəli sürmək qabiliyyəti hüquq subyektliliyinin prosesual kateqoriyasını təşkil edir. Onun mülki hüquqdakı fəaliyyət qabiliyyətindən fərqi bundan ibarətdir.

Tam prosesual fəaliyyət qabiliyyəti yetkinlik yaşına çatdıqda, yəni 18 yaşdan yaranır. Mülki hüquqda fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxsin iradi hərəkətləri yerinə yetirməsi ilə bağlıdır ki, bu da fiziki şəxsin müəyyən psixi yetkinliyə çatmasını nəzərdə tutur.

Mülki qanunvericilik fəaliyyət qabiliyyətinin meyarı qismində yaşı müəyyən edir. MM-in 28.2-ci maddəsinə uyğun olaraq fiziki şəxs on səkkiz yaşına çatdıqda tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir. Bu qaydadan iki istisnaya yol verilir: birincisi, MM-in 28.4-cü və MPM-in 49.2-ci maddəsinə uyğun surətdə emansipasiya halında, ikincisi, MM-in 28.6-cı maddəsinə uyğun olaraq fiziki şəxsin qanunla müəyyən olunmuş qaydada nikaha girmə yaşı aşağı salınmaqla nikaha girməsi halında vətəndaş on səkkiz yaşına çatmadan da tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir.

Mənəvi zərərin ən mühüm spesifik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, mənfi dəyişikliklərin xarici ifadə forması olsa da, istənilən halda zərərçəkmişin şüurunda baş verir və subyektin psixi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Yetkinlik yaşına çatmamış fiziki şəxslər barəsində mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddianın irəli sürülməsi üzrə prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsini onların qəyyumu, himayəçisi, yaxud nümayəndəsi reallaşdırdıqda, mülki qanunvericiliklə təsbit olunmuş

ümumi qaydalar rəhbər tutulmaqla həllini tapmalıdır. Bununla bərabər, delikt qabiliyyətinə malik olma və ya malik olmama şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin xüsusi növ xarakteri ilə əlaqədar prosessual fəaliyyət qabiliyyətliliyinin realizəsinin tanınmasından imtina üçün əsas kimi çıxış edə bilməz. Fiziki iztirab doğurmuş qeyri-maddi nemətə qəsd həmin iztirabların neqativ təsirlərinin yumşaldılmasına yönəlmiş kompensasiya tələb edir.

Mülki qanunvericiliklə müəyyən edilən fəaliyyət qabiliyyətsizliyi və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətsizliyi, məsələn, MM-in 28.3-cü maddəsi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının tanınmasını istisna etmir. Bu ona görə xüsusilə vacibdir ki, onlar insana doğulduqdan sonra məxsus olan ayrılmaz hüquqlardır.

Plenum Qərarının 4-cü bəndi müəyyən edir ki, «mənəvi zərərin ödənilməsi tələbi iddiaçının şəxsiyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün bu tələb üzrə hüquq varisliyinə yol verilmir. İddiaçı məhkəmə tərəfindən bu iddia üzrə qətnamə qəbul edilənə kimi vəfat edərsə, Azərbaycan Respublikası MPM-in 261.0.7-ci maddəsinə əsasən həmin iş üzrə icraata xitam verilməlidir.

İddiaçının xeyrinə mənəvi zərərin tutulması barədə qətnamə qanuni qüvvəyə mindikdə və o, həmin məbləği alana kimi vəfat etdikdə bu tələb vərəsəlik üzrə keçir».

Mübahisənin məhkəmə aidiyyəti haqqında danışarkən qeyd etmət lazımdır ki, Konstitusiya ilə hər kəsin onun işinə qanunla müəyyən edilmiş məhkəmədə baxılması hüququ vardır. Konstitusiyanın 62-ci maddəsinə görə şəxsin razılığı olmadan onun işinə başqa məhkəmədə baxılmasına yol verilmir.

Mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsini MPM ilə təsbit olunmuş aidiyyət qaydasına uyğun ümumi məhkəmələr və ya iqtisad məhkəmələri həyata keçirir. Yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda mülki hüquqlar inzibati qaydada müdafiə olunur. Lakin inzibati qaydada qəbul olunmuş qərardan məhkəməyə şikayət verilə bilər.

İddianın irəli sürülməsi hüququnun bu ilkin şərtinin məqsədi səlahiyyətli orqanların səlahiyyət hədlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir, yəni hüquqi xarakterli tələblər müxtəlif hüquqtətbiqedici orqanlar arasında bölüşdürülür.

Aidiyyət işin xüsusiyyətlərindən çıxış edərək hakimiyyət qaydasında həllə ehtiyacı olan hüquqa dair mübahisələrin müxtəlif orqanların icraatına aid edilməsi kimi müəyyən oluna bilər.

Qanunverici işlərin məhkəmə orqanlarına aidiyyət qaydasını müəyyən edərkən MPM-in 24-cü maddəsinə uyğun olaraq hüquq münasibətlərinin xarakterini, mübahisənin predmetini və iştirakçıların subyekt tərkibini rəhbər tutur.

MPM-in 25-ci maddəsinin məzmunundan məlum olur ki, qanun işlərin aidiyyətini hüquq münasibətlərinin iki əlaməti çərçivəsində - hüquq münasibətinin növü və onların iştirakçılarının tərkibi nəzərə alınmaqla həll edir.

Göstərilən əlamətlərə uyğun mübahisə tərəflərindən heç olmasa birinin sahibkar statusu olmayan fiziki şəxs qismində çıxış etməsi və ya mübahisənin onun sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gəlməməsi halında mülki, əmək, ailə, inzibati, vergi və başqa hüquq münasibətlərindən yaranan mübahisələrə aidiyyət qaydasında ümumi məhkəmələrdə baxılmalıdır.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin pozulması nəticəsində yaranan işlər üzrə zərərin vurulmasından irəli gələn öhdəliyin xüsusi mülki-hüquqi aspekti var.

Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üçün aidiyyət müəyyən edilərkən subyekt tərkibi əsas götürülür.

Mənəvi sarsıntı və izzətlərin vurulduğu subyekt qismində yalnız fiziki şəxs çıxış edə bilər. Bu məsələyə fərqli baxış hüquqi şəxsin həmin izzətlərə məruz qalması imkanını ehtimal etməyə sövq etmiş olardı ki, bu da hüquqi şəxsin təbiətinə uyğun deyil. Ona görə ki, hüquqi şəxs cansız varlıqdır, psixikası yoxdur, buna görə də emosional hisslər keçirə bilməz.

İddianın predmeti maddi-hüquqi mübahisədir ki, ona baxılması və onun həlli üçün iddiaçı məhkəməyə müraciət edir. Hər hansı maddi-hüquqi mübahisə bir şəxsin başqasına qarşı tələbləri irəli sürməsi ilə bağlı olduğuna görə, qanun onları iddiaçının yazdığı iddia ərizəsində göstərməsini tələb edir. Həmin tələblər iddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərtinin tərkib hissəsidir.

İşlərin tədqiq olunan kateqoriyası üzrə iddia predmetinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, mənəvi zərərin kompensasiyası zamanı iddiaçının seçdiyi müdafiə üsulu, onun mütləq və ya nisbi olan müəyyən subyektiv hüququnun pozulması ilə şərtlənir. Tənzimləyici maddi hüquq münasibətinin mövcudluğu qoruyucu (kompensasiyaedici) hüquq münasibətinin müəyyən edilməsinin şərtidir. İddiaçı məhkəmədən onunla cavabdeh arasında maddi hüquq münasibətinin mövcudluğunun və mənəvi sarsıntı və izzətlərin vurulmasının bu münasibətlərin pozulması nəticəsində baş verərək subyektiv hüququn müdafiəsi üzrə qoruyucu

hüquq münasibətinin yaranmasını şərtləndirməsinin təsdiqlənməsini xahiş edə bilər. İddiaçının xahişi təmin edilərsə, cavabdehin maddi-hüquqi vəzifəsi də mübahisə doğurmayacaq.

Tədqiq edilən məsələ çərçivəsində maraqlı şəxsin iddiaçı ilə cavabdeh arasında qoruyucu (kompensasiyaedici) maddi hüquq münasibətinin olmamasına dair iddasının predmeti üzrə eyniliyin müəyyən edilməsi nəzəri cəhətdən maraqlı və təcrübi cəhətdən əhəmiyyətli görünür. Bu halda iddiaçının xahişinin mahiyyəti onun hansısa öhdəliklərdən azad edilməsindən və bununla da özünün subyektiv maddi hüququnun müdafiəsindən ibarət olardı. Məhkəmənin qoruyucu (kompensasiyaedici) maddi hüquq münasibətinin olmaması faktını təsdiqləməsi predmet üzrə iddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərtinin mövcud olmadığı ehtimalını doğurardı. Belə vəziyyətdə məhkəmə iclasında qoruyucu hüquq münasibətinin mövcud olmadığını söyləməyə imkan verən hüquqi faktların bütün məcmusunun mövcudluğunu təsbit etməsi zərurəti yaranmış olardı. Lakin qüvvədə olan qanunvericiliyə görə iddianın irəli sürülməsi hüququ mənəvi zərərə məruz qalması ehtimal olunan hüquq subyektinə məxsusdur. Bununla bərabər, bu kateqoriya üzrə qoruyucu hüquq münasibətinin mövcud olmaması tələbinin mümkünlüyünü qanunun birbaşa nəzərdə tutması fiziki şəxslərin subyektiv mülki hüquqların müdafiəsi üzrə dispozitiv səlahiyyətlərinin bərabərliyini təmin edir.

Mənəvi zərərə məruz qalmış şəxsin maddi-hüquqi marağını nəzərə alaraq ilkin və qarşılıqlı iddia arasında qarşılıqlı əlaqə əsası üzrə qarşılıqlı iddianın

mümkünlüyünü, onlara birgə baxılmasını və məhkəmənin işi obyektiv surətdə həll etməsi imkanını ehtimal etmək lazım gələrdi.

İddia predmetinin tərkibinə iddiaçının əldə etməyə çalışdığı maddi nemət daxil deyil. İddiaçının iddia tələblərinin məbləğini artırmaq, yaxud azaltmaq hüququ, eləcə də məhkəmənin iddia tələblərinin məbləği həddindən kənara çıxmaq hüququ mübahisənin predmeti (iddianın obyektı) ilə bağlıdır.

Mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğinin müəyyən edilməsi məhkəmənin səlahiyyətini və bu kateqoriya işlərin xüsusiyyətini təşkil edir. İddianın əsasını isə iddiaçının məhkəməyə müraciətinin əsaslandığı hallar təşkil edir.

Bu kateqoriyadan olan işlər üzrə qanunvericilik iddiaçının irəli sürülmüş iddianı həqiqi faktlar üzrə əsaslandırmaq imkanlarını həyata keçirmək üçün heç bir məhdudiyyət müəyyən etmir. Lakin məhkəmə üçün yalnız hüquqi faktlar – mənəvi sarsıntı və iztirabların vurulmasını, yaranmış mülki-hüquqi mübahisənin bağlı olduğu mənəvi zərərin doğurduğu hallar əhəmiyyət kəsb edir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə iddianın əsasını hüquqi nəticələrin əlaqələndirildiyi konkret hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmuş faktların məcmusu təşkil edir.

Mülki prosessual hüquq nəzəriyyəsində iddianın əsasları üç qrupa ayrılır:

- iddiaçının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etdiyi subyektiv mülki hüququnun olduğunu göstərən faktlar;

- iddiaçının və cavabdehin maddi-hüquqi mübahisə ilə əlaqəsini göstərən faktlar;

- məhkəməyə müraciətin əsası qismində çıxış etmiş faktlar.

İddiaçının subyektiv mülki hüququnun olduğunu göstərən faktlar tənzimləyici və qoruyucu normaların hipotezası ilə müəyyən olunur. Məsələn, mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddia ərizəsində insanın hüquqi fəaliyyətinin hansı sahəsində - ailə, əmək, inzibati və başqa münasibətlər, eləcə də mülki-hüquqi delikt münasibətləri sahəsində mövcud olduğu göstərməlidir.

Beləliklə, iddianın predmeti və əsasları iddianın bütün tərkib hissələrini əhatə edir. Onlar iddianı fərdiləşdirərək, mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə iddiaların eyniliyini və fərqlərini təsbit etməyə imkan verir.

İddiaların eyniyyəti işin təkrarən qəbul edilməsinə və baxılmasına yol verilməməsinə nəzərdə tutur. Səhvən qaldırılmış işə xitam verilməlidir.

İddiaların eyniliyi üç meyar üzrə müəyyən olunur: predmet, əsas və subyekt tərkibi. Hər üç meyar üst-üstə düşdükdə eynilik olur.

Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddianın irəli sürülməsinin qadağan edilməsinin mövcudluğu haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmədə iddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərtləri sistemində işlərin bu kateqoriyası üzrə hüquqi qadağanın olub-olmaması xüsusi yer tutur. Tələbin hüquqazidd olması, yəni maddi qanunla qadağan edilməsi halında iddianın irəli sürülməsi hüququ yaranmır. Məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət hüququndan imtina məhkəməyə müraciətin qanunla birbaşa qadağan edilməsi hallarında mövcud ola bilər.

Belə göstəriş mövcud olduqda iddianın irəli sürülməsi hüququnun bütün yuxarıda sadalanmış ilkin şərtləri əhəmiyyətini itirir, çünki onların yalnız qanunla qorunan münasibətlər çərçivəsində hüquqi qüvvəsi var. Deməli, onlar məhkəməyə iddianın irəli sürülməsi hüququnun qadağan edilməsinin mövcud olmamasının əsas ilkin şərtindən asılıdır.

Bununla bərabər, məhkəmə təcrübəsi hüquq nəzəriyyəsində, o cümlədən zərər vurulmasından irəli gələn öhdəlik məsələsi üzrə hamılıqla qəbul olunmuş baş və xüsusi (sinqulyar) deliktin mövcudluğunu əsas götürür. Mülki qanunvericilikdə əsas deliktin, qeyri-əmlak hüquqlarına və qeyri-maddi nemətlərə vurulmuş zərərə görə məsuliyyət haqqında qoruyucu normanın olmaması məhkəmə təcrübəsində «qanunla birbaşa qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir» qaydası ilə təmin edilir. Məlumdur ki, mülki qanunvericiliyin insanın məruz qaldığı mənəvi sarsıntı və izzətlərə görə müdafiənin mülki-hüquqi üsullarının və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi sahəsində inkişafa ehtiyacı var.

3.2. Mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı işlərin prosesual xüsusiyyətləri

Prosesual hüquq nəzəriyyəsində mülki işin qaldırılmasına mülki prosesual hüququn normalarına əsaslanan prosesual hərəkətlər baxımından yanaşılır, maraqlı şəxsin tələbinin təmin edilməsinə yönəlmiş xarici davranışı tələbin əsaslı olub-olmaması barədə məhkəmə qərarının qəbul edilməsi məqsədi güdür.

Mülki işin qaldırılması mülki prosesin ilkin mərhələsini təşkil edir: bu mərhələdə hakim subyektiv hüququn müdafiəsinə dair iddia ərizəsini qəbul edərək mülki işin məhkəmə baxışına qəbul edilməsi məsələsini həll edir. Maraqlı şəxsin müraciəti və məhkəmənin ərizəni qəbul etməsi mülki prosesual hüquq münasibətinin yaranmasının əsası kimi çıxış edir.

Hakim şəxsin iddia irəli sürmək hüququnun ilkin şərtlərinin olduğunu müəyyən etdikdə hüququn düzgün realizə edildiyini yoxlamağa borcludur. Prosesual hüquq nəzəriyyəsində iddianın irəli sürülməsi qaydasına əməl edilməsi xüsusi şərtlər kimi müəyyən olunur. İşlərin bu kateqoriyasına tətbiq olunan şərtlər aşağıdakılardır:

- hüquqların məhkəmə qaydasında müdafiəsində şəxsin maraqlı olması;
- işin həmin məhkəməyə aidiyyəti;
- iddiaçının nümayəndəsinin səlahiyyətli olması;
- iddia ərizəsinin forma və məzmununa əməl olunması.

Mülki prosesual qanunvericiliyə uyğun bütün fiziki və hüquqi şəxslərin qanunla təsbit olunmuş qaydada özlərinin qanunla qorunan hüquq, azadlıq və

mənafeələrinin təmin edilməsi məqsədilə məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququ var.

Məhkəməyə müraciət etmək hüququndan imtina edilməsi etibarsızdır (MPM-in 4.2-cü maddəsi).

Tədqiq olunan mövzu baxımından MPM-in 4-cü maddəsinin məzmunundan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1 .Özlərinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının (qeyri-maddi nemətlərinin) pozulduğunu ehtimal edən bütün fiziki şəxslərin mülki məhkəmə icraatı haqqında qanunvericiliklə təsbit olunmuş qaydada pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi (mənəvi zərərin kompensasiyası) üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ var.

2. Məhkəməyə müraciət etmək hüququndan imtina etibarsızdır.

Beləliklə, iddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərtləri mövcud olduqda məhkəməyə müraciət hüququnun gerçəkləşdirilməsinin əsas şərti şəxsin həmin hüququn həyata keçirilməsində maraqlı olmasıdır.

Mülki prosessual hüququn dispozitiv başlanğıcı ilə əvvəlcədən müəyyən olunmuş şəxsin məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət məsələsini öz mülahizəsi əsasında həll etməkdə maraqlı olması heç də mübahisəli maddi hüquq münasibətinin subyektlərinin öz aralarında ilkin razılaşma əsasında məhkəməyə müraciət hüququndan imtina edə biləcəyini ifadə etmir. Bu kateqoriya işlərə münasibətdə imtina onun hansı formada ifadə edilməsindən asılı olmayaraq etibarsızdır. Bununla əlaqədar marağı məhkəməyə müraciət hüququnun ilkin şərti hesab edən alimlərin rəyi ilə razılaşmamaq çətinidir (48, s. 18-33).

İddianın irəli sürülməsi hüququ onun həyata keçirilməsi hüququndan asılı deyildir. Bu zaman müəyyən ilkin şərtlərin olmaması iddiaçıların iddianın irəli sürülməsi hüququnun olmadığı göstərir. Lakin iddia hüququnun ilkin şərtlərinin mövcud olmaması şəxsi məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət etmək imkanından məhrum edir. İddia hüququnun ilkin şərti məhkəmə iclasının gedişində yoxlanılır. Bu zaman ilkin şərtlərdən biri mövcud olduqda şəxs subyektiv hüququn məhkəmə müdafiəsi imkanından məhrum olur. Şəxsin maraqlılığının iddia hüququnun ilkin şərti qismində tanınması heç də o demək deyil ki, o, maraqlı olmadıqda özünün məhkəmə müdafiəsi hüququnu itirir. Bununla bərabər, şəxsin həmin məqamda məhkəməyə müraciətdə maraqlı olmaması onu gələcəkdə iddia irəli sürmək hüququndan məhrum etmir.

Prosessual mənada şəxsin mənəvi zərərin kompensasiyası üzrə irəli sürülən iddiada maraqlı olması hakimın mülki işi qaldırması ilə şərtlənmişdir. Mülki prosessual qanunvericilik, o cümlədən vurulmuş mənəvi sarsıntı və izzətlərə görə mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə mülki işin məhkəmənin təşəbbüsü ilə qaldırılması hüququnu nəzərdə tutmur.

Dispozitivlik prinsipi ilə əlaqədar belə hüquq öz hüquqlarını məhkəmədə müdafiə edən maraqlı şəxsə məxsusdur. Bununla yanaşı, məhkəmədə mülki işin qaldırılmasında maraqlı olma özlüyündə şüurlu - iradi hərəkətin həyata keçirilməsi ehtimalının əsası ola bilməz. Fiziki və ya psixi inkişafın lazımı səviyyəsinə malik olmayan (azyaşlı, xəstə, qoca və s.) şəxslər belə imkandan məhrumdur. Lakin fiziki və ya psixi çatışmazlığı olan fiziki şəxslər mülki prosessual qanunvericiliklə

tənzimlənən münasibətlərdən tamamilə kənarda qala bilməz. Bu vəzifələrin həlli üçün mülki prosesual hüquqda «Başqa şəxslərin hüquqlarını və dövlət mənafeyini müdafiə etmək üçün məhkəməyə müraciət etmə» institutu (MPM-in 59-cu maddəsi) var.

Başqa şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə məhkəməyə müraciət hüququna malik şəxslər vasitəsilə işin qaldırılmasına qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda yol verilir. Mülki və mülki prosesual qanunvericilik başqa şəxslərin keçirdiyi mənəvi sarsıntı və iztiraba görə subyektiv hüququn müdafiəsi məqsədilə məhkəməyə müraciət hüququna dair xüsusi müddəanı nəzərdə tutmur. Bu məsələ hüquqa dair əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsinə eyni dərəcədə aid olan mülki və mülki prosesual qanunvericiliyin ümumi normaları çərçivəsində tənzimlənir.

Başqa şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə məhkəməyə müraciət etmək hüququ olan şəxslərin yalnız işin qaldırılmasında prosesual marağı ola bilər. Onlar mübahisəli maddi hüquq münasibətinin tərəfi kimi çıxış etmirlər. Buna görə də qanunla nəzərdə tutulmuş hallar bu kateqoriya işlər üçün məhkəmədə mülki iş qaldırılarkən prosesual marağın gerçəkləşdirilməsinin ilkin şərti kimi çıxış edir. Konkret subyektiv hüququn yaranması üçün qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa, həm də hüquqi faktların mövcudluğu zəruridir. Belə hüquqi faktlar işin qaldırılması üçün lazımı surətdə rəsmiləşdirilmiş etibarnamə, yaxud başqa sənəddir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 14 may 1999-cu il tarixli Qərarının 2-ci bəndinə əsasən «maraqlı şəxslərin tələbləri üzrə vətəndaşın şərəf və

ləyaqətinin müdafiəsinə qanunla onun ölümündən sonra da yol verilir.

Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi üçün nəinki barələrində həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar yayılmış şəxslər, habelə həmin məlumatların təkzib edilməsində öz maraqları olan digər şəxslər (vərəsələr, ailə üzvləri, qohumlar, şərik müəlliflər və s.) məhkəmədə iddia qaldıra bilərlər».

Mülki prosessual qanunvericilik işlərin bu kateqoriyası üzrə məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi qaydasını nəzərdə tutmur. Məhkəmə təcrübəsinin çoxsaylı nümunələri bu kateqoriyadan olan işlərin məhkəmə aidiyyətinin onun başqa işlərlə əlaqəsi əsas götürülməklə müəyyən edildiyini göstərir.

Göstərmək lazımdır ki, mənəvi zərərə görə kompensasiya kateqoriyasına da MPM-in 4-cü fəslində təsbit olunmuş məhkəmə aidiyyəti qaydaları tətbiq olunur.

Məhkəmə təcrübəsi materiallarının öyrənilməsi göstərir ki, mənəvi zərərin kompensasiyası ilə əlaqədar iddianın irəli sürülməsi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (qeyri-maddi nemətlərin) müdafiəsi üzrə məhkəmələrin ərazi səlahiyyəti əsas götürülməklə aidiyyət qaydaları üzrə həyata keçirilir.

İşlərin bu kateqoriyasının spesifikliyi nəzərə alınmaqla məhkəmə aidiyyətinin başqa növləri üzrə də iddianın irəli sürülməsi hüququnun gerçəkləşdirilməsinə yol verilir.

İşlərin bu kateqoriyasının spesifikliyi subyektiv hüququn məhkəmə müdafiəsinin kompensasiya (əmlak) xarakteri ilə şərtlənmişdir. Başqa sözlə, işlərin bu kateqoriyası üzrə subyektiv hüquqların məhkəmə müdafiəsi cavabdeh tərəfindən maraqlı şəxsin əmlak və

qeyri-əmlak münasibətlərinə vurulmuş ziyana görə əmlak məsuliyyəti ilə müəyyən olunur. Deməli, mülki prosessual qanunvericiliklə təsbit olunmuş məhkəmə aidiyyəti qaydasına əməl olunması mənəvi sarsıntı və iztirablarla vurulmuş zərərə görə mülki işin qaldırılması hüququnun reallaşdırılmasının zəruri şərtini təşkil edir.

Məhkəmə təcrübəsində işlərə baxılarkən, bir sıra hallarda, iddiaların obyektiv və subyektiv surətdə birləşdirilməsinə rast gəlinir ki, bu da həmin kateqoriyanın daha bir xüsusiyyətini təşkil edir. Çox vaxt bir neçə iddiaçının və cavabdehin hüquq və vəzifələri bir əsas malik olduqda və ya mübahisə üçün əsas qismində eynicinsli hüquq və vəzifələr çıxış etdikdə iddialar birləşdirilir.

Birinci hala nümunə qismində Q.V. və Q.N.-nin «Dövrən» qəzeti redaksiyasına qarşı irəli sürdükləri şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, o cümlədən 100.000.000 (yüz milyon), yəni 20.000 (iyirmi min) yeni manat məbləğində mənəvi zərərin ödənilməsi haqqında iddia çıxış edə bilər. İddianı əsaslandırmaq üçün iddiaçılar ona istinad etmişlər ki, «Dövrən» qəzetində dərc olunmuş, müəllifi göstərilməyən məqalədə həqiqətə uyğun olmayan və onları nüfuzdan salan məlumatlar verilmişdir. Bakı şəhər Nərimanov rayon məhkəməsi işə məhkəmə aidiyyəti qaydasında baxaraq, qəbul etdiyi qətnamədə Q.V. və Q.N. barəsindəki məlumatların həqiqətə uyğun olmadığını müəyyən etmiş, qəzet redaksiyasının üzərinə bu məlumatları qəzetin səhifələrində təkzib etmək vəzifəsini qoymuş, «Dövrən» qəzetinin redaksiyasının və onun baş redaktorunun mənəvi zərərin kompensasiyası qismində

iddiaçının xeyrinə yeni 20.000 (iyirmi min) manat ödəməli olmasını göstərmişdir (22).

İkinci hala nümunə qismində İ.R.-ın M.S.-ə və «Ulus» qəzeti redaksiyasına qarşı İ.R.-ın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi və 100.000.000 (yüz milyon) manat məbləğində mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddiası üzrə işi göstərmək olar.

«Ulus» qəzetində dərc olunmuş məqalənin müəllifi M.S. həqiqətə uyğun olmayan və iddiaçını (İ.R.-nı) nüfuzdan salan, Milli Məclisin deputatı kimi onun imicinə mənfi təsir göstərən məlumatlar vermişdir. Cavabdehlər yayılmış məlumatın həqiqətə uyğunluğunu təsdiqləyə bilməmişlər. Bakı şəhər Nərimanov rayon məhkəməsi «Ulus» qəzetində yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun olmadığını göstərərək, qəzetin üzərinə təkzib dərc etmək vəzifəsi qoymuş və mənəvi zərərin kompensasiyası qismində həm redaksiyadan, həm də məqalənin müəllifi M.S.-dən yeni 5.000 (beş min) manat tutulması haqqında qətnamə çıxarmışdır (23).

Göstərilən məhkəmə işlərində iddiaçılar alternativ məhkəmə aidiyyəti şərti üzrə iddianın irəli sürülməsi hüququnu həyata keçirmişlər. İddiaçıların istifadə etdikləri iddianın təqdim edildiyi məhkəmənin seçilməsi hüququ qəti şəkildə həll edilmiş və iş aidiyyətlə əlaqədar subyektiv hüququn həyata keçirilməsi ilə bağlı başqa məhkəməyə verilməmişdir.

İşlərin bu kateqoriyası üzrə özünəməxsus alternativ məhkəmə aidiyyəti müəyyən olunub və iddia irəli sürülərkən eyni vaxtda həm də iddiaların obyektiv surətdə birləşdirilməsi mövcuddur. «R» mədəniyyət mərkəzi və mərkəzin əməkdaşları Q.K. və A.Ş. Bakı şəhər Nərimanov

rayon məhkəməsinə iddia ilə müraciət etmişlər ki, «Addım» qəzeti redaksiyası, həmin qəzetin baş redaktoru A.V. və məqalə müəllifi D. şərəf və ləyaqətin müdafiəsinə görə 150.000.000 (yüz əlli milyon) manat, yəni yeni 30.000 (otuz min) manat məbləğində mənəvi zərər üçün kompensasiya ödəsinlər və həmin məbləğ «R» mədəniyyət mərkəzinin hesablaşma hesabına keçirilsin. İddiaçılar iddianı əsaslandırmaq üçün ona istinad etmişlər ki, «Addım» qəzetində dərc olunmuş qəzetin baş redaktoru A.V.-nin və D.-nin məqalələrində həqiqətə uyğun olmayan və iddiaçıları nüfuzdan salan məlumatlar verilmişdir. İddiaçılar həmçinin göstərmişlər ki, «Yeni Müsavat» və «İmpuls» qəzetlərində məqalə başqa ad altında dərc olunaraq A.V. və D.-nin fikirləri heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan təkrarlanmışdır. Məhkəmənin çıxardığı qətnamədə «R» mədəniyyət mərkəzi və onun əməkdaşları Q.K. və A.Ş. barəsindəki məlumatların həqiqətə uyğun olmadığı göstərilmiş, «Addım» qəzeti redaksiyasının üzərinə onları qəzetin səhifələrində təkzib etmək vəzifəsi qoymuş, iddianın qalan hissəsini isə rədd etmişdir. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsi isə rayon məhkəməsinin qərarını qüvvədə saxlamışdır (9).

Lakin, hansı səbəblərə görə başqa iki qəzetə, daha dəqiq qəzet redaksiyalarına və məqalə müəlliflərinə qarşı həqiqətə uyğun olmayan məlumatların təkzibi və mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddia irəli sürülməməsi anlaşılmır. Bu halda birgə iddiaçıların məhkəmə seçiminə mənafeləri ümumi məhkəmə aidiyyəti qaydası ilə üst-üstə düşmüşdür.

Məhkəmə seçimi hüququndan istifadə etməklə məhkəməyə müraciət etmiş iddiaçıların işin MPM-in 36-cı maddəsində göstərilmiş məhkəmələr sırasından başqa məhkəməyə verilməsini tələb etmək hüququ yoxdur. Bundan başqa, işin məhkəmədə qaldırılmasından sonra başqa məhkəməyə müraciət yolverilməzdir.

İşlərin bu kateqoriyası üzrə iddia irəli sürülməsi hüququnun reallaşdırılmasının ən mühüm şərti iddia ərizəsinin forma və məzmun etibarilə MPM-in 149-cu maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğunluğudur.

Mülki prosessual qanunvericilik mənəvi zərərin ödənilməsinə dair iddia ərizəsinin məzmunu ilə bağlı hər hansı xüsusi tələbləri müəyyən etmir. O, sərbəst formada açıqlanır. İddia ərizəsi üçün müəyyən edilmiş ümumi normativ tələblər baxımından belə bir nəticə çıxır ki, o, mütləq qaydada subyektiv hüququn pozuntularının nədən ibarət olması barədə göstərişi təsbit etməlidir. İşin qaldırılması mərhələsində çəkişmə prinsipinə uyğun olaraq iddiaçı tələbini artıq irəli sürülən iddia ərizəsində sübut etməyə, əsaslandırıdığı hallara istinad etməyə, onları təsdiqləyən zəruri sübutlar təqdim etməyə borcludur.

MPM iddia ərizəsinin hüquqi təsnifləşdirilməsinin əsasını təsbit edir. İrəli sürülmüş iddianın hüquqi baxımdan əsaslandırılması iddianın mənafeələrinə uyğun surətdə həyata keçirilməlidir. İddianın əsaslarının kifayət qədər olmaması mübahisənin həlli zamanı məhkəmənin qanunu səhv tətbiq etməsinə gətirib çıxara bilər.

Sübut etmə predmetinin və təqdim edilən sübutlar dairəsinin, hüquqa dair mübahisənin əmələ gəldiyi hüquq münasibətlərinin xarakterinin və işdə iştirak edən şəxslərin tərkibinin müəyyən edilməsi qanunun düzgün tətbiq

edilməsindən asılıdır. Təəssüf ki, qanunun normativ tələbinə iddiaçılar həmişə əməl etmir. «Millətin səsi» qəzetində dərc olunmuş məqalədə naməlum müəllif məşhur müğənni, bəstəkar və dövlət məmuru P.B.-ni kriminal dairələrlə əlaqədə ittiham etmişdir. P.B. məqalə ilə tanış olduqdan sonra məhkəməyə məlumatların təkzibi və 200.000.000 (iki yüz milyon) manat, yəni yeni 40.000 (qırx min) manat məbləğində mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddia irəli sürmüşdür. İddiaçı mənəvi zərərin kompensasiyası üçün cavabdehdən tələb etdiyi məbləği təmir-tikinti və bərpa işləri ilə məşğul olan «T» tikinti təşkilatının hesabına köçürməyi xahiş etmişdir. İddiaçı şərəf və ləyaqətin müdafiəsi və mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddianın obyektiv surətdə birləşdirilməsi vasitəsilə irəli sürdüyü ərizədə ona mənəvi sarsıntı və iztirabların vurulması barədə heç bir təsdiqləyici fakt gətirməmişdir (24).

Azərbaycan qanunvericiliyi mənəvi zərər vurulduğunu sübut etməyi iddiaçıdan tələb edir. Lakin Avropa Məhkəməsi təcrübəsində mənəvi zərərin – ruhi sarsıntıların, iztirabların sübut edilməsinin iddiaçıdan tələb edilməsi düzgün sayılmır. Çünki bu, obyektiv cəhətdən mümkün deyil.

Avropa Məhkəməsi Smirnova Rusiyaya qarşı işdə göstərərək ki, «mənəvi ziyanın bəzi formalarını, o cümlədən emosional iztirabları, onların təbiətinə görə heç də həmişə hansısa konkret vasitə ilə sübuta yetirmək mümkün olmur» (3, s. 369).

İddiaçı iddia ərizəsində yalnız onun tələblərini təsdiqləyən sübutları göstərməli deyil, həm də imkan

olduqda iddia ərizəsinə əlavə qismində onları məhkəməyə təqdim etməyə borcludur.

Hüquq ədəbiyyatında məhkəmə araşdırması mülki məhkəmə icraatının müstəqil mərhələsi kimi göstərilir (113, s. 173-174). Burada ədalət mühakiməsinin, praktik olaraq, bütün prinsipləri qüvvədədir (71, s. 274-276) və mülki məhkəmə icraatı üçün ümumi olan məqsəd və vəzifələr həyata keçirilir (125, s. 221). Prosesin bu mərhələsində məhkəmə sübutları araşdırır və qiymətləndirir, iş üzrə faktiki halları, tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, işin hallarına görə qanunauyğun surətdə qərar çıxarır (70, s. 177-178).

Mülki prosessual qanunvericilik mülki işlərə baxılmasının və onların həllinin ciddi qaydasını təsbit edir. Məhkəmənin və tərəflərin, eləcə də prosesin başqa iştirakçılarının üzərinə düşən prosessual hərəkətləri ardıcıl surətdə həyata keçirməsi qanuni və əsaslandırılmış qərarın şərtlərini təşkil edir. Məhkəmənin və prosesin başqa iştirakçılarının prosessual fəaliyyətinin normativ qaydada təsbit olunmuş istiqaməti mübahisəli maddi hüquq münasibətinin xarakterinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənən ümumi və xüsusi vəzifələrin həll edilməsinə əsaslanır.

MPM-in 172.1-ci maddəsinə görə, mülki işlərə birinci instansiya məhkəməsi ərizə məhkəməyə daxil olduğu vaxtdan sonra üç aydan gec olmayan müddətdə baxmalı və qətnamə çıxarmalıdır. Qanunvericilik işin məhkəmə araşdırmasına hazırlanması üçün ayrıca müddət təsbit etməsə də, işə mahiyyəti üzrə baxılması üçün müddət müəyyən etmişdir. MPM-in 172.2-ci maddəsinə uyğun olaraq işə bərpa, aliment tutulması, dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərarlarının,

hərəkətlərinin (və ya hərəkətsizliklərinin) düzgün olmaması barədə işlərə 1 ay müddətində baxılır və həll edilir.

MPM-in 172.3-cü maddəsinə əsasən ayrı-ayrı kateqoriya işlərə baxılması və qətnamə çıxarılması üçün qanunla qısaldılmış müddətlər müəyyən edilə bilər.

Bununla yanaşı, işlərə baxılmasının təsbit olunmuş ümumi və xüsusi müddəti dəqiqləşdirilməlidir. Mülki prosessual qanunvericilik hüquq münasibətlərinin xarakterini və növ xüsusiyyətlərini əsas götürərək, işlərə baxış və onların həlli müddətini müəyyən edir. Bu zaman iddiaların obyektiv surətdə birləşdirilməsi hallarında işlərə baxış və onların həlli müddəti, eləcə də onun prosessual birgə iştirakçılıqla qovuşması nəzərə alınmır, məsələn, işə bərpa və ya aliment tutulması haqqında işlərə mənəvi zərərin kompensasiyası (ziyanın ödənilməsi), yaxud nikahın xitam olunması haqqında tələblə birlikdə baxıla bilər.

Əmək Məcəlləsinin bəzi maddələri də mənəvi zərəre görə kompensasiya ödənilməsinə nəzərdə tutur. Əmək Məcəlləsinin 300.1-ci maddəsinə görə, işəgötürən əmək müqaviləsinin bu Məcəllənin 68, 69, 70, 73, 74 və 75-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş ləğv edilməsi əsaslarını pozaraq və ya 71, 76-cı maddələri ilə müəyyən edilmiş qaydaların tələblərinə əməl etmədən, 79-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hallara əhəmiyyət vermədən işçi ilə əmək münasibətlərinə xitam vermişdirsə, əmək mübahisəsini həll edən məhkəmə iddia ərizəsini və işin faktik hallarını araşdıraraq, məcburi iş buraxma müddəti üçün əmək haqqı ödənilməklə işçinin vəzifəsinə bərpa edilməsi barədə qətnamə və ya bu maddənin ikinci

hissəsinə uyğun tərəflərin barışıq sazişinin təsdiq edilməsi barədə qərarad çıxarır. Məhkəmə qətnamədə işçiyyə iddiası üzrə dəymiş zərərin məbləğinin işəgötürən tərəfindən ödənilməsini də nəzərdə tuta bilər.

Bu maddədə zərər dedikdə həm maddi, həm də mənəvi zərər başa düşülür.

Eyni zamanda Ailə Məcəlləsində də mənəvi zərərin ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Daha dəqiq desək, nikahın etibarsız sayılması nəticəsində ər (arvad) ona vurulmuş maddi və ya mənəvi ziyanın mülki qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydalar üzrə ödənilməsini tələb edə bilər (Ailə Məcəlləsinin 28.6-cı maddəsi).

Nəzəriyyədən və məhkəmə təcrübəsindən məlumdur ki, eyni məsələnin həllinə dair ümumi və xüsusi normalar mövcud olduqda xüsusi normalar tətbiq olunmalıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iddialar obyektiv surətdə birləşdirildikdə tələblərdən birinə xüsusi norma üzrə qısaldılmış prosessual müddətdə, başqasına isə ümumi prosessual müddətdə baxılmalı olduqda məhkəmə xüsusi normanın tələblərini rəhbər tutmalıdır. İddiaların obyektiv əsaslar üzrə birləşdirilməsinin mümkünlüyü, eləcə də məhkəmənin bir icraatda baxılmaq üçün iddiaları birləşdirməsi ümumi, yaxud xüsusi müddətin mövcudluğu ilə şərtlənir.

Mülki işlərə, o cümlədən bu kateqoriyadan olan işlərə düzgün və vaxtında baxılması və həlli məhkəmənin aşağıdakı ümumi vəzifələri uğurla yerinə yetirməsindən asılıdır:

- 1) prosesin bütün gedişinə rəhbərlik;

2) işin faktiki hallarının və onlara dair sübutların təsbiti üçün real şəraitin yaradılması;

3) sübutetmə vasitələrinin aidiyyətliliyinin və mümkünliyünün həlli;

4) məhkəmə iclasında lazımi qaydanın təmin edilməsi.

İşlərin bu kateqoriyası üzrə məhkəmə araşdırması mülki prosessual qanunvericiliklə təsbit olunmuş ümumi qaydalar əsasında həyata keçirilir. Mülki prosessual hüquq nəzəriyyəsində məhkəmə araşdırması, yaxud məhkəmə iclası mərhələləri dörd tərkib hissəsinə ayrılır: hazırlıq; işə mahiyyəti üzrə baxılması; məhkəmə müzakirəsi; qərarın çıxarılması və elan olunması.

Məhkəmə iclasının bir-birini ardıcıl surətdə əvəzləyən hissələri mübahisəli maddi hüquq münasibətinin xarakterinin baxılan və həll edilən mülki işin spesifikliyinə təsiri nəzərə alınmaqla işin tam və hərtərəfli tədqiqini təmin edən prosessual hərəkətlərin və prosessual münasibətlərin məcmusu və sistemidir. İşin məhkəmə baxışına hazırlıq hissəsi ona mahiyyət üzrə baxılması imkanının aydınlaşdırılmasına yönəlmiş prosessual hərəkətlərin və münasibətlərin məcmusu və sistemidir. Məhkəmə araşdırmasının bu hissəsində məhkəmə təşkilati məsələləri həll edir, o cümlədən işə bu məhkəmədə baxılmasının mümkünlüyü, işdə iştirak edən şəxslərin və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə kömək göstərən şəxslərin məhkəməyə gəlməsi, onların məhkəməyə gəlməməsinin nəticələri məsələlərini həll edir. Hazırlıq mərhələsində prosessual fəaliyyətin ardıcılığı MPM-in 178-189-cu maddələri ilə tənzimlənir.

Mülki prosessual qanunvericiliklə təsbit olunmuş məhkəmə araşdırması mərhələsinin ümumi qaydaları mübahisəli maddi hüquq münasibətinin xarakterindən, onların subyektiv tərkibindən və mübahisənin predmetindən asılı olmadan müəyyən edilmişdir. Qanunvericinin belə yanaşması düzgündür, çünki bu yanaşma prosessual münasibətin sabitliyini təmin edir. Bununla yanaşı, fikrimizcə, o, mübahisəli hüquq münasibətinin bütün növləri ilə uzlaşmır. Tədqiq olunan mövzuya tətbiqən iddiaçının bu mərhələdə məhkəmə iclasına gəlişi ən mühüm məsələdir. Mülki prosessual qanunvericiliyin ümumi qaydasına görə, irəli sürülmüş tələbin mahiyyəti üzrə işə məhkəmədə baxılması zamanı iddiaçının iştirakı məcburi deyil, məhkəmə işə iddiaçının nümayəndəsinin iştirakı ilə də baxa bilər.

İddiaçı iştirak etmədən mübahisəli hüquq münasibətinin hüquqi tənzimlənməsi imkanı sübut etmə predmetinə daxil olan və real surətdə sübuta yetirilən faktlara əsaslanır. Lakin mənəvi zərərin kompensasiyası iddiaçının psixoloji vəziyyətini məhkəmənin məcburi qaydada təsbit etməli olması halında subyektiv mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsinin yeganə üsuludur. Vurulmuş mənəvi sarsıntı və iztiraba görə kompensasiyanın məbləği məhkəmənin mülahizəsinə görə müəyyən olunur və onun müəyyən edilməsi zamanı zərərçəkmişin fiziki və psixoloji xüsusiyyətinin nəzərə alınması vacibdir. Barəsində icraat aparılan işdə iddiaçının iştirak etməməsi mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında irəli sürülmüş tələbin şəxsi və məqsədli xarakterinin bilavasitə təsbitinin mümkün olmaması səbəbindən

məhkəmənin çıxardığı qərarın obyektivliyini şübhə altına ala bilər.

Bütün bunlardan çıxış edərək, MPM-in 144-cü maddəsinə əsaslıdakı məzmununda müddəanın əlavə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik: «Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə məhkəmə iclasında iddiaçının iştirakı məcburi hesab oluna bilər».

Məhkəmə təcrübəsindən bir sıra nümunələr göstərmək olar ki, iddiaçı mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında tələb irəli sürərkən vurulmuş fiziki, yaxud mənəvi iztirabın mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə real mülahizələri rəhbər tutmayıb, iddia predmetinin ağlagəlməz dərəcədə şişirdilmiş məbləği ilə cavabdehi cəzalandırmaq məqsədi güdüb. S. Bakı şəhər Səbail rayon məhkəməsinə «A.» qəzeti redaksiyasına və Q.-yə qarşı şərəf və ləyaqətin müdafiəsi haqqında iddia irəli sürmüşdür. İddia qəzetdə S.-nin ASC-nin rəhbəri olaraq dövlət mülkiyyətini talan etməsi haqqında məlumatların yayıldığı və ağır cinayət törədilməsində ittiham olunduğu «Dövlət bazarlığı» məqaləsinin dərc edilməsi ilə əlaqədar irəli sürülmüşdür. İddiaçı onun şərəf və ləyaqətinə toxunan məlumatların təkzib olunmasını və mənəvi zərərin kompensasiyası qismində 300.000.000 (üç yüz milyon) manat, yəni yeni 60.000 (altıмыш min) manat məbləğin tutularaq uşaq evinin hesabına keçirilməsini tələb etmişdir. S.-nin iddiası qismən təmin olunmuşdur. Səbail rayon məhkəməsi belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, məqalə müəllifi Q.-nin «A» qəzetində dərc etdirdiyi məlumatlar həqiqətə uyğun deyil və iddiaçının tələb etdiyi formada təkzib olunmalıdır (qətnamədə təkzibin mətni verilir), «A» qəzeti redaksiyasından isə mənəvi zərərin

kompensasiyası qismində yeni 2.000 (iki min) manat məbləğində vəsait tutularaq Bakı şəhər Baş Səhiyyə İdarəsinin Uşaq Evinin hesablaşma hesabına keçirilməlidir (26).

Bu iş üzrə iddiaçı məhkəmə iclasında bilavasitə iştirak etməmiş, onun mənafeələrini nümayəndəsi R.F. müdafiə etmişdir ki, bu da qanunauyğun haldır. Bununla yanaşı, iddiaçı S.-nin məhkəmə iclasında iştirak etməməsi məhkəmənin maddi-hüquqi tələbin subyektini müəyyən etməsində səhvə gətirib çıxarmışdır. Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məhkəməyə iddianı rədd etməyə imkan verərdi, çünki tələb şəxsi və məqsədli xarakterə əsaslanmamışdır. Daha sonra, fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məhkəməyə əvvəlcə zərərin kompensasiyası qismində ödəniləcək məbləği müəyyən etməyə (məsuliyyətin bu növünün əmlak ziyanından fərqi ondan ibarətdir ki, məhkəmə vurulmuş zərərin məbləğini müəyyən etmir, çünki onu müəyyən etmək mümkün deyil, buna görə də məhkəmə zərərin kompensasiyası qismində ödəniləcək məbləği təsbit edir) və sonra onun azaldılması məsələsini həll etməyə imkan verir.

Məhkəmə araşdırması mərhələsinin mərkəzi həlqəsini işə mahiyyəti üzrə baxılması təşkil edir. Bu hissədə işin faktiki hallarının və tərəflərin təqdim etdikləri sübutların tədqiqi baş verir. Mənəvi sarsıntı və iztirablarla vurulmuş zərərin kompensasiyası haqqında mübahisələrə baxılması iddia icraatı qaydalarına əməl olunmaqla həyata keçirilir. Lakin predmetin və arqumentlərin sübuta yetirilməsi, hüquq subyektinin fərdi xüsusiyyətləri, tələblərin spesifikliyi və mübahisənin həllində məhkəmənin rolu bir sıra prosessual xüsusiyyətləri şərtləndirir.

Həqiqətin təzahürü kimi sübutetmə predmetinin tərkibinin mürəkkəbliyi bu kateqoriyadan olan mübahisəli hüquq münasibətinin hər bir növünün çoxelementli tərkibi ilə izah olunur. İddianın əsasları və iddiaya qarşı etiraz, hüququn müdafiəsinin bərpaedici-əvəzləyici təminatı ilə yanaşı, həm də vurulmuş mənəvi sarsıntı və iztirablara görə kompensasiyanı şərtləndirən hüquq münasibətinin subyektlərinin davranışına tənzimləyici təsir göstərən hüquq normasının hipotezasına uyğun müəyyən olunur.

Bununla yanaşı, əmlak, yaxud qeyri-əmlak hüquq pozuntusunun xarakterindən asılı olmayaraq, vurulmuş mənəvi sarsıntı və iztiraba görə məsuliyyətin əsası kimi şəxsin (iddiaçının) mənəvi sarsıntı və iztirab keçirməsi və bu sarsıntı və iztirabların cavabdehin hüquqazidd davranışı ilə yetirilməsi faktları çıxış edir. Göstərilən faktlar bu kateqoriyadan olan mübahisəli hüquq münasibətinin növ xarakterindən asılı olmayaraq sübutetmə predmetinin tərkibinə daxildir. Onlar həmçinin işlərin bu kateqoriyası üzrə məsuliyyətin hər bir növünə dair sübutetmə predmetinin və onun hədlərinin formalaşdırılmasının əsası qismində çıxış edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sübutetmə predmetinin tərkibinə yalnız iddiaçının dəlilləri deyil, həm də cavabdehin etirazları daxildir, məhz onların mövcud olub-olmaması işə mahiyyəti üzrə baxılması zamanı mühüm, bəzən isə hətta həlledici təsirə malikdir.

Sübutetmə predmetinin tərkibi konkret mübahisəli hüquq münasibəti üzrə nəyin sübut edilməli olması ilə müəyyən olunur. Bununla əlaqədar belə bir sual maraqlıdır ki, iddia tələbinin məbləği sübutetmə predmetinin tərkibinə daxildirmi? İddiaçının kompensasiya qismində

tələb etdiyi məbləğ şərti xarakter daşıyır, çünki zərərçəkmişin keçirdiyi sarsıntı və iztirabların məbləğini müəyyən etmək mümkün deyil. Buna görə də qanunvericilik məhkəmənin mənəvi zərərin kompensasiyasının müəyyən edilməsi hüququnu mübahisə obyektinin məbləği ilə əlaqələndirmir. Maddi zərərdən fərqli olaraq mənəvi sarsıntı və iztirabın vurulması nəticəsində itkinin məbləğinin əmlak ekvivalentində dəqiq müəyyən edilməsi mümkünsüzdür. Beləliklə, mənəvi zərərin məbləğini dəqiq müəyyən etməyin mümkünsüzlüyünü sübut etmək də imkan daxilində deyil. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sübut edilməsi mümkün olmayan faktlar sübutetmə predmetinin tərkibinə daxil ola bilməz.

Məhkəmə təcürbəsi göstərir ki, məhkəmələr işə mahiyyəti üzrə baxılması prosesində iş üçün əhəmiyyət kəsb edən başqa halları da müəyyən edirlər. Onlara fiziki şəxsin keçirdiyi mənəvi sarsıntı və iztirabın dərəcəsi və xarakteri, tərəflərin fərdi xüsusiyyətləri, cavabdehin əmlak vəziyyəti, zərərvuranın və zərərçəkmişin təqsirinin dərəcəsi aiddir. Bunu əsas götürərək, bu kateqoriya işlər üzrə sübutetmə predmetinə daxil olan faktları iki səviyyəyə ayırmaq olar. Birinci səviyyəyə iddiaçıya fiziki və mənəvi iztirabların yetirilməsi faktı, cavabdehin hüquqazidd davranışı faktı, ikinci səviyyəyə isə yuxarıda sadalanmış hallar (faktlar) aid edilməlidir. Sübutetmə predmeti üzrə faktların səviyyələrə bölgüsü şərtidir, çünki məhkəmələr mütləq qaydada sübutetmə predmetinin hər iki səviyyəsini müəyyən etməyə borcludur. Səviyyələrə bölgü praktik cəhətdən faydalıdır, çünki birinci səviyyə

faktlarının olmaması məhkəməni ikinci səviyyəli sübutetmə faktlarının müəyyən edilməsindən azad edir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi Bakı şəhər Nərimanov rayon məhkəməsinin N. və S.-nin «H» qəzeti redaksiyasına və Z.-yə qarşı şərəf və ləyaqətin müdafiəsi və mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddiası üzrə qərarını ləğv edərək aşağıdakıları müəyyən etmişdir: iddiaçılar və sahibkar İ. arasında bağlanmış müqaviləyə görə, sonuncu «K» əyləncə mərkəzində təmir aparmalı idi. Sahibkar İ.-nin müqavilənin şərtlərini pozması nəticəsində iddiaçılarla sahibkar arasında mülki-hüquqi mübahisə yaranmışdır ki, bu da müqavilənin pozulmasna gətirib çıxarmışdır. Yaranmış münaqişə barədə «H» qəzetində Z. təhrif edilmiş şəkildə məqalə dərc etdirmiş və göstərmişdir ki, guya iddiaçılar sahibkar İ. ilə razılaşmadıqlarından onu qovmuş və ona 6.000 (altı min) ABŞ dolları məbləğində xərcləri ödəməkdən imtina etmişlər. Cavabdehlər iddianı qəbul etməmiş və etirazlarını onunla əsaslandırıbmışlar ki, məqalə indi ölkə hüduqlarından kənarda olan sahibkar İ.-nin sözlərinə əsasən yazılmışdır. İddiaçılar cavabdehlərin qəzetdə verdikləri məlumatları həqiqətə uyğun olmayan, onların şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən, onların adını ləkələyən hal hesab edərək, şərəf və ləyaqətin müdafiəsini, eləcə də mənəvi zərərin ödənilməsini tələb edirdilər. Apellyasiya Məhkəməsi iddianı əsaslı hesab edərək, eləcə də vurulmuş mənəvi sarsıntı və izzətin xarakterini və dərəcəsini nəzərə alaraq, mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğini də müəyyən etmiş, qəzet redaksiyasının üzərinə iddiaçıların xeyrinə 4.000.000 (dörd milyon) manat, yəni yeni 800 (səkkiz yüz) manat

məbləğində vəsait ödəmək vəzifəsini qoymuş və onu iddiaçıların arasında bərabər şəkildə bölmüşdür (8).

İşə mahiyyəti üzrə baxılması üçün prosesin çəkişmə prinsipi üzrə keçirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır, bu zaman cavabdeh qanunun ona verdiyi müdafiə vasitələrindən istifadə edərək qarşılıqlı iddiadan istifadə edə bilər. Qarşılıqlı iddia – mülki prosessual hüququn müəyyən etdiyi cavabdehin nəzərdən keçirilən ilkin iddia ilə bağlı maddi-hüquqi tələblərinin təmin edilməsinə yönəlmiş prosessual hərəkətlərinin məcmusudur. Qarşılıqlı iddianın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız ilkin iddia mövcud olduqda qarşılıqlı iddia irəli sürülə və onunla birlikdə baxıla bilər.

Məhkəmə baxışı zamanı qarşılıqlı iddia o halda verilə bilər ki, onun verilməsi üçün əsaslar məhkəmə baxışı gedişində əmələ gəlsin (MPM-in 155.2-ci maddəsi). Qarşılıqlı iddianın irəli sürülməsi iddiaların irəli sürülməsinin ümumi qaydaları üzrə həyata keçirilir.

Mülki prosessual qanunvericilik həm iddiaçı, həm də cavabdehin prosessual birgə iştirakçılıq zamanı qarşılıqlı iddia irəli sürməsi üçün qadağan müəyyən etmir. Bu zaman qarşılıqlı iddiaların müxtəlif variantları mümkündür. Hər bir birgə cavabdeh, yaxud onlar birlikdə hər hansı iddiaçıya qarşı və ya bir neçə iddiaçıya, yaxud bütün iddiaçılara qarşı qarşılıqlı iddia irəli sürə bilərlər. Bundan başqa, qanun iddiaların obyektiv surətdə birləşdirilməsi hallarında qarşılıqlı iddianın irəli sürülməsi hüququ üzərinə qadağan qoymur. Həm iddialardan birinə qarşı, həm də iki, yaxud daha çox birləşdirilmiş ilkin iddiaya qarşı belə iddia irəli sürülə bilər.

MPM-in 156.1-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan üç şərtədən hər hansı biri mövcud olduqda məhkəmə qarşılıqlı iddianı qəbul edə bilər. Qarşılıqlı iddiaların irəli sürülməsinin bütün şərtlərini hesaba alınan qarşılıqlı iddialara və ilkin iddia ilə bağlı qarşılıqlı iddialara ayırmaq olar. Qarşılıqlı iddiaların birinci qrupunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar ilkin iddianın tələblərinin cavabdeh üçün mümkün mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa və ya minimuma endirməyə yönəlmiş olsun. Qarşılıqlı iddiaların bu qrupu üçün ilkin iddialar barəsində münasibətlərin müxtəlif xarakterli olması xasdır. Onlar ilkin iddiadan ayrılıqda verilə bilər, lakin ilkin iddia ilə birgə baxış qarşılıqlı hesab edilməsinə gətirib çıxaracaq və ya ilkin iddianı tamamilə, yaxud qismən aradan qaldırıcaqdır. Qarşılıqlı iddianın irəli sürülməsinin hər bir şərti müstəqil əsas və predmetə malikdir. Deməli, onların hər biri müstəqil sübutetmə predmetinə malikdir, onlar ilkin iddianın sübutetmə predmetinin faktları ilə üst-üstə düşə də, düşməyə də bilər. Hesaba alınan ilkin iddianın tələbləri eynicinsli olmalıdır. Qarşılıqlı iddianın təmin edilməsi ilkin iddia üzrə verilməli olan məbləği tam, yaxud qismən istisna edə bilər.

Qarşılıqlı iddiaların ikinci qrupu üçün onların eyni bir hüquq münasibətindən irəli gəlməsi xarakterikdir, çünki ilkin və qarşılıqlı iddiaların əsasında eyni faktlar durur. Məsələn, fiziki şəxs tərəfindən ticarət müəssisəsinə qarşı qaytarılmış məişət əşyasının məbləğinin ödənilməsi haqqında iddia irəli sürülmüşdür, ticarət müəssisəsi isə fiziki şəxsin həmin məişət əşyasını təyinatına uyğun istismar etməməsi nəticəsində ticarət müəssisəsinə

vurulmuş zərərin ödənilməsi haqqında qarşılıqlı iddia irəli sürür. Cavabdeh bilavasitə ilkin iddiadan müdafiə almasa da, özünün subyektiv maddi hüququnu realizə edir.

Qarşılıqlı iddia cavabdehin başqa müdafiə vasitələrindən, o cümlədən iddiaya qarşı etirazından fərqlənir. Sonuncu halda cavabdehin prosessual hərəkətləri sübutetmə predmetinin faktlarına və iddiaçının təqdim etdiyi sübutlara qarşı yönəlmişdir. Onlar iddianın tam, yaxud qismən təkzibinə yönəlmişdir, məsələn, cavabdeh iddiaçının subyektiv maddi hüququn daşıyıcısı olmaması ilə əlaqədar onun iddia tələbinin hüquqauyğunluğunu təkzib edir.

A. «Y.M.» qəzeti redaksiyasına qarşı həmin qəzetdə «Bizim pulumuzu qaytarın» başlığı altında dərc olunmuş, onun şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən məlumata görə mənəvi zərərin kompensasiyası qismində 20.000 (iyirmi min) yeni manatın ödənilməsi haqqında iddia ilə məhkəməyə müraciət etmişdir. İddia ərizəsində göstərilmişdir ki, iddiaçının yaşadığı «T» rayonuna satılmaq və əldə edilmiş vəsaitin partiya üzvləri arasında bölüşdürülməsi üçün «Mercedes» markalı avtomasını «X.C.» partiyası rəhbərinin göndərməsi haqqında faktlar həqiqətə uyğun deyil. Daha sonra iddiaçı göstərmişdir ki, bu işdə onun adı pul əldə etmək üçün xüsusi canfəşanlıq göstərən şəxs kimi hallandırılmışdır və bu da həqiqətə uyğun deyil. Cavabdehin nümayəndəsi iddiaya qarşı etiraz edərək göstərmişdir ki, iddiaçı maddi-hüquqi tələbin subyektidir, çünki bu ad altında iddiaçı deyil, başqa şəxs nəzərdə tutulur və bu barədə o, redaksiyaya rəsmi arayış təqdim etmişdir. Məhkəmə cavabdehin etirazını əsaslı hesab edərək iddianı rədd etmişdir (27).

Beləliklə, mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə sübutetmənin predmeti mülki prosessual hüququn ümumi qaydasına əsasən, lakin maddi hüquq münasibətinin növ xarakterinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən olunur.

Vurulmuş mənəvi sarsıntı və iztirabın həcmnin maddi ifadəsinin müəyyən edilməsinin mümkünsüzlüyü iddiaçının sübuta yetirməli olduğu faktların tərkibinə daxil edilməsi imkanını istisna edir. Tərəflərin bərabərliyinə əsaslanan maddi-hüquqi tələbin əmlak xarakteri vurulmuş mənəvi zərəərə görə məsuliyyətin mülki-hüquqi əsasını əvvəlcədən müəyyən edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, S.V. Deqtyarev düzgün olaraq qeyd edir ki, sübutetmə predmetinin faktlar tərkibi mülki hüquq pozuntularının şərtləri ilə müəyyən olunmalıdır: zərərin olması, zərərvuranın hüquqazidd davranışı, hüquqazidd davranış ilə zərər arasında səbəbli əlaqə və təqsirin mövcudluğu (72, s. 72-110).

Bu aspektdən çıxış edərək, gösiərmək olar ki, mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə sübutetmənin predmetinə aşağıdakı faktlar daxildir:

- iddiaçıya mənəvi sarsıntı və iztirabların yetirilməsi faktı;

- hüquqazidd davranış faktı;

- səbəbli əlaqə faktı – qüvvədə olan məhkəmə təcrübəsi və ya elmi doktrina ilə müəyyən olunur;

- zərərvuranın təqsiri və

- zəruri hallarda zərərcəkmişin təqsirinin dərəcəsi.

Sübutetmə predmetinin faktları sübutlarla əsaslandırılmalıdır. İşə mahiyyəti üzrə baxılması prosesində hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının

əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. Mülki prosessual hüquq elmində bu, sübutların anlayışı, onların aidıyyətliyi və mümkünlüyü, eləcə də dəqiqliyi kateqoriyaları ilə əlaqələndirilir.

Mülki prosessual hüquq nəzəriyyəsində «sübut» mübahisəli anlayışdır. Bir tərəfdən, sübut dedikdə, məhkəmənin qanunla müəyyən olunmuş qaydada iş üçün əhəmiyyətli halların mövcud olub-olmamasını təsbit etməsinə əsas verən faktlar haqqında hər hansı məlumatlar başa düşülür. Bu zaman faktlar haqqında məlumatlar dedikdə, sübutetmə predmetinə daxil olan, işin mahiyyəti üzrə həllinin asılı olduğu bu və ya başqa halların (hüquqi faktların) mövcudluğu haqqında məlumatlar başa düşülür (89, s. 139). Digər alimlərin fikrincə, sübutlar dedikdə, faktlar haqqında məlumatlar deyil, sübutetmənin prosessual vasitələri – tərəflərin və üçüncü şəxslərin izahatları, şahid ifadələri, ekspertiza rəyləri və s. başa düşülür (83, s. 51; 111, s. 107).

Sübutlara yalnız faktlar kimi baxılması müəyyən etirazlar doğurur, çünki onlar sübutların məzmununun prosessual formasından ayrılmasına aparıb çıxarır. Prosessual forma olmadan isə məhkəmə sübutu prosesə daxil edə bilməz (120, s. 82). Bu mənada M.X. Xutız haqlı olaraq göstərir ki, sübutetmə vasitələrindən ayrılıqda faktlar haqqında məlumatlar sübut ola bilməz (122, s. 722-733). Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə məhkəmə fəaliyyəti çıxarılan qərarların ədalətliliyinin təminatı qismində sübutlara istinad edir. Tərəflərin məhkəməyə təqdim etdikləri sübutlar prosessual qanunun tələblərinə cavab verməlidir.

Hadisələrin və faktların dərk edilməsi insanların şüuru vasitəsilə, onların şüurda inikası vasitəsilə baş verir. Faktiki məlumatlar faktlar haqqında məlumatları özündə əks etdirir. M.K. Treuşnikov qeyd edir ki, məhkəmə sübutları – məzmun və prosessual forma kimi faktiki məlumatların və sübutetmə vasitələrinin qarşılıqlı surətdə bağlı olduğu vahid anlayışdır (120, s. 81).

Sübut ikili anlayışdır. O, tərkibində həm işə düzgün baxılması üçün zəruri olan faktları və məlumatları, həm də bu məlumatların mənbələrini daxil edir. Birinci məzmunu, ikinci isə formanı təşkil edir. Qanunvericilik mülki prosesdə sübutlar kimi məlumatların (faktların) cəlb edilməsi formasını sübutetmə vasitələri adlandırır və bu zaman diqqəti mənbələrin hüquqi aspekti üzərində cəmləşdirir.

Sübutların ikili anlayışının lehinə mülki prosessual qanunun sübutların aidliyi və mümkünlüyü haqqında tələbi çıxış edir. Məhkəmə yalnız mahiyyəti üzrə baxılan işə bilavasitə aidiyyəti olan (bu halda mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında mübahisələrin tənzimlənməsinə aidiyyəti olan) hüquqi faktları ya təsdiq edə, ya da təkzib edə biləcək sübutları tədqiqata cəlb edir. Qanunla təsbit olunmuş sübutların aidliyi prinsipinin ünvanları qismində tərəflər və məhkəmə çıxış edir. Məhkəmə üçün o, işin bütün faktiki hallarının hərtərəfli və tam aydınlaşdırılması məqsədilə sübutetmə materiallarının həcmnin müəyyən edilməsindən ötrü zəruridir.

Sübutların mümkünlüyü qaydaları məlumatların (faktların) alınması üçün zəruri olan vasitələrin seçilməsi ilə bağlıdır. Bu qaydalar aidiyyətdən fərqli olaraq, sübutların mahiyyətinə, yəni məzmununa toxunmur.

Bununla yanaşı, qanunla təsbit olunmuş sübutetmə vasitələri işə mahiyyəti üzrə baxılmasının lazımı qaydasının təminatıdır və bu mənada onu ədalət mühakiməsinin təminatlarından biri kimi nəzərdən keçirmək olar. Sübutların mümkünlüyü blanket xarakterlidir, çünki ona hüququn müxtəlif sahələrinin normalarının tələblərindən çıxış edilməklə yol verilə bilər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sübutların aidliyi və mümkünlüyü bir təzahürün iki tərəfidir və biri başqası olmadan mövcud ola bilməz. Fakt prosesə cəlbetmə üçün lazımcına aid deyilsə və ya sübutetmə vasitələrinin prosesə cəlbetmə üçün mümkün olan fakt haqqında məlumatı yoxdursa, onlar gərəksizdir.

Sübutların mümkünlüyü qaydası mülki hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı olan işlər üzrə əlahiddə əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi hallarda, hüquq münasibətlərinin növ xarakterindən asılı olaraq mülki hüquq sübutların mümkünlüyünü birbaşa müəyyən edir və bu zaman sübutetmə vasitələrinin, sübutların başqa növlərinin mümkünlüyünü istisna edir. Nəticədə mümkünlük qaydası imperativ xarakter daşıyır və məhkəmə heç bir şərt olmadan onu tətbiq edir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyi mülki hüquq məsuliyyətinin bu növünü seçmə qaydasında müəyyən edərək, insanın həyat fəaliyyətinin ən mühüm sahələrinin müdafiəsinin dövlət təminatından çıxış edir, yəni hüquq pozuntusunun bəzi növlərinə görə mənəvi zərərin prezumpsiyasını dəstəkləyir. Belə ehtimal etmək məntiqi olar ki, həmin kateqoriya işlər üzrə sübutların mümkünlüyünün və aidliyyətinin xüsusiyyəti hüquq pozuntusunun bu

növünə görə mənəvi zərərin kompensasiyasının mümkünlüyünün əvvəlcədən qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməsidir.

Prosessual xüsusiyyətlər sırasına məhkəmə təcrübəsinin sübutetmənin əsas vasitəsi qismində tərəflərin izahatlarını tanımasını da aid etmək olar. Bu, işə mahiyyəti üzrə baxılmasında məhkəmənin xüsusi vəziyyəti ilə izah olunur. Mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğinin müəyyən edilməsi məhkəmənin üzərinə düşür. Bundan ötrü məhkəmə iddiaçının həqiqətən mənəvi sarsıntı və iztirablara məruz qalmasına əmin olmalıdır.

Qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar üzrə tərəflərin olmaması şəraitində işə mahiyyəti üzrə baxılması məhkəmədə mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğinə təsir göstərən real psixioloji hal barədə əminlik yarada bilər. Qanunun konkret hüquq pozuntusu növünə görə mənəvi zərərin kompensasiyası hüququna imkan verməsi hələ iddiaçının mənəvi zərəərə məruz qaldığını göstərmir, onun ehtimal olunması isə bu məsələnin məhkəmənin özünün təşəbbüsü ilə həll olunduğunu ifadə etmir. İşlərin bu kateqoriyası üzrə işə mahiyyəti üzrə baxılarkən məhkəmə hüquqtətbiqetmənin xüsusi xarakteri ilə əlaqədar olaraq sübutetmə vasitəsinin – tərəflərin izahatlarının məcburi qaydada və bilavasitə mümkünlüyü fikrinə meyilli olurlar.

İşlərin bu kateqoriyası üzrə növbəti prosessual xüsusiyyətə cavabdehin izahatı malikdir. Sübutlar nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeti cavabdehin etirafıdır. Onlar cavabdehin faktı etiraf etməsinə (sübut) və iddianı qəbul etməsinə görə (cavabdehin sərəncamverici hərəkəti)

fərqlənir. Faktın etirafı və iddianın qəbul edilməsi cavabdehin iradəsinin ifadəsinə əsaslanır. Lakin ikinci tanımadan (qəbul etmədən) fərqli olaraq, cavabdehin faktı etiraf etməsi mübahisənin iddiaçının xeyrinə bitməsinə yönəlməmişdir. Tədqiq olunan mövzuya münasibətdə məhkəməni sübut etmə vasitəsindən aldığı məlumat kimi iddianın qəbul edilməsi – tərəfin (cavabdehin) izahatı maraqlandırır. Cavabdehin iddianı tam həcmdə qəbul etməsi və bununla məhkəmənin razılaşması iddianın məbləğinə (obyektinə) deyil, predmetinə və əsasına aiddir. Kompensasiyanın məbləğinin müəyyən edilməsi hüquq münasibəti tərəflərinin deyil, məhkəmənin müstəsna səlahiyyətidir. Lakin bu zaman məhkəmə tərəflərin mövqeyini, işin obyektiv hallarını, işin düzgün həlli üçün əhəmiyyəti olan başqa məqamları nəzərə almalıdır.

İşlərin bu kateqoriyası üzrə sübut mənbəyi kimi şahid ifadələrinin xüsusi əhəmiyyəti var. Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, tərəflər nadir hallarda bu sübut növünə müraciət edirlər. Prosessual baxımdan şahid işin nəticəsində maraqlı deyil. Bir qayda olaraq, şahidlər işin gedişində zərərin yetirildiyi hadisə barədə ona məlum olan məlumatları və halları məhkəməyə bildirən şəxs qismində çıxış edirlər. Onlar zərərçəkmişin emosional halını, sarsıntı və iztirab çəkmənin zahiri təzahürünü ətraflı təsvir edə bilirlər. Şahidlər mənəvi zərər vurulmuş şəxsin psixoloji durumunun subyektiv qiymətini verir, zərərvuranın əməlinə münasibətinin zahiri təzahürlərini əks etdirirlər. Bu məlumatlar zərərçəkmişin keçirdiyi iztirabların dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir, vurulmuş mənəvi zərəre görə ödənilməli

olan kompensasiyanın həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınır.

Psixoloji baxımdan iddiaçının istinad etdiyi məlumatların şübhəliyi hadisələrin mənzərəsinin şahid ifadəsi ilə təsviri vasitəsilə aradan qaldırıla bilər. Qanunvericiliklə şahidə yönəldici sualların verilməsi, eləcə də onun şahidi olduğu faktları qiymətləndirməsi nəzərdə tutulmamışdır. İşlərin bu kateqoriyası üzrə ifadə verilməsinin mürəkkəbliyi, bunun bəzən müəyyən psixoloji biliklər tələb etməsi nəzərə alınaraq hadisənin dəqiq təsviri üçün İ.V. Reşetnikova və V.V. Yarkovun təklif etdikləri kimi, izahatverici xarakterli yönəldici suallar haqqında müəyyənədicilik xarakterli normaların tətbiqi faydalı olardı (122, s. 175).

Bilavasitəlik prinsipi ilə əlaqədar məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxarkən iş üzrə təqdim edilmiş bütün sübutları tədqiq etməyə borcludur. Məhkəmənin sübut etmə predmetinə daxil olan faktları şəxsən qiymətləndirməsi konkret mübahisəli hüquq münasibətinin vəziyyəti haqqında real təsəvvürün formalaşmasına imkan yaradır. Məhkəmə yazılı və maddi sübutlarla tanış olmalı, zəruri hallarda isə onlara yerində baxış keçirməli, audio və videoyazıları tədqiq etməlidir. Tədqiq olunun mövzu üzrə sübut etmənin ən mühüm vasitələri sırasına ekspertiza rəyini aid etmək lazımdır. Mənəvi zərərə məruz qalma faktlarının təsbiti zamanı ekspert araşdırmalarından istifadə edilməsi də diqqətəlayiq amildir. Bu zaman səhhətə dəyən zərərin xarakteri və ağırlıq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün, bir qayda olaraq, dövlət səhiyyə müəssisələrinin ekspertlərinin gəldikləri nəticələrdən istifadə edilməsi

daha məqsədəuyğun görünür. Eyni zamanda, zərərçəkmişin keçirdiyi iztirabların xarakteri və dərəcəsi məsələlərilə bağlı psixoloji və psixiatrik ekspertizaların keçirilməsi təcrübəsi geniş yayılmalıdır, çünki belə ekspertizanın iş mahiyyətə baxılarkən çox önəmli olan informasiya əldə edilməsi üçün böyük potensial imkanları var.

Bu kateqoriyalı işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, ekspertizaya nadir hallarda müraciət edilir. Buna baxmayaraq, konkret ekspertiza növünün düzgün müəyyən və təyin edilməsi məhkəmənin işi obyektiv tədqiq etməsinə və mübahisəli hüquq münasibəti barəsində düzgün qərar çıxarmasına kömək etmiş olardı. Hesab edirik ki, bununla əlaqədar məhkəmə-psixiatrik və məhkəmə-psixoloji ekspertiza kimi ekspertiza növlərindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında mübahisələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla zərərin yetirilməsi faktının müəyyən edilməsi məqsədilə hüquq ədəbiyyatında təklif olunmuş tövsiyələrdən istifadə olunmasını düzgün hesab edirik (101, s. 245-246). Bu zaman ekspertin qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

1. Ekspertizası aparılan şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri varmı? Varsa, bunlar hansılardır?

2. Ekspertizası aparılan şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri cavabdehin hərəkətlərinin doğurduğu subyektiv həyəcana təsir göstərə bilərmi?

3. Cavabdehin hansı hərəkətləri (hərəkətsizliyi) ekspertizası aparılan şəxsin psixi vəziyyətinə təsir göstərmişdir?

4. Cavabdehin hərəkəti (hərəkətsizliyi) ilə ekspertizası aparılmış şəxsdə yaranan mənfi nəticələr arasında səbəbli əlaqə varmı?

Bütün sübutların tədqiqindən və MPM-in 209-cu maddəsi ilə tənzimlənmiş mümkün məsələlərin müsbət həllindən sonra məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxılmasını başa çatmış elan edir və məhkəmə çıxışlarına keçir.

Məhkəmə çıxışları və məhkəmə replikaları MPM-in 210 və 211-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş qaydalar üzrə həyata keçirilir. Məhkəmə çıxışlarından sonra işə mahiyyəti üzrə baxan hakim qərar qəbul etmək üçün müşavirə otağına gedir.

Mülki məhkəmə icraatının normal gedişatında məhkəmənin fəaliyyəti məhkəmə qərarının verilməsi ilə başa çatır. İşə mahiyyəti üzrə baxılmasının nəticəsi məhkəmənin verdiyi qərarla rəsmən sənədləşdirilmiş yazılı təsbitini tapır. Məhkəmə qərarı məhkəmənin tətbiq etdiyi prosessual və maddi hüquq normasına əsaslanır.

İşlərin bu kateqoriyası üzrə çıxarılmış məhkəmə qərarı hüquq aktıdır və bu keyfiyyətdə hər hansı qərara xas olan aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: 1) bu qərarın nisbi-müəyyən xarakteri var və mübahisəli hüquq münasibətinin subyektlərinə istiqamətlənmişdir; 2) bu qərarı dövlət hakimiyyət orqanı – ədalət mühakiməsini həyata keçirmək səlahiyyəti olan məhkəmə çıxara bilər; 3) bu qərar təsdiqedicisi və mübahisəli hüquq münasibətini mübahisəsiz münasibətə çevirən hüquqi faktdır; 4) bu qərar göstəriş verilən və tətbiq olunan norma çərçivəsində tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir; 5) bu qərar maddi hüquq münasibətini tövsif edir və kompensasiyanın məbləğini müəyyən edir.

Məhkəmənin qərarın məzmununda əks etdirilmiş hüquq normalarının tətbiqi üzrə fəaliyyəti müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilir: Birincisi, mübahisəli hüquq münasibəti üzrə hallar təsbit edilir; ikincisi, tətbiq ediləcək hüquq norması seçilir; üçüncüsü, maddi hüquq münasibətinin subyektləri çərçivəsində subyektiv hüquq və vəzifələr aşkara çıxarılır və müəyyən edilir.

Məhkəmə qərarı ilə müəyyən edilmiş subyektiv hüquq və hüquqi vəzifə hüquqi faktların (halların) hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmuş davranış qaydası ilə qarşılaşdırılmasının nəticəsi qismində çıxış edir. Qanunun təsbit etdiyi məhkəmənin mənəvi zərərə görə kompensasiyanın məbləğini müəyyən etmək hüququ yeni konkret davranış qaydası deyil. Yeni davranış qaydalarının müəyyən edilməsi məhkəmə fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinə daxil deyil və buna görə də qərarla əks etdirilə bilməz. Əks halda, belə qərarın hüquq norması ilə eyni qaydada qüvvədə olması ehtimalını irəli sürmək lazım gələrdi.

Məhkəmə qərarının qüvvəsi məhkəmənin tətbiq etdiyi hüquq normasının qüvvəsində ifadə olunur. Məhkəmə qərarında konkretləşdirilmiş hüquq normasının ümumiliyi və məcburiliyi məhkəmənin vəzifə daşıyan şəxsə qarşı tətbiq etdiyi sanksiya vasitəsilə təmin edilir.

Bu kateqoriya işlər üzrə məhkəmə qərarının predmeti iddianın predmeti, yaxud mübahisəli maddi hüquq münasibəti ilə bağlıdır. Məhkəmə bu qərarın predmetini müəyyən edərkən iddianın məzmununu məbləğin tələb edilməsi baxımından deyil, mübahisəli maddi hüquq münasibətinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından çıxış edir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə məhkəmə qərarının məzmunu və forması bütün məhkəmə qərarlarına qarşı irəli sürülən ümumi tələblərə uyğun olmalıdır (MPM-in 219 və 220-ci maddələri).

MPM-in 220.2-ci maddəsinə görə, qətnamə giriş, təsviri, əsaslandırıcı və nəticə hissələrindən ibarətdir. Bu hissələr mülki işlərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məhkəmə qətnaməsinin bütün zəruri rekvizitlərini əhatə edir.

Qətnamənin giriş hissəsində onun çıxarılma vaxtı və yeri göstərilir. Bu, qətnamənin qanuni qüvvəyə minməsi ilə bağlı müddətin hesablanması üçün zəruridir. Qətnamə çıxaran məhkəmənin adı göstərilməklə işin məhkəmə aidiyyəti müəyyən edilir. Sonra hakimin, məhkəmə iclas katibinin, tərəflərin, işdə iştirak edən digər şəxslərin, nümayəndənin adı göstərilir və mübahisə predmetinin qısa xarakteristikası verilir. Məhkəmə qətnaməsinin giriş hissəsi bütün zəruri məlumatları əks etdirməlidir. Təəssüf ki, məhkəmə təcrübəsi qanunun bu tələbinə heç də həmişə əməl edilmədiyini göstərir. Məsələn, məhkəmələr tərəfin adını müəyyən edərkən birgə iddiaçılardan, yaxud birgə cavabdehlərdən birini göstərməklə kifayətlənirlər. Başqa birgə iştirakçıların adlarının əvəzinə «və digərləri» sözləri (10) və ya cavabdehin əvəzinə nümayəndənin adı göstərilir (26).

Məhkəmə qətnaməsi müstəqil prosessual hüquq aktıdır. Qeyd olunduğu kimi, qətnamə ilə məhkəmə iş üzrə aparılmış araşdırmaya yekun vurur və nəticələri əks etdirir. Məhkəmə qətnaməsinə verilən tələblərdən biri onun qanuni olmasıdır. Yəni, məhkəmə qətnaməsi prosessual və maddi hüquq normalarına dəqiq əməl

olunmaqla çıxarılmalıdır. Məhkəmənin qanunu düzgün tətbiq etməməsi məhkəmə qətnaməsinin tamlığını və işdə iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələrinin hüquqi tövsifinin düzgünlüyünü təmin edə bilməz.

Qətnamənin təsviri hissəsi iddia tələblərini, eləcə də bu tələbləri təsdiqləyən halları əks etdirməlidir. İddianın subyektiv, yaxud obyektiv surətdə birləşdirilməsi zamanı onlardan hər biri üzrə açıqlanan tələblər və onları təsdiqləyən hallar göstərilməlidir. Qətnamənin təsviri hissəsində cavabdehlərin mövqeyi, yaxud mövqeləri əks etdirilməlidir. İddianın predmetinin, yaxud əsaslarının dəyişdirilməsi, iddia tələblərinin artırılması, yaxud azaldılması da təsviri hissədə göstərilməlidir.

Tərəflərin və işdə iştirak edən başqa şəxslərin tələblərini və etirazlarını təsdiqləmək, eləcə də iş üzrə ifadə olunmuş mövqelərini əsaslandırmaq üçün gətirdikləri hallar məhkəmə iclasında təqdim olunduğu şəkildə açıqlanmalıdır.

MPM-in 220.4-cü maddəsinə əsasən qətnamənin əsaslandırıcı hissəsində işin məhkəmədə müəyyən edilən halları, işin halları barədə məhkəmənin əsaslandığı sübutlar və məhkəmənin bu və ya başqa sübutları və iclasda iştirak edən şəxslərin istinad etdiyi qanun və hüquqi aktları rədd etmək üçün gətirdiyi dəlillər, məhkəmənin qətnamə çıxararkən rəhbər tutduğu qanunlar və normativ hüquqi aktlar göstərilməlidir. Cavabdeh iddia tələbini etiraf etdikdə qətnamənin əsaslandırıcı hissəsində yalnız iddianın etiraf edilməsi və onu məhkəmənin qəbul etməsi göstərilə bilər.

Qətnamənin əsaslandırılması iddianın əsasını təşkil edən, özü də həm əsas ərizədə, həm məhkəmə iclasında,

həm də iddiaya etirazlarda göstərilən faktlara əsaslanmalıdır. Buradaca məhkəmə nəyə görə işin bu və ya başqa hallarını müəyyən olunmuş hesab etdiyini və nəyə görə tərəflərin qarşılıqlı münasibətləri barədə müəyyən nəticəyə gəldiyini göstərir. Faktiki əsaslandırmadan başqa, məhkəmə hüquqi əsaslandırma da verməlidir. Bu isə onu ifadə edir ki, iş üzrə faktiki halları müəyyən edən məhkəmə hüquq münasibətlərini tənzimləyən qanunu göstərməklə tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi tövsifini verir. Məhkəmə, ilk növbədə maddi hüququn, sonra isə prosessual hüququn konkret normasını göstərməlidir.

Zəruri hallarda məhkəmə konkret hüquq münasibətinə hüquq normalarını tətbiq edərkən qətnamənin əsaslandırıcı hissəsində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarında verilən izahatları da göstərə bilər.

Məhkəmə qətnaməsinin hissələri öz aralarında sıx əlaqədə olmalıdır. Əslində onlar məhkəmə araşdırmasının, onun predmetinin yaranmasının, inkişafının və başa çatmasının ardıcıl surətdə əks etdirilməsindən ibarətdir.

İşin mahiyyəti üzrə həlli həm mənəvi zərərin yetirilmə üsulundan, pozulmuş qeyri-əmlak hüququnun (qeyri-maddi nemətin) xarakterindən, hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxsin fərdi xüsusiyyətindən asılı olmayaraq zərərin ödənilməsinin ümumi məsələlərinə, həm də hüquq pozuntularının ayrı-ayrı növlərindən mülki-hüquqi müdafiəyə, məsələn, şərəf və ləyaqətin müdafiəsinə aid xüsusi məsələlərə əməl olunmasını tələb edir. MM-in 1099.1-ci maddəsi müəyyən edir ki, hüquqi və ya fiziki şəxs öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu (delikt)

üçün məsuliyyət daşıyır və əmək (qulluq, mənsəb) vəzifələrinin icrası zamanı işçisinin vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir. MM-in zərərin ödənilməsi haqqında ümumi müddəaları nəzərdə tutan 59-cu fəslə ilə təsbit olunmuş qaydalara uyğun olaraq işçi qismində hüquqi, yaxud fiziki şəxsin tapşırığı ilə və işlərin təhlükəsiz aparılmasına nəzarət altında hərəkət etmiş, yaxud hərəkət etməli olan, istər əmək müqaviləsi, istərsə də mülki-hüquqi müqavilə əsasında işi yerinə yetirən fiziki şəxslər tanınır. MM-in 1114.1-ci maddəsinə görə başqa şəxsin (qulluq, mənsəb və ya əmək vəzifələrinin icrası zamanı işçinin, nəqliyyat vasitəsini idarə edən şəxsin və i.a.) vurduğu zərərin əvəzini ödəmiş şəxsin həmin şəxsə, qanunla ayrı miqdar müəyyənləşdirilməyibsə, ödənilmiş əvəz miqdarında geriye tələb (reqres) hüququ vardır. Əmək müqaviləsi üzrə işi yerinə yetirən fiziki şəxsin reqres məsuliyyəti əmək vəzifələrini icra edərkən işəgötürənə vurulmuş zərəre görə maddi məsuliyyətin bir növüdür və həm mülki qanunvericiliklə, həm də əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Məhkəmə qərarlarının təhlili zamanı yaranan növbəti problem məhkəmənin mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğini müəyyən etməsi problemidir. Məhkəmə təcrübəsinin öyrənilən qərarlarında faktiki və hüquqi əsaslandırmanın dəqiq meyarlarının olmaması məhkəmələrin həyata keçirdikləri mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğinin müəyyən edilməsinə şübhə ilə yanaşmaya əsas verir. Bu, qüvvədə olan MM-də mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğini müəyyən edən sabit qanunvericilik meyarlarının olmaması ilə bağlıdır. Plenum Qərarın 7-ci bəndində göstərmişdir ki,

«Azərbaycan Respublikası MM-in 1115-ci maddəsinə əsasən zərərin ödənilməsi zərərin əvəzini naturada ödəməklə və ya vurulmuş zərərin əvəzini pulla ödəməklə həyata keçirilə bilər. Məhkəmələr nəzərə almalıdırlar ki, mənəvi zərərin əvəzi bir qayda olaraq pulla müəyyən edilir və ödənilir. Azərbaycan Respublikası MM-in 23-cü maddəsində müəyyən edilən hallarda mənəvi zərər cavabdehin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyulmaqla ödənilə bilər (məsələn, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuza zərər vuran yanlış məlumatların təkzib edilməsi, zərərçəkən şəxsdən üzr istənilməsi). Məhkəmə işin konkret hallarından asılı olaraq qəbul etdiyi qətnamə ilə pozulmuş hüququn bərpa edilməsini mənəvi zərərin ödənilməsi kimi qiymətləndirə bilər».

Nəşrin tirajı, onun yayılma yeri, yayıldığı auditoriya, məsələn, televiziya verilişi, onun tamaşaçılar arasında populyarlığı həqiqətə uyğun olmayan məlumatların yayılma dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün meyar ola bilər. Diqqətəlayiq hallar qismində zərərçəkmişin fərdi xüsusiyyətləri, şəxsiyyəti, nüfuzunun nəzərə alınması çıxış edə bilər. Daha sonra, eyni vaxtda bir neçə qeyri-əmlak hüququna (qeyri-maddi nemətə) qəsd olunması sarsıntı və iztirabların dərəcəsini artırır və kompensasiyanın məbləğinin artırılması üçün əsas ola bilər, məsələn, yalnız düzgün olmayan məlumatlar deyil, həm də şəxsi həyat sirrini (məsələn, xəstəlik) açıqlayan məlumatların yayılması.

Həqiqətə uyğun olmayan, şərəf və ləyaqətə toxunan məlumatların təkzibi vəzifəsinin cavabdehin üzrinə qoyulması təqsirdən asılı olmayaraq həyata keçirilir. Buna görə də zərərvuranın təqsiri sübut etmə predmetinə daxil

deyil. Bununla yanaşı, kompensasiyanın məbləğinin müəyyən edilməsi məsələsi həll olunarkən təqsir və onun dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. Bu, tələbin əmlak xarakteri, zərərin baş verməsinin xüsusiyyətləri və s. ilə izah olunur.

Mənəvi zərərin kompensasiyası tələbi, bir qayda olaraq, həqiqətə uyğun olmayan, şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumatların təkzibi haqqında tələblə birləşdirilir. Zərərvuranın məhkəmə qərar çıxarana qədər düzgün olmayan məlumatları təkzib etməsi cavabdehin iddianı qəbul etməsi hesab oluna bilər. Lakin mənəvi zərərin kompensasiyası tələbinin müstəqil əsasının olması ilə əlaqədar o, müstəqil surətdə həll edilməlidir.

Bununla bərabər, dərc olunmuş yazılarda şərəf və ləyaqətin alçaldılması məsələsinə dair iddianın qəbul edilməsi eyni zamanda iddiaçının tələb etdiyi kompensasiya məbləğinin qəbul olunmasını şərtləndirmir. Onun məbləğini məhkəmə müəyyən edir. Cavabdehlərin dərc olunmuş məlumatların düzgün olmaması faktını qəbul etməsi iddiaçını bu faktın mövcudluğunu, redaksiyanın və müəllifin hüquqazidd davranışını sübut etməkdən azad edir. Lakin bu halda da cavabdehin mövqeyindən, onun tələb olunan kompensasiyanın məbləği ilə razılaşb-razılaşmamasından asılı olmayaraq kompensasiyanın məbləğini məhkəmə əsaslandırmalıdır.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqatlar qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsinə imkan verir:

1. MM-in «Zərərin əvəzinin ödənilməsi» adlanan 21-ci maddəsinin adı dəyişdirilərək «Zərərin ödənilməsi və kompensasiyası» adlandırılсын. Həmin maddəyə aşağıdakı məzmununda bu anlayış əlavə edilsin: «Mənəvi zərər – fiziki şəxsin şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquqlarını pozan və ya fiziki şəxsə məxsus olan qeyri-maddi nemətlərə qəsd edən hərəkətlərlə (hərəkətsizliklə) vurulan mənəvi sarsıntı və iztirabdır».

2. Qanunvericilik texnikasının vahidliyinin təmin edilməsi üçün «mənəvi zərərin vurulması» və «mənəvi zərərin (ziyanın) ödənilməsi» terminoloji söz birləşməsi bütün qanunvericilik aktlarında uyğun surətdə «mənəvi zərərin vurulması» və «mənəvi zərərin kompensasiyası» ilə, «zərər çəkən» sözü «zərərçəkmiş» sözü ilə əvəz edilsin.

3. MM-in «Şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsi» adlanan 23-cü maddəsinə aşağıdakı müddəə əlavə edilsin: «23.7. Mənəvi zərərin kompensasiyası qaydaları hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə tətbiq olunmur». Ona görə ki, hüquqi şəxslər mənəvi sarsıntı və iztirab keçirə bilməz. Çünki sarsıntı və iztirabın keçirilməsi hüquqi şəxsə yaddır. Hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun pozulması nəticəsində isə ona maddi zərər dəyə bilər və o, mənfəətin itirilməsi şəklində mövcud olur.

Hüquqi şəxs işgüzar nüfuzunun pozulması nəticəsində ona dəyən maddi zərərin kompensasiyasını tələb edə bilər.

4. Mülki Məcəllənin 1096-cı «Mülki hüquq pozuntuları (deliktlər) anlayışı» maddəsinə aşağıdakı əlavələr edilsin:

«1096.3. Bu maddə ilə müəyyən edilmiş qaydalar mənəvi zərərə görə məsuliyyətə də tətbiq olunur»;

«1096.4. Mənəvi zərərin kompensasiyası maddi zərərin ödənilməsindən asılı olmayaraq həyata keçirilir».

Fiziki şəxsə vurulmuş mənəvi sarsıntı və iztirab ona həm də əmlak zərərinin yetirilməsinə səbəb ola bilər. Əmlak zərəri fiziki şəxsə mənəvi zərər də vura bilər. Bu halda zərərverənin məsuliyyəti MM-in 1097-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş ümumi əsaslar üzrə yaranır.

5. MM-in 1115-ci «Zərərin əvəzinin ödənilməsi üsulları» adlanan maddəsinin adı dəyişdirilərək aşağıdakı kimi verilsin: «Zərərin ödənilməsi və kompensasiyası üsulları». Eyni zamanda bu maddənin məzmununa «Mənəvi zərərin kompensasiyası pul formasında həyata keçirilir» müddəası əlavə edilsin.

6. MM-in «Mülki hüquq pozuntuları üçün məsuliyyətin əsasları» adlanan 1097-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda əlavə edilsin:

«1097.6. Mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğini məhkəmə vurulmuş zərərin xarakteri və dərəcəsi, zərərçəkmişin fərdi xüsusiyyətləri, zərər vurulması halları əsas götürməklə müəyyən edir. Məhkəmə mənəvi zərərin kompensasiyasının məbləğini müəyyən edərkən ağılabatanlıq və ədalətlik tələbini nəzərə almalıdır».

7. Əmək Məcəlləsinin 285-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsi məqsədəuyğun olardı: «İşgötürənin elan etdiyi lokaut məhkəmə tərəfindən qanunsuz və əsassız hesab olunduqda məhkəmə

maraqlı şəxslərin iddiası əsasında işəgötürənin vurduğu maddi zərərin ödənilməsi və mənəvi zərəri kompensasiyası haqqında qərar qəbul edir».

8. Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında iddianın irəli sürülməsi hüququnun ilkin şərti olan mülki prosessual hüquq qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti ilə şərtlənmişdir. Bu müdafiə növünə malik olma qabiliyyəti mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş xüsusi maddələrlə müəyyən edilmişdir. Ümumi mülki hüquq qabiliyyəti isə mənəvi zərərin kompensasiyası üzrə münasibətlərin hüquqi müdafiəsinin növ xarakteri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Lakin fiziki şəxslərin belə müdafiə hüququ olduğuna görə onların həm də iddia irəli sürmək hüququ olmalıdır. Mənəvi zərərin kompensasiyası qoruyucu hüquq münasibətləri çərçivəsində gerçəkləşdirilir. O, tənzimləyici hüquq münasibətinin uyğun növü ilə bağlıdır. Hüquq münasibətinin tənzimlənməsi hüququna malik olma qabiliyyəti onun qorunması hüququna malik olma qabiliyyətini irəli sürür.

9. Hesab edirik ki, Ailə Məcəlləsinin 28.6-cı maddəsi aşağıdakı redaksiyada verilməlidir: «Nikah etibarsız hesab edildikdə ər (arvad) mülki qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada maddi zərərin ödənilməsini və mənəvi zərərin kompensasiyasını tələb edə bilər».

10. Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlərin spesifikliyi subyektlər arasında münasibətlərin sırf şəxsi xarakterindən ibarətdir. Buna görə də işlərin bu kateqoriyası üzrə iddia predmetinə dair müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxslərin cəlb edilməsi yolverilməzdir.

11. Mülki prosessual qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş mülki işlərin ayrı-ayrı kateqoriyalarına baxılması

və onların həlli ilə bağlı xüsusi müddətlər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsinin zəruriliyi əsas götürülməklə müəyyən edilmişdir. Lakin iddialar obyektiv surətdə birləşdirildikdə, hüquq və vəzifələr müxtəlif prosessual müddətdə müəyyən edildikdə qanunla yol verilən işlərə baxılması və onların həlli məsələləri hüquqi tənzimləmənin həddlərindən kənarda qalmışdır. Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, obyektiv əsaslar üzrə iddiaların birləşdirilməsinin mümkünlüyü, eləcə də bir icraatda baxılmaq və həll olunmaq üçün iddiaları məhkəmənin birləşdirməsi ümumi, yaxud xüsusi müddətin olması ilə şərtlənmir. Qanunvericilikdə olan bu qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 172-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda bəndin əlavə olunmasını məqsədə uyğun hesab edirik:

«172.4. Tələblərin birinə qısaldılmış müddətdə baxılmalı olduğu iddialar obyektiv surətdə birləşdirildikdə başqa tələblərə də həmin müddətdə baxılmalıdır».

12. Məhkəmə araşdırmasının dispozitiv başlanğıcları ilə əlaqədar iddiaçının məhkəmə iclasına gəlməməsinin sanksiya təminatı yoxdur. Bu məsələnin qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsi sübut etmə predmetinin faktlarının real surətdə sübuta yetirilməsinin mümkünlüyü ilə əsaslandırılmışdır. Mülki prosessual qanunvericiliyin müddəaları mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında tələbin xüsusiyyətlərini nəzərə almır və kompensasiyanın məbləğinin müəyyən edilməsini məhkəmənin səlahiyyətinə aid edir. Lakin bu zaman iddiaçının psixoloji xüsusiyyətinin nəzərə alınması məcburidir. Bu baxımdan hesab edirik ki, MPM-in 144-cü maddəsinə aşağıdakı

müddəanın əlavə edilməsi düzgün olardı: «Mənəvi zərərin kompensasiyası haqqında işlər üzrə məhkəmə iclasında iddiaçının iştirakını məhkəmə məcburi hesab edə bilər».

13. Mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı işlərin prosessual xüsusiyyətini cavabdehin sarsıntı və iztirabların vurulması faktını etiraf etməsi təşkil edir. Lakin bu, cavabdehin iddiaçının xeyrinə kompensasiyanın tələb olunan məbləğini ödəməli olmasını şərtləndirmir. Ona görə ki, kompensasiyanın son məbləğinin müəyyən olunması tərəflərin deyil, məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir.

14. Qanun məhkəməyə zərurət yarandıqda tərəfin üzərinə izahat vermək üçün şəxsən məhkəməyə gəlmək vəzifəsini qoymaq hüququ verir (MPM-in 69.1-ci maddəsi). Bu, çox geniş konstruksiyadır. Əslində məhkəmə hər hansı iş üzrə tərəflərin mülki prosesdə nümayəndə vasitəsilə iştirak hüquqlarının təmin edilməsi baxımından izahat vermək üçün onların məhkəmədə şəxsən iştirakını zəruri hesab edə bilər. Fikrimizcə, MPM-in 69.1-ci maddəsində istifadə olunmuş konstruksiya əsaslandırılmamışdır. Yuxarıda göstərilən maddədən bu müddəanın çıxarılması və məhkəmənin əsaslandırılmış qərardadı ilə tərəflərin iştirak etməməsi halında işə baxılmasının mümkün hesab edilməsi düzgün olardı.

15. Tələbin qeyri-hüquqi olması, yəni qanunla qadağan edilməsi halında iddia hüququ yaranmır. Məhkəmənin tələbin qeyri-hüquqi xarakter daşması motivi üzrə iddianı qəbul etməkdən imtinası belə müraciətin qanunla birbaşa qadağan edilməsi hallarında mövcud ola bilər. Mülki və mülki prosessual qanunvericilik mənəvi zərərin kompensasiyası tələbinin

birbaşa qadağan olunmasını nəzərdə tutmur. Konkret hüquq münasibəti üzrə qanunvericilik aktında fiziki şəxsə vurulmuş mənəvi zərərə görə kompensasiyanın mümkünlüyü barədə birbaşa göstərişin olmaması bu barədə tələbin rədd edilməsi üçün əsas deyildir.

16. Hüququn müdafiəsinin bu üsulunun xüsusiyyəti qeyri-əmlak və əmlak münasibətlərinə vurulmuş zərərə görə tələbin əmlak xarakteri daşımından ibarətdir. Kompensasiya sırf şəxsi xarakter daşdığı və onun istiqamətinin yaşanmış sarsıntı və iztirabların mənəvi nəticələrinin yüngülləşdirilməsi olduğu üçün zərərçəkmişin ölməsi bu mülki-hüquqi müdafiə üsulunu istisna edir. Ona görə də, MPM-in «Prosessual hüquq varisliyi adlanan» 58-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda əlavə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

«58.3. Mənəvi zərərin kompensasiyası tələbi üzrə işdə qətnamə qəbul edilənə kimi iddiaçının ölməsi prosessual hüquq varisliyini istisna edir».

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev S.S. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi üsullarla məhkəmə müdafiəsi. Bakı: Digesta, 2006
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. 3 cildə, I c., II kitab. Bakı: Digesta, 2003
3. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Seçilmiş qərarlar toplusu. Bakı: Abşeron, 2008
4. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: 6-cı maddə ilə bağlı seçilmiş qərarlar. Bakı: İsmayıl, 2002
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar Məcmuəsi (1991-2008). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2008
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Filologiya elmləri doktoru, professor Ağamusa Axundovun redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 1999
7. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi. İş № 6k-893/2004
8. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. İş № 1 -2364/2001
9. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. İş 2-108/2001, № 669/2001
10. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. İş № 1- mk. 1057/2002
11. Azərbaycan Respublikasının 9 fevral 1994-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Hava Məcəlləsi

12. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2008

13. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / h.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2001

14. Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2008

15. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2008

16. Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2008

17. Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2008

18. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2002

19. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» Qərarı. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2002, 02 iyun

20. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2008,

21. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. Bakı: Patronat-S, 2003

- 22.** Bakı şəhər Nərimanov rayon məhkəməsinin arxivi. İş № 2-2904/1998
- 23.** Bakı şəhər Nərimanov rayon məhkəməsinin arxivi. İş № 2-3107/1998
- 24.** Bakı şəhər Nərimanov rayon məhkəməsinin arxivi. İş № 2-273/2000
- 25.** Bakı şəhər Səbail rayon məhkəməsinin arxivi. İş № 2-904/2002
- 26.** Bakı şəhər Səbail rayon məhkəməsinin arxivi. İş № 2-19/2002
- 27.** Bakı şəhər Səbail rayon məhkəməsinin arxivi. İş № 2 1954/2002
- 28.** «Banklar haqqında» 16 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007
- 29.** «Dövlət sirri haqqında» 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı : Qanun, 2006
- 30.** «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2008
- 31.** Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemləri). Bakı: BDU, 2003
- 32.** Əsgərov İ.Q., Əsədov B.H. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası. I kitab. Bakı: Qanun, 2004
- 33.** Hacıbəyli Ə.B. Mülki hüquq məsuliyyəti. Bakı: Patronat –S, 2003
- 34.** Hacıbəyli Ə.B. Mülki hüququn aktual məsələləri. Bakı, 2004

35. Hacıbəyli Ə.B. Məhkəmələrin monitorinqi. Bakı: Patronat-S, 2004

36. Xropanyuk V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi (ixtisarla). Bakı: Qanun, 2007

37. «İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007

38. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 19 sentyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007

39. «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007

40. «Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 noyabr 2008-ci il tarixli 7 № li Qərarı. Bakı: Qanun, 2009

41. «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» 5 iyun 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2008

42. «Notariat haqqında» 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2009

43. «Patent haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2008

44. «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» 29 dekabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007

45. «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2008

46. «Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında» 4 aprel 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2008

На русском языке

47. Абдулина О.П. Компенсация морального вреда в вопросах и ответах. Ростов-на Дону.: Феникс, 2008

48. Анисимов А.А. Гражданско-правовая защита чести, достоинства и деловой репутации. М.: Приор, 2001

49. Аскназий С.И. Очерки хозяйственного права. Л.: 1926

50. Белякова А.М. Возмещение причиненного вреда. М.: Юридическая литература, 1972

51. Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. М.: Юридическая литература, 1979

52. Бойцова В.В., Бойцова Л.В. Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах. Тверь, ТГУ, 1993

53. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). М.: Городец, 2001

54. Бутнев В.В., Крашенинников Е.А. Проблемы совершительства гражданского

процессуального законодательства // Правоведение. 1990, № 4

55. Варшавский К.М. Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда, М.: 1929

56. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса. М.: 1917

57. Ведомости СНД и ВС СССР.-1990, № 26, ст. 492

58. Вершинин А.П. Способ защиты гражданских дел в суде. Автореф.дисс..докт.юрим.наук. СПб.: 1998

59. Викут М.А. Категории «материальное» и «процессуальное» в теории гражданского процессуального права // Понятийный аппарат науки советского гражданского права и процесса и терминологии законодательных актов. Тверь: Знание, 1991

60. Власов А.А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации. Автореф. дисс.. докт. юрид. наук. М.: 2000

61. Воложанин В.П. Уточнение некоторых категорий /понятий/ искового производства // Вопросы теории и практики гражданского процесса. Выпуск 1. Саратов: Знание, 1976

62. Гаврилов Э.П. Как определить размер морального вреда? // Журнал «Российская юстиция», 1994, № 6

63. Гойхбарг А.Г. Хозяйственное право РСФСР, М.: 1921

- 64.** Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. СПб: 1907
- 65.** Гражданский кодекс Российской Федерации. М.: Норма, 2001
- 66.** Гражданское право. Учебник. Часть первая / Под ред. А.Г.Калпина, А. И. Масляева. М.: Юрист, 1997
- 67.** Гражданское право. Учебник. Часть первая / Под ред. Т.И.Илларионовой, Б.М. Гонгалo, В.П.Плетневой. М.: Инфра-М, 1998
- 68.** Гражданское право. Учебник. Том первый / Под ред. проф. А.П.Сергеева, проф. Ю.К.Толстого. Издание шестое. М.: Проспект, 2004
- 69.** Гражданское право: Учебник. В двух томах. Том второй / Отв. ред. проф. Е.А.Суханов. М.: Бек, 2000
- 70.** Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.К. Треушникова. М.: Бек, 2000
- 71.** Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. К.И. Комиссаров, Ю.К. Осипов. М.: Юрист, 1996
- 72.** Дегтярев С.Л. Возмещение убытков в гражданском и арбитражном процессе. М.: Волтерс Клувер, 2003
- 73.** Добровольский А.А.,Иванова С.А. Основные формы исковой формы защиты права. М.: Знание, 1972
- 74.** Дыдынский Ф. Латино-русский словарь к источникам римского права: По изданию 1896 г. М.: 1997
- 75.** Елисейский П.Ф. Понятие права на предъявление иска // Проблемы понятийного аппарата

наук гражданского и гражданско-процессуального права. Ярославль, 1987

76. Жеруолис И.А. О соотношении материального и процессуального в иске // Формы защиты права и соотношения материального и процессуального в отдельных правовых институтах. Калинин: Издательство Калининского Университета, 1977

77. Защита чести, достоинства и деловой репутации // Додонов В.Н., Каминская Е.В., Румянцев О.Г. Словарь гражданского права. М.: Инфра-М, 1997

78. Завидов Б.Д. Моральный вред. М.: Экзамен, 2001

79. Зейц А. Возмещение морального вреда по советскому праву //Еженедельник советской юстиции. 1927, № 47

80. Иванов В.М. К вопросу о размере компенсации морального вреда. Журнал «Российский судья», 2000, № 4

81. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1955

82. Калмыков Ю.Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу. Саратов: Мысль, 1965, 127

83. Клейнман А.Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. М.: Госюриздат, 1967

84. Комментарии к Гражданскому Кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред О.Н.Садикова. М.: Приор, 1999

- 85.** Кравченко С.Н. Материальная ответственность в системе охраны природы. Киев: Виша школа, 1981
- 86.** Краткий словарь по философии / Под ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. М.: Политиздат, 1982
- 87.** Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Сборник ученых трудов. Свердловск, 1975, Вып. № 3
- 88.** Крашенинников Е.А. Личные, групповые и общественные интересы как предмет судебной защиты в гражданском судопроизводстве // Защита личных и общественных интересов гражданском судопроизводстве: сборник научных трудов. Калинин: КГУ, 1985
- 89.** Курылев С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. Минск: Госюриздат, 1969
- 90.** Лапин Б.Н. Гражданско-процессуальный аспект применения права // Правоведение. 1980, № 2
- 91.** Логинов П.В. Понятие иска и исковая форма защиты права /Советское государство и право, 1983, № 4
- 92.** Майданин Л.А., Сергеева Н.Ю. Материальная ответственность за повреждение здоровья. М.: Юридическая литература, 1962
- 93.** Малейн Н.С. О Моральном вреде. М.: Мысль, 1965
- 94.** Малейн Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. М.: Мысль, 1968

- 95.** Малеина М.Н. Компенсация за неимущественный вред // Вестник Верховного Суда СССР. 1991, № 5
- 96.** Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. 2-е изд. М: МЗ Пресс, 2001
- 97.** Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. Киев: Виша школа, 1955
- 98.** Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Учебник. М.: Юрист, 2004
- 99.** Михно Е.А. Проблемы возмещения морального вреда // Известия высших учебных заведений. Правоведение, 1992, № 5
- 100.** Мухамедшин Р.К. Изменение иска в гражданском судопроизводстве. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М.: 1981
- 101.** Нанаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. М.: Юрист, 2000
- 102.** Нарижний С.В. Компенсация морального вреда в уголовном судопроизводстве России. СПб.: Герда, 2001
- 103.** Нефедьев Е.А. Курс гражданского судопроизводства. М.: 1902
- 104.** Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. М.: Госюриздат, 1950
- 105.** Ноздрачёв А.Ф. Комментарий к ст. 1 Конституции РФ // Комментарий к Конституции Российской Федерации. Изд. 2-е, доп. и перераб. М: БЕК, 1996
- 106.** Огибалин Ю.А. Процессуальная природа исков о выделении доли, разделе права

общественности и общего права пользования // Материально-правовые и процессуальные средства охраны и защиты прав и интересов хозяйствующих субъектов. Калинин: Мысль, 1987

107. Осокина Г.Л. Проблемы иска и права на иск. Томск: Высшая школа, 1989

108. Пиук А. «Истина» или «доказанная достоверность»? // Российская юстиция. 1999, № 5

109. Побегайло Ф.Э. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации. М.: Норма, 1997

110. Понарин В.Я. Защита имущественных прав личности в уголовном процессе России. Воронеж, 1994

111. Процессуальное право: энциклопедический словарь // Коллектив авторов: Абова Т.Е., Лушинская П.А., Морщакова Т.Т. и др. М.: Юрист, 2003

112. Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России. М.: Бек, 1999

113. Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданский процесс. Курс лекций. М.: Норма, 2004

114. Синенко В.С. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2002

115. Словар иностранных слов. М.: Русский язык, 1989

116. Советский гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. Р.Ф. Коллистратова. М.: 1990

117. Советский гражданский процесс. Учебник // Под ред. К.И.Комиссарова, В.И.Семенова. М.: Юридическая литература, 1988

118. Талыбов А.С. Проблемы гражданской ответственности и мер защиты за внедоговорное нарушение авторских и смежных прав. Баку : Адильоглы , 2007

119. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов, 1973

120. Треушников М.К. Судебные доказательства. М.: Инфра-Норма, 1999

121. Трубников П.Я. Судебное разбирательство гражданских дел отдельных категорий. М.: Былина, 1996

122. Улетова Г.Д. Научное наследие Мурбека Хаджумаровича Хутыза: история и современность. Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса, 2002-2003 г., № 2. СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2004

123. Усков В. Как компенсировать моральный вред богатому и бедному? // Российская юстиция, 2000, № 12

124. Устав гражданского судопроизводства с позднейшими узаконениями, законодательными мотивами разъяснениями по решениям Гражданского Кассационного Департамента, Общего собрания и Соединенного присутствия I и Кассационного Департаментов Правительствующего Сената. Издание 3-е. Составитель В.Гордон. СПб.: 1903

125. Учебник гражданского процесса // Под. ред. М.К. Треушникова. М.: Проспект, 1996

- 126.** Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты. М.: Юридическая литература, 1968
- 127.** Чхиквадзе В.М. О некоторых международных аспектах проблемы прав человека // Советское государство и право. 1987. № 7
- 128.** Шварц Х.И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда. М.: Госюриздат, 1939
- 129.** Шиминова М.Я. Имущественная ответственность за моральный вред // Советское государство и право. 1970, № 1
- 130.** Шиминова М.Я. Компенсация вреда гражданам (гражданско-правовое регулирование). М.: Юридическая литература, 1979
- 131.** Щеглов В.Н. Иск о судебной защите гражданского права. Томск: Высшая школа, 1987
- 132.** Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. М.: Инфра-М, 1997
- 133.** Эрделевский А.М. Моральный вред и компенсация за страдания. М.: БЕК, 1997
- 134.** Эрделевский А.М. О размере возмещения морального вреда // Российская юстиция. 1994, № 10
- 135.** Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М.: Юридическая литература, 1990